

sociologický časopis

4

ROČNÍK 25

1989

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Profesionální kodex sociologa • Z jednání celostátní vědecké konference „Vztah sociálního a ekonomického rozvoje v etapě přestavby čes-

koslovenské společnosti“ • Diskuse • Metodologická rubrika • Recenze • Zprávy a informace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Sociologische Zeitschrift Revue de Sociologie

Vedoucí redaktor:
člen korespondent Karel Rychtařík
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.
Redakční rada:
prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
dr. Jiří Dvořák, CSc.
dr. Pavel Dvořák, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.
prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.
doc. ing. Ivan Hálek, CSc.
doc. ing. Dalibor Holda, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
dr. Jan Keller, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
dr. Petr Sak, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
prof. ing. František Zich, DrSc.
Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 23 19 115, l. 331, 333

Profesionální kodex sociologa	337
KONFERENCE	
„Vztah sociálního a ekonomického rozvoje v etapě přestav- by československé společnosti“	
<i>Plenární zasedání</i>	
Kohout J.: Ekonomické a sociální procesy a jejich reflexe v sociologické teorii	340
Rychtařík K.: K metodologické problematice sociologické- ho poznání	346
Zich F.: Přestavba a sociologie	350
<i>Sekce</i>	
Vítečková J.: Sekce „Sociální bariéry a zdroje urychlování společenské dynamiky“	357
Lubelec L.: Sekce „Úlohy sociologie při zdokonaňování sociální politiky“	364
Tomek I.: Sekce „Utváření socialistického společenského vědomí“	375
Sak P.: Sekce „Úloha mladé generace v procesu společen- ské přestavby“	380
<i>Diskuse u kulatého stolu</i>	
Schenk J.: Z jednání u okružního stolu „Vybrané otázky rozvoje marxisticko-leninské sociologické teorie“	388
Buriánek J. – Jeřábek H.: Z jednání u kulatého stolu „Počítač nebo kvalitativní metody“	389
Tomšík M.: Z jednání u kulatého stolu „Využití poznatků sociologie ve společenské praxi“	390
DISKUSE	
Matějovský A.: Perspektivy sociologického výzkumu	392
Munžafjarov Ch.: Sociologické poznání a společenská pra- xe	397
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Matějů P.: Metoda strukturního modelování (Přehled za- kladních problémů)	399
RECENZE	
Rendlová E.: 30. ročník Demografie	418
Urbánek E.: J. Duffková, Zkoumání budoucnosti	420
Vodáková A.: K. A. Švarcmanová, Současná buržoazní etika: iluze a realita	423
Jirásek J.: R. Stollberg, Soziologie der Arbeit	426
ZPRÁVY A INFORMACE	
Lišková L.: Valné shromáždění Československé sociologic- ké společnosti při ČSAV	428
Svítek J.: Soutěžní přehlídka prací mladých sociologů ÚFS ČSAV v roce 1988	434
Mansfeldová Z.: Seminář „Mládež – malé společenské skupiny a společenské procesy“	436
Pernica V.: Konference „Automatizované systémy řízení a inovace v řízení sociálního rozvoje – ASŘ/IRSR '88	437
Vítek M.: Seminář „Přeměny práce a řízení pracovních kolektivů“	443

Profesionální kodex sociologa*

I. Všeobecná ustanovení

Sociolog jako občan sovětské společnosti, jemuž byly dány možnosti i podmínky pro provádění sociologických výzkumů, se ve své činnosti řídí především celostátními zájmy. Jako představitel marxisticko-leninské sociologie se řídí principem stranickosti vědy a při analýze sociální skutečnosti zaujímá výhradně třídní stanovisko.

Sociolog nemá morální právo zříkat se odpovědnosti za ekonomické, sociální, politické a mravně psychologické důsledky uplatňování jím získaných výsledků. Jeho odpovědnost nekončí ani tehdy, když jsou získané výsledky předloženy, schváleny či přijaty k realizaci státními a společenskými orgány, institucemi a organizacemi, které výzkum zadaly.

II. Výzkumná činnost

1. Sociolog osvědčuje profesionální kompetentnost, vědeckou poctivost a korektnost ve všech etapách sociologického výzkumu.
2. Sociolog, řídící se ideálem dosažení pravdy, věnuje zvláštní pozornost úsilí o maximální hodnověrnost a spolehlivost sociologické informace a závěrů, které se z její analýzy vyvozují.
3. Jako představitel věd o společnosti nepřipouští, aby při analýze sociálních problémů a procesů jeho osobní zájmy a jiné vedlejší vlivy bránily zjištění vědecké pravdy.
4. Sociolog je osobně odpovědný za výsledky, k nimž dospěl na základě programů a metodik jiných badatelů, a také za využití cizích myšlenek a výsledků ve své vědecké práci.
5. S profesí sociologa je neslučitelný a je pro ni nepřijatelný plagiát a přivlastňování si cizích myšlenek v jakékoli formě.
6. Sociolog považuje za svou povinnost opírat se nejen o myšlenky a výsledky přímých předchůdců ve své vědě, ale i o poznatky získané v jiných oblastech vědeckého výzkumu.
7. Sociolog je povinen provádět svou výzkumnou činnost tak, aby nepřekračovala meze dané rozsahem pramenů, poznávacích možností metod a technik výzkumu.
8. Ve vztahu k zadavateli zajišťuje sociolog profesionální řešení problémů, přísně dodržuje podmínky stanovené smluvními vztahy nebo závazky přijatými v jakékoli jiné formě.
9. Sociolog má právo na podporu a pomoc Sovětské sociologické společnosti, jejích orgánů a oddělení při vytváření podmínek pro svou výzkumnou činnost a ochranu své profesionální důstojnosti a cti.

III. Vědecká diskuse a polemika

1. Sociolog hájí své názory, ideje a koncepce bez ohledu na situaci a autority. Hájení vlastního stanoviska, projevování vědecké poctivosti a zásadovosti vyžadují mravní pevnost a občanskou statečnost, odvalu polemizovat s všeobecně přijatými názory na ten či onen společenský jev s vědeckými autoritami. Předpokladem zaujetí takového stanoviska je pevnost osobního světového názoru a jasný politický a mravní postoj.

*) Přetištěno z časopisu Sociologičeskije Issledovanija 1988, č. 5. Přeložil Jan Schleiss.

2. Vztah sociologa k jiným ideám a lidem, autorům či zastáncům těchto idejí se vyznačuje tolerantností a úctou. Vědecká kritika a polemika jsou jako formy vývoje vědy přirozené a jsou neslučitelné s udílením ideologických nálepek a tím spíše s jakýmkoli snahami o vyřizování účtů a bezohledné vypořádání se s odpůrci.
3. Každodenní činnost sociologa, jeho kontakty a styky s kolegy se vyznačují vzájemnou podporou v boji za pravdu, vysoce kulturním citěním, taktností, družností a uměním chovat se tak, aby nebyla snižována důstojnost společenskovědního pracovníka.

IV. Vědecké publikace

1. Nehledě na objektivní potřebu co nejrychleji zveřejňovat nové poznatky se sociolog zdržuje uspěchaných publikací, v nichž nejsou závěry a doporučení dostatečně prověřeny a zdůvodněny.
2. Sociologické publikace, zvláště opírají-li se o empirickou bázi, musí kromě souladu s obecně vědeckými požadavky obsahovat informaci umožňující profesionálně hodnotit správnost formulace výzkumných úkolů a dosaženou úroveň hodnověrnosti získaných dat.
3. Sociolog se musí snažit, aby materiály uveřejněné v tisku, rozhlase a televizi, které přímo nebo zprostředkovaně využívají výsledků jím provedených výzkumů, odpovídaly také těmto požadavkům.
4. Úcta k práci kolegů a předchůdců, povinnost uvádět podíl jejich účasti na publikované vědecké práci (zprávě o výzkumu), poděkování za jakoukoli pomoc, která nedává právo na spoluautorství, jsou nepominutelnými normami vědeckých styků sociologa.

V. Respondenti

1. Ve vztazích s respondenty bude sociolog přísně dodržovat záruky důvěrnosti a nevyzrazování sdělených informací. Výjimku tvoří případy, kdy to program shromažďování dat nepředpokládá, s čímž musí být respondenti včas seznámeni.
2. Zákonem sociologické práce je nepřipustit používání metod, technik a procedur, které snižují důstojnost osobnosti respondentů či jejich zájmy.

VI. Odpovědnost za porušení profesionálního kodexu sociologa

1. Vstup do Sovětské sociologické společnosti je současně aktem převzetí odpovědnosti a povinností vyplývajících z ustanovení a požadavků profesionálního kodexu sociologa. Sociolog se zavazuje chránit čest svého profesionálního společenství, nebude využívat svého členství v Sovětské sociologické společnosti takovým způsobem, který by mohl poškodit její veřejnou pověst.
2. Člen Sovětské sociologické společnosti, který porušil profesionální kodex nebo záměrně přestal dodržovat ustanovení a požadavky kodexu, se vystavuje morálnímu odsouzení a kritice ze strany svých kolegů; ve zvláštních případech mu může být dána výstraha vyloučení z řad Sovětské sociologické společnosti.
3. Případy hrubého porušení profesionálního kodexu sociologa se zveřejňují na valných shromážděních (konferencích) členů Sovětské sociologické společnosti a v jejích publikacích.

Usnesení vedení Sovětské sociologické společnosti o schválení Profesionálního kodexu sociologa a zřízení rady pro profesionální etiku při vedení Sovětské sociologické společnosti

Vedení Sovětské sociologické společnosti bere v úvahu vysokou profesionální a morální odpovědnost sociologa vůči společnosti, zvláště v podmínkách revoluční přestavby ekonomické

kého mechanismu, rozvoje socialistické demokracie a glasnosti, zvyšující se potřeby objektivní informace o sociálních procesech a postojích občanů, schvaluje *Profesionální kodex sociologa* s upřesňujícími návrhy a doplňky a vytváří radu pro profesionální etiku při vedení Sovětské sociologické společnosti.

Rada pro profesionální etiku se řídí *Profesionálním kodexem sociologa* a plní následující funkce :

a) posuzuje a předkládá prezídiu Sovětské sociologické společnosti návrhy na řešení profesionálně etických problémů sociologie a sociologických výzkumů, které nejsou obsaženy v *Profesionálním kodexu* ;

b) podněcuje teoretické zpracování a projednávání morálně etických problémů sociologie a sociologických výzkumů na schůzích a vědeckých konferencích Sovětské sociologické společnosti, v jejích publikacích a tisku ;

c) projednává prezídiu zaslané stížnosti členů Sovětské sociologické společnosti na poškozování osobní a profesionální cti členů Společnosti ze strany funkcionářů při plnění profesionálních povinností sociologa ;

d) projednává a rozhoduje o odvolání členů Sovětské sociologické společnosti v případě jejich nesouhlasu se sankcemi uloženými byry regionálních oddělení Společnosti za porušování *Profesionálního kodexu*.

Radu pro profesionální etiku při prezídiu Sovětské sociologické Společnosti volí vedení Společnosti na funkční období v počtu 15 členů. Rada podává zprávu o své běžné činnosti prezídiu Společnosti a o výsledcích své práce za funkční období vedení společnosti.

Rada pro profesionální etiku při prezídiu Společnosti volí svého předsedu a jeho zástupce, určuje formy své práce adekvátní cílům a obsah činnosti (pracovní komise, široké diskuse, zařazování otázek do programu zasedání prezidia Společnosti atd.).

Složení rady pro profesionální etiku při vedení Sovětské sociologické společnosti

Andrejevová G. M., Moskva, Moskevská státní univerzita M. V. Lomonosova ;

Gordon L. A., Moskva, Ústav mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR ;

Gerčikov V. I., Novosibirsk, Ústav ekonomiky a organizace průmyslové výroby Sibiřského oddělení AV SSSR ;

Zdravomyslov A. G., Moskva, Ústav marxismu-leninismu ÚV KSSS ;

Kodua E. I., Tbilisi, Tbiliská státní univerzita ;

Kon I. S., Moskva, Etnografický ústav AV SSSR ;

Lapin N. I., Moskva, Filozofický ústav AV SSSR ;

Levada J. A., Moskva, Všesvazové středisko pro výzkum veřejného mínění o sociálně ekonomických otázkách při Všesvazové ústřední radě odborů ;

Naumovová N. F., Moskva, Všesvazový vědeckovýzkumný ústav systémového výzkumu AV SSSR a Státního výboru pro vědu a techniku ;

Pavelson M. E., Tallin, Tallinský polytechnický institut ;

Popovová I. M., Oděsa, Oděsská státní univerzita I. I. Mečnikova ;

Chmelko V. J., Kyjev, Ústav dějin strany ÚV KSU ;

Firson B. M., Leningrad, Etnografický ústav AV SSSR ;

Šubkin V. N., Moskva, Ústav mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR ;

Jadov V. A., Moskva, Sociologický ústav AV SSSR.

Z JEDNÁNÍ CELOSTÁTNÍ VĚDECKÉ KONFERENCE „VZTAH SOCIÁLNÍHO A EKONOMICKÉHO ROZVOJE V ETAPĚ PŘESTAVBY ČESKOSLOVENSKÉ SPOLEČNOSTI“ *

PLENÁRNÍ ZASEDÁNÍ

Ekonomické a sociální procesy a jejich reflexe v sociologické teorii (J. Kohout)

Renesance zájmu sociologů v socialistických zemích o ekonomickou teorii má svou logiku v přestavbě. Avšak zájem o ekonomickou teorii má v sociologii i svou historii. A – jako obvykle – lze z ní vyvodit jistá poučení pro dnešek.

Jak známo, již A. Comte ve 47. lekci IV. svazku svého díla *Course de la Philosophie positive* zaujímá stanovisko k ekonomické vědě. Jeho soudy jsou krajně negativní, považuje ji za metafyzický výmysl. Absolutizuje vlastní koncepci společnosti. Jeho argumentace prozrazuje zřejmou nekvalifikovanost v ekonomii – Comte znal jen některá díla Adama Smitha a něco z Malthuse. Tím ovšem dává možnost mnohem kvalifikovanější odvety svým odpůrcům. Tak například John Stuart Mill ve stati *A. Comte and Positivism* napadá jeho ateističnost a prázdný empirismus.

Později v Americe sociologové Ward a Small vystupují sice také s podobně nadřazenou koncepcí sociologické teorie vůči ekonomii, ta je však brzy vystředána mnohem nosnějším pojetím Franklina Giddingse, podle něhož sociologie studuje tytéž jevy jako ekonomie, avšak ze svého specifického zorného úhlu.

Empiricko-pragmatické pojetí americké sociologie později vedlo v praxi k tomu, že se sociologové zabývali stále více tzv. zbytkovými tématy – tedy těmi, která zůstala mimo pozornost ekonomů. Takovými byla například rodina, vzdělání, zločinnost, prostituce apod. To na druhé straně sunulo americkou sociologii stále více od teoretické práce k charitativnímu hnutí, kdy pojem „sociální“ nabýval jednostranného výkladu sociální péče.

Snad nejvýrazněji formuloval vztah buržoazní sociologie k ekonomii i Max Weber, jehož dílo *Wirtschaft und Gesellschaft* vysoce oceňoval i Talcott Parsons. Ve 2. kapitole tohoto díla Weber od sociologie požaduje, aby doplňovala ekonomickou teorii, a formuluje úkol vypracovat „ekonomickou sociologii“. Marxé pak nazývá sociálním ekonomem, dobře postřehnuv docenění aktivního subjektu v celém Marxově díle.

Ve Francii obdobnou roli sehrál Emil Dürkheim, který ve své revue *L'Année Sociologique* věnuje zvláštní pozornost ekonomickým procesům a vyděluje dokonce zvláštní oddíl ekonomické sociologii. Avšak přes tuto výslovnou pozornost i on prozrazuje značnou nekvalifikovanost v ekonomické teorii.

Lze říci, že čím více je ten který sociolog v dějinách kvalifikován i v ekonomické teorii, tím více si uvědomuje nezbytnou vazbu mezi těmito vědami při studiu sociálních procesů. To platí i u Wilfreda Pareta a částečně i u Thorsteina Weblena, amerického sociologa norského původu, který je pokládán za zakladatele technokratismu.

Platí však i opačná závislost: v sociálních rozporech světové hospodářské krize se někteří buržoazní ekonomové sociologizují, věnují mnohem větší pozornost reakcím subjektu, politice státu (Keynes), potřebě řízení i sociálních procesů apod. Ekonom Joseph Schumpeter například dělí ekonomickou vědu na 4 základní složky: ekonomickou teorii, ekonomickou historii, ekonomickou statistiku a ekonomickou sociologii.

* Konference se konala 12.–13. prosince 1988 v Paláci kultury v Praze.

I tento stručný pohled na teoretickou frontu buržoazní sociologie umožňuje konstatovat, že jejím problémem není neexistence reflexe vztahu ekonomického a sociálního. Reflektuje jej naopak od svého vzniku. Avšak jak v koncepcích pojímajících filozofii – a odtud i sociologii – jako „vědu věd“, tak i v koncepcích onoho „zbytkového“ typu je zřejmý její základní problém: nepochopení dialektiky vztahu ekonomického a sociálního a odtud často idealistická redukce sociologického výzkumu na pouze nadstavbovou sféru.

Pro marxistické sociology je metodologicky výchozí Leninova teze: „Až dosud sociologové nedovedli proniknout k těm nejprostším prvotním vztahům, jakými jsou vztahy výrobní, a proto studovali a zkoumali přímo politicko-právní formy ... a u toho také setrvali. Zdálo se, že společenské vztahy vytvářejí lidé uvědoměle“ [Lenin 1979: 161]. Na jiném místě pak Lenin ukazuje, že teprve materialismus umožnil sociologům studovat dialektiku subjektu a objektivních podmínek a také ve složité síti společenských vztahů stanovit jevy základní a důležité a odlišit je od podružných a nevýznamných.

Jestliže Marx v *Předmluvě Ke kritice politické ekonomie* píše, že způsob výroby materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec, tu je zřejmé, že kategorie „společenská formace“ je kategorií jak ekonomickou, tak i sociologickou. Potom ovšem metody monokauzální explikace neodpovídají skutečnosti a nemohou reálně odrážet existující procesy ve společnosti. Ostatně ve známé polemice Karla Marxe s panem Heinzenem v roce 1847 čteme tato Marxova slova: „... sociální, společenské vztahy, jako jimi jsou vůbec všechny vztahy mezi lidmi. Proto také všechny otázky, které se týkají vztahů mezi lidmi, jsou sociální otázky“ [Marx–Engels 1958: 308].

Jak je zřejmé, marxistické pojetí nepřipouští autonomizaci jedné sféry, jak to bylo typické pro onu tzv. „zbytkovou“ koncepci sociologie. Sociologové v socialistických zemích dnes také studují spolu s ekonomy klíčové problémy přestavby, uvědomujíce si, že zkoumat například tak základní proces, jako je aktivizace lidského činitele, lze jen při současném zařazení tohoto procesu do podmínek toho kterého typu mechanismu řízení ekonomiky. Ve svých pracích prokazují, že nový mechanismus řízení bude nejvýrazněji ovlivňovat změny celé sociální struktury společnosti, život a vývoj tříd a skupin, pracovních kolektivů i rodin.

Ve známé stati *Ekonomika prismatem sociologie* akademička T. Zaslavská k této otázce uvádí: „Skutečně by bylo obtížné uvést prvek hospodářského mechanismu, jehož změna by neměla vliv na uplatnění těch či oněch skupin pracovníků... Rozvoj hospodářské samostatnosti podniků povede k rozšíření práv, posílení ekonomického vlivu a růstu sociální prestiže vedoucích pracovníků podniku, zatímco pracovníci ministerstev ztratí část svých pravomocí“. Dále autorka uvádí řadu podobných důsledků ekonomických procesů v sociální sféře a uzavírá: „Reálný rozvoj výrobních vztahů nastává nejenom a ani ne tak v důsledku profesionální činnosti pracovníků, kteří se touto otázkou speciálně zabývají, jako spíše ve složitém procesu vzájemného působení sociálně ekonomických skupin, zaujímajících různé postavení ve společenské výrobě a sledujících protikladné zájmy“ [Zaslavská 1987: 498].

Proto i pro nás, československé sociology, je studium přestavby hospodářského mechanismu výchozí rovinou úvah o přestavbě celé společnosti.

Přestavba hospodářského mechanismu v ČSSR

Jak známo, zásadní význam pro rozpracování závěrů XVII. sjezdu KSČ o strategii urychlení má usnesení 7. pléna ÚV KSČ, na němž se konstatovalo, že přestavba hospodářského mechanismu se stává jednou z rozhodujících podmínek a předpokladem přechodu naší ekonomiky k intenzivnímu typu rozvoje. Dále uložilo federální vládě vypracovat směrnice, dokument, podle něhož se dnes přestavba hospodářského mechanismu v ČSSR realizuje.

O dosažení žádoucí změny sociálně ekonomického rozvoje z extenzivního na intenzivní rozhoduje souhra tří sfér:

- věcné stránky rozvoje
- hospodářského mechanismu
- lidského činitele.

Do věcných stránek rozvoje patří nová technika, progresivní materiály, nové druhy energie a technologie apod. Avšak zajištění těchto věcných stránek je myslitelné jen za fungování adekvátního hospodářského mechanismu, který je s to vyřešit příslušné finanční, mzdové a cenové zabezpečení. A naopak: zajišťuje-li hospodářský mechanismus intenzifikační faktory, přináší úspory společenské práce a ty lze využít k řešení věcných problémů ekonomiky.

Fungování hospodářského mechanismu je ovšem myslitelné jen na základě aktivity lidského činitele. V ekonomice jde především o aktivitu: pracovních kolektivů, vedoucích hospodářských pracovníků, vědeckotechnických pracovníků.

Sociologická teorie zkoumá, jak jejich chování je či bude formováno tím kterým typem hospodářského mechanismu. Jestliže analyzujeme administrativně direktivní systém řízení, odpovídající extenzivnímu typu rozvoje ekonomiky, tu lze zjistit asi takovýto typ chování:

Pracovník očekává směrnice shora; mírou jeho hodnocení je stupeň plnění směrnice.

Základní směr jeho činnosti je dán plánem. Jeho ukazatele zajišťují plnění úkolů především kvantitativně. Vliv pracovníka na přípravu a formulaci plánu bývá obvykle formální.

Motivace pracovníka na plnění ukazatelů je vzdálená a zprostředkovaná. Chybí spojení osobního zájmu s výkonem.

Nesplnění plánu lze koneckonců vždy zdůvodnit a kompenzovat z jiných zdrojů.

Vybočování výkonu pracovníka nad rovinu stanovených norem je pocítováno sociálním okolím minimálně jako nová obtíž, jindy jako ohrožení zájmu ostatních.

Cílem je taktizování a vybojování měkkého plánu, utajování rezerv.

Obecně průměrný výkon nachází svůj odraz v rovnostářsky stanovených odměnách.

Převládá filozofie: v práci plnit normu, iniciativu rozvíjet po práci – na svém, na melouchu.

V souhrnu: důsledkem administrativně direktivního systému je pasivita subjektu a potom i stagnace systému.

Přestavba je realizací zásadní změny systému řízení ekonomiky z extenzivní na intenzivní. Končí direktivita shora, prezentující se jako výraz zájmů společenského vlastnictví, nasupují ekonomické instrumenty řízení. Pracovník se postupně stává hospodářem na svém pracovišti. Volí své představitele do rady pracovního kolektivu, ta volí ředitele, posuzuje, hodnotí, schvaluje všechny závažné úkoly rozvoje podniku.

Hospodářský mechanismus odpovídající intenzivnímu typu rozvoje uplatňuje úplný chozascot, tedy: jestliže dosud až 80 % zisku a ztrát podniku bylo kompenzováno z centrálních zdrojů, nyní podnik hospodaří sám se zdroji, které vyrobil.

S hospodářskou samostatností organizace se pojí zásada úhradovosti, tj. z příjmů za prodej výrobků či služeb podnik hradí své výdaje, uplatňuje samofinancování. Podmínkou je rentabilita, tedy přebytek příjmů nad výdaji – zisk. Pracovníci jsou svými důchody vázáni na hospodaření organizace.

Hospodářské organizace samy řídí kádrový a personální rozvoj při uplatňování vedoucí úlohy strany.

Jaký typ chování pracovníka lze očekávat v těchto podmínkách?

Pracovník se reálně stává nejen objektem, ale i subjektem řízení.

Pracovní výkon je vázán na vlastní zájem, na růst životní úrovně.

Iniciativa a aktivita není komplikací zaběhnutého cyklu, ale nezbytnou a vítanou cestou k vyšším výdělům, zlepšení pracovních podmínek apod.

Kooperace se ověřuje jako nezbytnost i výhoda. Je v zájmu všech řešit vznikající konflikty, nemají-li se stát brzdicím činitelem, který koneckonců poškozuje všechny. Účast na řízení se demokratizuje, deformalizuje.

Filozofii stagnace nahrazuje filozofie inovační, tvůrčí, podnikavost a ochota riskovat.

V našich podmínkách získáváme první zkušenosti jak v radách pracujících, tak s volbou ředitelů. V SSSR se realizovalo již několik sociologických výzkumů. Prokázaly všeobecně růst aktivizace pracovníků, růst požadavků na kvalifikaci, zejména ekonomickou. Jde zřejmě o požadavek objektivně zdůvodněný, uvážíme-li, že rada je podnikatelský orgán, který spolu s ředitelem je povolán řešit řadu koncepčních otázek.

Právě v této souvislosti se však nabízí úvaha, zda ze stejných důvodů by nemělo jít o kvalifikaci sociologicko-ekonomickou, neboť rozhodovací proces se týká ekonomických i sociálních otázek.

Sociologická kvalifikace se zdá být jednoznačně aktuální u nově zvolených ředitelů. Dosavadní předběžné vzdělání ředitelů v ČSSR bylo převážně technické – více než 60 % ředitelů podniků mělo „čistě“ technické vzdělání, jen 10 % ekonomické. Tento poměr se zřejmě poněkud změní ve prospěch ekonomů a právníků.

Zdá se, že přestavba i u nás posílí dnes v celém světě patrný trend renesance postgraduálního studia. Je to dáno tím, že představuje: nejrychlejší přenos nejnovějších poznatků nejvhodnějším adresátům.

Dokument, jímž se v ČSSR zabezpečuje komplexní přestavba hospodářského mechanismu, tj. *Směrnice federální vlády*, uvádí ve svém 5. oddílu hlavní oblasti přestavby. Ty představují zároveň hlavní sféry zkoumání i pro sociologickou teorii. Jaké jsou to oblasti?

Sociální rozvoj: lze říci, že k této problematice existuje v ČSSR bohatá sociologická literatura, byly realizovány i četné průzkumy v podnicích (již v šedesátých letech Tesla Pardubice, Elektropraga Hlinsko, realizované katedrou ekonomické sociologie a psychologie na VŠE, později řada dalších ve spojitosti s přípravou plánů sociálního rozvoje, s komplexními programy péče o pracující).

Pracovní síly: jde o oblast s velkými možnostmi uplatnění poznatků sociologie práce. I zde existuje již řada cenných studií a realizovaných průzkumů, a to zejména Ústavem práce a sociálních věcí. Problémem je zatím nedořešené institucionální zakotvení oboru sociologie práce.

Vědeckotechnický rozvoj: v této oblasti má československá sociologie bohaté tradice a uznávané mezinárodní postavení (ÚFS ČSAV). Výsledky práce se odrazily i v prognózách sociálního rozvoje.

Pokud jsou naše informace úplné, tu se zdá, že ve dvou sférách, jež *Směrnice federální vlády* výslovně uvádějí, je zatím zřejmý nedostatek jak teoretických prací, tak empirických sociologických průzkumů. Jde o kvalitu a vnější ekonomické vztahy.

Pokud jde o *problém kvality* existuje ve světě již velmi bohatá literatura. U nás sociologických studií sice přibývá, zatím však v míře neodpovídající významu věci. Přitom jde o tematiku s výrazně sociálními rysy. Bulharská akademie věd uspořádala v uplynulých letech konferenci nazvanou *Kvalita jako sociální problém*.

Nekvalitní výroba má mnoho závažných důsledků. Vedle přímých ztrát surovin, energie, pracovní doby atd. narušují vadné výrobky často kooperativní vztahy, v zahraničně obchodní oblasti přinášejí nejen významné devizové ztráty, ale i poškození image exportující země. U spotřebního zboží – například přístrojů, které se stávají ve stále větší míře nezbytnými pomocníky v životě lidí (auto, osobní počítač, telefon atd.) se nekvalitní výrobek mění nejen v „neexistujícího pomocníka“, ale navíc v přítěž, která přiděluje další starosti s opravami, se sháněním servisu, administrativou kolem garancí, nové výdaje, časové ztráty atd. Proto se

dnes stalo na světových trzích pravidlem ustupovat od dumpingové výroby (za co nejnižší cenu, ovšem s rizikem nekvalitních komponentů výrobku) a přechází se na výrobky s prioritou kvality a maximální spolehlivosti. Tento trend je v souladu i s rostoucí neurotizací populace, projevující se již v dětském věku: kvalitní výrobky (hračkami počínaje) přinášejí jistotu a uklidnění. Zmetky zvyšují neurotizaci, nedůvěru k výrobcí, k firmě, ke státu, který takto exportuje. Proto je dnes předpokladem úspěšnosti exportu dokonalý a okamžitý servis. Historickým příkladem změny dumpingového (před válkou) ve vysoce kvalitní export je Japonsko. Z kroužků kvality se podařilo udělat celonárodní hnutí.

Kvalita je nepochybně systémový problém. Odráží se v ní jak dokonalá organizace práce, tak vztah pracovníka k podniku, jeho kvalifikace i motivace atd.

Zajímavé jsou i studie o vazbách nekvalitní výroby na přetíženost služeb, na vztah mezi nekvalitní technikou a úrazovostí atd.

Přestavba a význam trhu

Sociologické studie vnitřního trhu jsou někdy podceňovány. Argumentuje se tím, že dosud existuje trh výrobce. Ten skutečně vykazuje celou řadu negativ: shánění místo nakupování, nedbalost vůči spotřebiteli, kterému nezbyvá nežli se spokojit s jakoukoli nabídkou, lhostejnost k jeho zájmům, které nemůžeme realizovat u jiného výrobce, v některých směrech dokonce přídělovost (auta, stavebniny, zahraniční turistika apod.).

I tak se však ukazuje, že nedostatek sociálních analýz trhu a neznalost zájmů různých sociálních skupin (mládeže, žen) vede k vytváření zásob těžko či zcela neprodejných (konfekce, řada výrobků nerespektujících světové módní trendy, některé druhy potravin – například vánoční kolekce apod.).

Avšak zcela jednoznačně přináší ekonomické ztráty podceňování sociologických výzkumů v zahraničně obchodních vztazích, kde nikdy neexistoval trh výrobce, ale vždy trh velmi náročného zákazníka uprostřed tvrdé konkurence. Přitom přestavba silně aktivizuje zahraničně obchodní vztahy a zvyšuje exportní úkoly.

Sociologická hlediska jsou zde mnohostranná. Pro příklad lze uvést reklamní činnost. Její efektivnost nezávisí jen na formě, nápadu, masmédiích, nýbrž především na vytipování potenciálních zákazníků. Bez sociálních analýz trhu lze orientovat reklamu ke všem, a tedy k nikomu. Přitom jde o výslovné plýtvání prostředky (reklama v televizi v nejsledovanějším čase, týkající se však velmi speciálního výrobku).

Efektivní rozvoj turismu, který je v celém světě preferovaným zdrojem deviz, je rovněž nemyslitelný bez výzkumu zájmu obyvatel o místa, služby, náplň volného času atd.

Je zřejmé, že aktivizace lidského činitele není realizovatelný problém bez možnosti uspokojit rostoucí potřeby pracujících, a tu má vnitřní trh a stále se rozšiřující mezinárodní výměna zboží nezastupitelnou úlohu. Motivační páky v řízení sociálních procesů se stávají účinnými rovněž jen v závislosti na vnitřním trhu. Slabá saturace posiluje filozofii shánění a tím vlastně i konzumní orientaci.

* * *

Strategie urychlení implikuje faktor času, a to zvláště zřetelně u vědeckotechnického rozvoje. V souhrnné prognóze ČSSR do roku 2010 se uvádí: „Předpoklady pro intelektualizaci výroby a zapojení do světového proudu vědeckotechnické revoluce tkví v dlouhodobých industriálních tradicích země, v tradicích vzdělanosti, v kvalifikaci a v přizpůsobivosti pracovní síly, v podnikavosti, v umění se prosadit, jakož i v celém kulturním zázemí. Jde tedy především o aktivizaci a v některých ohledech ovšem i revitalizaci těchto předpokladů, ve fázi

extenzivního vývoje nedostatečně využitých, ba umrtvovaných, o jejich oživení na základě změny motivací a celkové přestavby hospodářského a sociálního mechanismu“ (s. 14).

Platí-li, že ekonomika je v naší představě hlavním bitevním polem, platí také, že bitvy na tomto poli lze efektivně vést jen s nasazením všech zbraní, které má společnost k dispozici. Mezi ně nesporně patří i poznatky společenských věd.

Zkušenosti z ostatních socialistických zemí, které realizují rovněž přestavbu, prokazují, že sociologické zbraně nepatří k nevýznamným.

Literatura

Lenin, V. I.: *Sebrané spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1979.

Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 4. Praha, SNPL 1958.

Zaslavská, T. I.: *Ekonomika cez prizmu sociológie*. Sociológia 1987, č. 5.

Sociologie jako nejobecnější speciální věda o společnosti bude vždy spojena s empirickým poznáním. Práce s empirickou fakticitou se stává jedním ze základních stavebních kamenů sociologické analýzy.

Setkáváme se s třemi skupinami faktů. Jsou to:

1. fakty, které jsou určující pro genezi teorie,
2. fakty, které tak či onak potvrzují teorii,
3. fakty, které vyvracejí teorii.

Každá z těchto tří skupin faktů hraje v rozvoji teorie a metodologie významnou úlohu. Chci připomenout pro naši společenskou situaci důležitou skutečnost: existují fakty, které vyvracejí teorii. Nemůže tomu být jinak. Je to aktuální jak ve vztahu k neustálému rozvoji objektu poznání, k neustálému rozvoji sociální reality, tak i ve vztahu ke skutečnosti, že jsou neustále zdokonalovány postupy a nástroje procesu poznání. (Právě v této souvislosti někteří sovětsí autoři tvrdí, že vědecké poznání má neaxiomatický charakter.)

Jak v přírodních, tak i ve společenských vědách platí, že dynamika přináší stále novou a novou fakticitu, která dané teorie potvrzuje i vyvrací, respektive teoretické systémy jsou novými poznatky v některých svých částech potvrzovány, v jiných odmítány a překonávány.

Typickou ukázkou této skutečnosti je přeměna fundamentálních pojmů klasické newtonovské fyziky. Úcta k tomu, co bylo vykonáno, ale také překonáno, je vyjádřena ve slovech A. Einsteina: „Odpusť mi, Newton, našel jsi jedinečnou cestu, což mohl v tvé době dokázat jen člověk s největší vědeckou tvůrčí schopností a silou myšlení. Pojmy, které jsi vytvořil, zůstávají ještě dnes vedoucími pojmy v našem fyzikálním myšlení, třebaže nyní víme, že budeme-li usilovat o hlubší pochopení vzájemných souvislostí, budeme muset nahradit tyto pojmy jinými, jež jsou více vzdáleny od sféry bezprostřední zkušenosti“ [Spirkin 1971 : 158].

Sociolog pro svá poznání nemá k dispozici neomylnou, ve všech rovinách poznání vždy účinnou metodu pro tvorbu nových, přesnějších a pravdivějších poznatků.

Sociolog však vždy disponuje určitými metodologickými přístupy, metodami, technikami, prostředky a způsoby logického i heuristického charakteru, jimiž reguluje každý výzkum.

Sociolog není ani svérázný Robinson, který sám nezávisle na druhých ožívuje svět, ani Apollo, mytologický bůh věštby, slunce a světla, bez jehož rady nemohlo být nic podniknuto.

Sociolog, stejně jako celý výzkumný proces, který realizuje, vždy byl a bude determinován především metodologickými, konkrétně historickými, světonázorovými a zpravidla i zcela bezprostředními podmínkami a požadavky doby.

Na stále narůstající význam metodologických přístupů upozornilo nedávné 10. plenární zasedání ÚV naší strany. Připomenulo, že „... dialektickomaterialistická metodologie je metodologií tvůrčího ducha, že vyžaduje atmosféru hledání a novátorství, že je svou podstatou v rozporu s dogmatismem, nutí nás překonávat schematické, od života odtržené konstrukce, vzdát se všeho, co život nepotvrdil, co bylo založeno na deformované praxi a co vedlo ke konjunkturálnímu výkladu revoluční teorie“ [Rudé právo 1988 : 5].

Nesu v sobě hluboké přesvědčení, že na společenskovědních pracovištích a vlastně v celém

1) Autor pro toto vystoupení využil některých svých už dříve publikovaných materiálů.

systému sociologického poznání musíme rozpracovat právě tyto myšlenky 10. plenárního zasedání ÚV strany.

Ve společenskovědním poznání dnes pocítujeme řadu obtíží. Ty, které jsou spojeny s metodologickou problematikou, musí být řešeny s mnohem větší aktivitou, než tomu bylo doposud. Například – nikdo nás nezabývá povinností vrátit se k problematice metodologických postupů speciálních věd. S jejich podceňováním se setkáváme ve dvou krajnostech:

1) Všude tam, kde platné dialektickomaterialistické postuláty jsou nastolovány jako nástroj zcela konkrétní analýzy, kterou mají realizovat speciální společenskovědní disciplíny. Filozofický aparát místo toho, aby svým systémem obecně orientoval, vedl a v základních postulátech určoval naše poznání, je prezentován, předkládán jako konkrétní nástroj poznání, jenž má sloužit, umožnit analýzu speciálních, například sociologických, psychologických, demografických a dalších otázek. Psal jsem o tom na stránkách Sociologického časopisu ČSAV.

To co by v přírodních vědách bylo považováno za naprostou absurditu, aby například pro operaci srdce nebo při stavbě mostu stačili metodologické postuláty dialektického materialismu, se v analýze konkrétních sociálních problémů, například rodiny, mládeže, veřejného mínění, kriminality apod., stává někdy samozřejmostí.

Záměna či nerespektování různých stupňů metodologické obecnosti vede k představě, že s filozofickou kvalifikací mohu zasahovat do všech otázek speciálních disciplín. To, co je obecný předpoklad, se zaměnilo za bezprostřední nástroj poznání.

2) Druhá krajnost je představována redukcí metodologie na čistě technické, metodické instrumenty. M. Gorbačov v knize *Přestavba a nové myšlení* ne náhodou ukazuje, že „klasikové nás neučí metodice, ale metodologii“ [Gorbačov 1987: 38].

Problém zaměňování metodických instrumentů, technik šetření za propracované metodologické postupy je aktuální zejména pro nastupující sociologickou generaci. Někteří autoři žijí přestavbou, že pravda poznání je především a výhradně závislá na tom, jak budou testovány statistické hypotézy, jak bude proveden výběr prvků základního souboru, kolikastupňově budou škály apod.

Tak vlastně dochází k nepřipustné redukci metodologické problematiky na soubor formálně stanovených, zpravidla i dobře zpracovaných technik terénního sběru informací, třídění a zpracování dat. Tady někde se rodí představy, že zárukou exaktnosti a vědeckosti sociologického poznání jsou především a někdy i výhradně jen metody a procedury výzkumů.

Jedna z dlouhodobých nemocí československé marxisticko-leninské sociologie je spojena s touto představou, která podporuje iluzi, že v empirickém výzkumu lze přímo, bez teoreticko-metodologického uchopení poznávané reality, přejít k faktům.

Bylo by možno uvádět další aktuální, potřebami společenské praxe socialismu nastolené otázky, které vyžadují nová teoreticko-metodologická uchopení. Nutí nás věnovat se rozpracování nových metodologických přístupů, jež umožní v dialektice kontinuity a diskontinuity získat nový pohled na staré a známé skutečnosti, reálně, střízlivě a ofenzivně vstupovat do neznámého.

Rozvoj a rozpracování metodologické problematiky je předpokladem i podmínkou dalšího rozvoje naší sociologie. Při jiné příležitosti byla již položena otázka, zda při vymezení předmětu jednotlivých speciálních věd není spíše než objekt poznání určující především specifika přístupu, pohled, úhel, optika, v jaké budeme danou realitu analyzovat [Rychtařík 1985: 55].

Výraznou a naprosto zřejmou tendencí prohlubujícího se poznání je například skutečnost, že jeden objekt, jedna realita se stává předmětem zájmů dalších a dalších společenskovědních a nejen společenskovědních disciplín. Ty se postupně vydělují v samostatné obory vlastně tím, jak rozvíjejí, zdokonalují a prohlubují specifika svých metodologických postupů.

Vymežit speciální společenskovědní disciplínu můžeme proto jen za dvou podmínek :

1. charakterizujeme-li relativně přesně objekt jejího poznání a zájmu ;
2. jsou-li vypracovány metodologické postupy této disciplíny vlastní, je-li k dispozici „optika pohledu“, v jejímž úhlu přinášíme poznatky, které jsou v jiných přístupech nepoznatelné.

* * *

Vše, co bylo až doposud řečeno, podporuje požadavek rozpracování speciálních metodologií.

Společenskovědní poznání, vedle obecně filozofických hledisek, vedle ucelené, koherentní metodologie dialektickomaterialistických přístupů, musí mít k dispozici propracované metodologie jednotlivých speciálních oborů a disciplín. V přírodních vědách to je věc naprosto samozřejmá.

Proto je možno konstatovat nejméně 3 následující skutečnosti :

- 1) Existuje nutná hierarchie metodologické obecnosti ;
- 2) Do procesu poznání vstupujeme vždy s určitou filozofickou orientací. Je tomu tak i tehdy, když se autor „zaklíná“ tím, že on pracuje jako prostý empirik, který „jen“ získává, soustřeďuje a vyhodnocuje empirické fakty ;
- 3) Do poznání vstupujeme nejen s určitými metodami, technikami šetření, ale i s určitými, nezřídka málo nebo i nepřesně systematizovanými postupy speciálních metodologií. Platí to plně i pro naši sociologii.

Tak jako mezi historickým materialismem a mezi analýzou zcela konkrétních problémů nutně leží celá řada speciálních společenskovědních disciplín, tak i mezi dialektickomaterialistickými přístupy a mezi zcela konkrétním poznáním reality nutně existují speciální metodologie a metodiky poznání.

Bez těchto metodologických mezistupňů by naše poznání stagnovalo v široké, nedostupné řece obecnosti.

Proto také existují rozdíly mezi historickomaterialistickým, filozofickým pojetím dějin a – nepřesně řečeno – mezi nefilozofickým pojetím speciálních společenskovědních disciplín.

V této souvislosti je možno položit otázku, není-li jedna z příčin schematických a dogmatických tendencí společenskovědních poznání předurčena také tím, že při nerozpracování speciálního jsme vše posuzovali výhradně šíří obecného. A nejen to. Společenskohistorická praxe může za určité situace vyhrotit otázkou, zda se filozofická soustava metod ve své univerzálnosti nedostává do konfliktu s požadavky a potřebami speciálních metodologií. Otázka je pro nás důležitá také proto, že filozofická soustava metod vzniká a rozvíjí se v určitých závislostech na výsledcích a rozvoji speciálních metodologií.

Problematika možných rozdílů, rozporů a konfliktů mezi filozofickou soustavou poznání a potřebami speciálních metodologií je tak rozsáhlá, že se nevejde do jednoho diskusního příspěvku naší konference.

Chci ukončit své vystoupení poznámkou, kterou jsem vlastně už před dvaceti lety formuloval jako určitou hypotézu, k níž se neustále vracím :

Sociologické poznání je analýzou nejméně tří rovin vazeb a vztahů :

- *korelačních* – které v empirickém popisu ukazují souvislosti dvou nebo více jevů ; zpravidla bývají vyjadřovány kvantitativně
- *funkčních* – které jsou popisem a vysvětlením vztahů, pro něž je charakteristická jejich zaměřenost, snaha o uchování, obnovení nebo dosažení určitých cílů

– *kauzálních* – jejichž analýza vždy odhaluje hlavní příčinné, podstatné souvislosti; podstata tu vyjadřuje nutnou, stálou a opakující se souvislost mezi společenskými jevy a procesy.

Chtěl bych vyslovit své přesvědčení, že metodologie sociologických přístupů musí vycházet z jednoty a dialektické dynamiky a) strukturních, b) funkčních, c) osobnostních aspektů sociologického poznání.

Tato jednotu a dialektická dynamika umožňuje analýzu aktivit a vztahů určitého systému nebo podsystemu. Je metodologickým nezastupitelným sociologického poznání, založeným na dialektickém spojení s kategoriemi historického materialismu na straně jedné a prostřednictvím operacionalizace s realitami naší každodennosti na straně druhé.

„Metodologický mezistupeň“, který představuje strukturní, funkční a osobnostní analýza, je pro marxisticko-leninskou sociologii tím specifickým úhlem přístupu, optikou, v jejímž pohledu je naše disciplína nesuplovatelná, aktuální a v procesech poznání nenahraditelná.

Ve své jednotě se strukturní, funkční a osobnostní aspekty sociologických přístupů stávají člověku nástrojem poznání nejen vnějšího světa, ale i vlastního „mikrosvěta“ v jeho interindividuálních určeních.

* * *

Usilovat o rozpracování metodologie marxisticko-leninského poznání znamená hlásit se k těm, kteří v sobě nesou věčný a nikdy nekončící zápas poznat, pochopit a měnit svět, který nás obklopuje.

Měli bychom se dnes poradit, co dělat pro to, aby se sociologické poznání stalo součástí nového myšlení, které vytváří intelektuální zázemí pro budoucí aplikace.

Měli bychom se dnes poradit, co dělat pro to, aby se naše sociologie nestala disciplínou osamělých běžců, aby v každém našem výzkumu, článku, knížce byla alespoň špetka autorovy vůle měnit tento svět.

Literatura

Gorbačov, M.: *Přestavba a nové myšlení*. Praha, Svoboda 1987.

Rudé právo 12. 10. 1988.

Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.

Spirkin, A. G.: *Marxistická filozofie*. Praha, Svoboda 1971.

Byly tedy učiněny první kroky přestavby u nás. Jsou lidé, kteří se domnívají, že jsme v přestavbě zašli již příliš daleko. Obávají se negativních dopadů rozšíření forem vlastnictví a využívání výrobních prostředků na sociální strukturu společnosti. Upozorňují na nebezpečí partikularizace zájmů státních podniků v novém hospodářském mechanismu. V souvislosti s rozšířením demokracie a uplatňováním nových forem politického života upozorňují na nebezpečí jejich zneužití proti podstatě socialismu. V souladu s požadavkem „glasnosti“ mluví o zkušenostech se zneužitím hromadných sdělovacích prostředků v krizových šedesátých letech.

Na druhé straně jsou ovšem lidé, kteří se domnívají, že přestavba nepostupuje dostatečně rychle a efektivně. Jsou nespokojeni s tím, že se dosud neprojeví výsledky přestavby v ekonomice. Domnívají se, že se demokratizace veřejného života nerealizuje dostatečně široce apod.

Skutečností je, jak ukazují výsledky výzkumu veřejného mínění, že většina obyvatel je pro přestavbu. Spojují ji však s různým očekáváním. Většina ji chápe správně, jako cestu k odstranění bariér optimálního fungování socialistických výrobních vztahů, plného využití možností socialistické společnosti i jako rozšíření prostoru pro uplatnění vlastních zájmů a aktivity. Ti, kteří jsou netrpěliví, pokud jde o postup přestavby, se mohou samozřejmě rekrutovat i z této skupiny lidí. Někteří však očekávají od přestavby něco, co je v naprostém rozporu s její podstatou, tj. revizi socialismu a návrat ke kapitalismu.

V této souvislosti je nezbytné připomenout fakt, který uvedl generální tajemník ÚV KSČ s. Miloš Jakeš, v souvislosti s 40. výročím Února; že přestavba je pokračováním revoluce v nových podmínkách (Rudé právo 25. 2. 1988).

Přestavba je proces, který se dotýká všech základních sfér a souvislostí života socialistické společnosti. Společnost je složitý systém. Změny v tomto systému nemohou být provedeny náraz, nelze ani očekávat okamžité výsledky zásadních opatření. Přestavba, protože se dotýká právě hlubinných souvislostí fungování společenského systému, zakládá dlouhodobé změny. To ovšem neznamená, že například samotným přijetím opatření o hospodářském mechanismu a státním podniku je vše vyřešeno, že nyní stačí jen čekat až se tato opatření ujmou a příslušně projeví. Takový postoj by byl nezodpovědný. Přestavba je aktivní proces změny i v tom smyslu, že nejde jen o přijetí zásadních opatření, ale také o jejich zavádění do života. V tomto procesu se teprve ukáže, kolik dalších důležitých souvislostí nebylo zohledněno, jaké nové jevy jsou vyvolány, jaké jsou povahy, jak je regulovat, jak předcházet negativním paralelním dopadům atd.

Tuto stručnou charakteristiku procesu přestavby jsem pokládal za potřebnou uvést jako východisko úvahy o úloze sociologie v současné době. Zkušenosti totiž ukazují, že proces realizace všech opatření politiky přestavby vyžaduje hlubokou vědeckou analýzu, poznání souvislostí, vývojových trendů a jejich zákonitostí. Právě v souvislosti s přestavbou se na adresu společenských věd, jak víme, snesla drtivá kritika. Na 10. plenárním zasedání ÚV KSČ soudruh Fojtík konstatoval, že „celková úroveň společenskovědních pracovišť však neodpovídá rostoucím potřebám naší společnosti. Část teoretických výzkumů trpí naprostou odtržeností od reálného života. Vědecká hodnota jiných je nízká“ [10. zasedání 1988: 52]. Podobných hodnotících soudů, a nejen na adresu československé společenské vědy, bylo již vysloveno víc.

Je na čase, abychom se s plnou zodpovědností podívali nejen na stav našich společenských věd, ale také na podmínky práce společenskovědních pracovníků a posoudili, zda tato věda má vůbec možnosti naplnit náročné očekávání. Je třeba konstatovat, že kritika společenských věd ze strany decizních orgánů se opakuje s neúprosnou pravidelností vždy v situaci významných společenských změn nebo řešení vážných společenských problémů. Právě tehdy se také ukazuje nepřipravenost společenských věd na výraznější vstup do řešení problémů. Přitom

o vstupu vědeckého poznání, včetně sociologického, do společenské praxe bylo napsáno již mnohé. Existují také nemalé zkušenosti z řešení vztahu věda a praxe. Přesto kritika znovu nastoluje otázku, zda věda vůbec může dosáhnout požadovaného stavu.

V této souvislosti je třeba uvážit následující fakty o jejím postavení a společenském poslání. Obsahem společenské vědy je tvorba teoretických vědomostí o společnosti, společenské realitě, o vztazích lidí, podmínkách jejich života apod. Aby byly společensky užitečné, musí být vědecké poznatky originální, novátorské, pravdivé, ale současně přijatelné a přesvědčivé. Musí mít také příslušnou formu. K získání takovéto soustavy poznatků je věda vybavená specifickými metodami, má vlastní kategoriální aparát, na principu kumulativnosti poznání neustále upřesňuje svoje závěry a hypotézy. Jako relativně samostatný společenský proces je institucionalizovaná, jsou na ni vyčleněny prostředky i lidské síly.

Ve srovnání s tím je řízení společnosti, kterým se především zabývá politika, jiné povahy. Je to spíše proces, jenž zahrnuje soubor různých akčních opatření, směrnic, direktiv, rozhodnutí, které jsou přijímány, prosazovány, realizovány. Politické opatření celospolečenského charakteru, má-li být naplněno, musí získat podporu široké veřejnosti, musí zapadat do systému postupných cílů, které se realizují v souladu se zájmy společenských tříd a skupin. Toto opatření musí vést k cíli, musí přinášet praktické výsledky, aby se veřejnost mohla přesvědčit o jeho správnosti.

Velmi často se setkáváme s konstatováním, že naše politika je vědecká. Z povahy politiky jako praktické společenské činnosti, jež je realizována v zájmu určité třídy, plyne, že obsahuje řadu konkrétních opatření. Tato opatření nejsou však vždy důsledně založena na vědecké bázi. Často se setkáváme jen s částečným respektováním vědeckého poznání, výjimkou nejsou ani subjektivistická rozhodnutí a opatření, jež s vědeckou argumentací nemají pranic společného. Takových subjektivismů bychom mohli v souvislosti s historickým hodnocením společenského řízení uvést celou řadu. Příčiny nerespektování vědeckosti nejsou samozřejmě jen subjektivní, často politika skutečně nemá k dispozici poznatky a přitom musí být nazrálé společenské problémy řešeny.

Proč zde uvádím, a to jistě neúplně, specifika vědeckého poznávacího procesu a politiky jako způsobu řízení společnosti? Právě proto, abychom si všimli jejich rozdílnosti. Nejde o totožné procesy, politika automaticky nezahrnuje vědecké poznání, také je sama nerealizuje ani nevyčerpává. V tomto smyslu věda zahrnuje mnohem širší sumu poznatků, jež nemusí, nebo ani nemohou být vždy nebo v daném okamžiku využity. Na druhé straně vědecká práce musí sice respektovat politiku, ale neztotožňuje se s ní ani z hlediska používaných metod, ani obsahově. Přes tyto zjevné rozdíly se velmi často dopouštíme zjednodušování při posuzování vztahů politiky a vědy. Věda a politika jsou spíše dva paralelní společenské procesy, jež se ovšem neustále vzájemně ovlivňují, a i když politika se zjevně prosazuje jako určující, má věda svoje relativně samostatné postavení.

Je možno říci, že politika musí v zájmu své úspěšnosti neustále usilovat o svoje zvědečtění a v tomto smyslu musí také vést a usměrňovat průběh vědeckého poznávání. Na druhé straně však – mají-li vědecká činnost a její výsledky být smysluplné – musí vstupovat do praktické sféry, musí se tedy politizovat. Důležitým předpokladem přestavby v oblasti společenské vědy je uznání a správné stanovení míry její autonomie.

Vztah procesu vědeckého poznání a praktické politiky musí být velmi citlivě sledován a regulován. Metodou této regulace je vzájemný dialog, konfrontace názorů, konstruktivní kritika na bázi dosaženého poznání. Pro tento dialog je nesmírně důležitá výchozí pozice obou „partnerů“. Z historie víme, že tento vztah nebyl vždy optimální pro rozvoj vědy ani pro úspěšnou politiku. Až příliš často jsme se setkávali s podceňováním vědy. Její direktivní přepolitizování mělo za následek značnou aplogetiku, jež je teď oprávněně kritizována. Věda

musí být použitelná v praktické politice, ale nemůže být „služkou pro všechno“, nemůže dokazovat dnes jedno, zítra druhé. Takové praktiky jsou koneckonců také jedním ze zdrojů subjektivismu v politice.

Na druhé straně však jsme byli nejednou svědky přeceňování možností vědy a vědecké práce ze strany samotných vědců. Povznášení se nad politické problémy ve společnosti v zájmu „čistého poznání“, následované mesiášstvím, plyne z přeceňování možností vědy. A ze snahy vyhnout se angažovanosti, neumazat si ruce politikou.

S těmito a podobnými názory se ostatně stále ještě setkáváme. Nebude proto ke škodě věci, když zde uvedu zajímavý názor o možnostech společenských věd, jak jej uvádí autorka Eva Etzioniová-Halevyová v knize *Vedomostná elita a zlyhanie proroctva* (1987). Vědomosti, které plynou ze společenskovědního výzkumu jsou již svým charakterem neúplné, útržkovité, nekompetentní. Toho jsou si vědomi sami vědci, přesto se jim často stává, že když poskytují politické rady, zapomínají na tuto omezenost svého poznání. Tvzení a odhady vědců z oblasti společenských věd – i když často zahalené v hávu vědeckých pojmů – nemají ve skutečnosti o nic větší platnost než odhady kohokoli jiného. Máme tedy málo důvodů domnívat se, že politická rozhodnutí ovlivněná tak či onak radami vědců z oblasti společenských věd mají větší úroveň jako kterákoli jiná rozhodnutí.

Tento velmi skeptický názor na možnosti společenských věd pramení z kritického pohledu na podíl postindustriálních vědeckých koncepcí na řešení sociálních problémů ve vyspělých kapitalistických zemích. Nemusíme do důsledků sdílet tuto skepsi, v každém případě však je třeba stát na zemi a reálně posuzovat možnosti i úlohu společenských věd v soudobé společnosti.

Vraťme se k myšlence, že věda a politika jsou dva relativně samostatné, paralelně probíhající a vzájemně se ovlivňující procesy. Správné ocenění této skutečnosti je podle mého soudu předpokladem plného využití vědeckého poznání a jeho oproštění od úzkých dogmatických i revizionistických deformací. Základním obsahem vědy je tvořivá, teoretická práce. Ve zprávě předsednictva ÚV KSČ na 10. plénu o teoretické práci čteme: „V ní nejvyšší autoritou je vědecká pravda, kterou nelze nadiktovat. Je možné dopracovat se k ní jen poctivým, úporným zkoumáním stále se vyvíjející společenské reality, věcnou diskusí, za takových podmínek, kdy tato práce není rušena vnějšími nekompetentními zásahy ani zbytečnou ponižující sebecenzurou. Skutečné svobodné bádání vědy ví o své odpovědnosti před společností, o nejcennější povinnosti vědce a každé tvůrčí osobnosti sloužit svým talentem lidu“ [10. zasedání 1988: 53].

Na této platformě je třeba rozvíjet vědecké bádání, diskusi uvnitř vědy i diskusi vědy s praxí. Je to pozice pravdivého poznávání stavu a hledání optimálních východisek řešení problémů a dalšího rozvoje socialistické společnosti. Společenská věda potřebuje pro svůj vlastní rozvoj nezbytnou míru autonomie. Jen v rámci této tolerance se může rozvíjet vědecká diskuse. Jak často jsme si v minulosti stěžovali a stále stěžujeme na nedostatek vědeckých diskusí. Nebyl však tento problém způsoben právě malou autonomií vědce, která neumožňovala zaujmout vlastní názor, stanovisko? Diskuse bez alternativních hledisek, koncepcí, hypotéz nemůže existovat. Rozvoj tvůrčí vědecké práce předpokládá alternativní názory. Konfrontace náhledů vědy a praxe na bázi hledání řešení společenských problémů je vlastně rovněž specifická forma názorného pluralismu.

Mimořádně významnou roli v procesu přestavby má v celém systému společenských věd právě sociologie. Wright Mills říká, že politickým úkolem sociologie je neustále převádět osobní starosti lidí na závažné veřejné stavy a objasňovat jejich význam. Má propagovat sociologickou imaginaci, rozvíjet u lidí kritické myšlení a usilovat o posílení rozumu a individuality jako převládajících hodnot demokratické společnosti. Nelze patrně plně souhlasit s jeho názorem, ale zdá se, že v podstatě vystihuje smysl práce sociologie. Sociologie

má nejbližší ke kritickému způsobu myšlení, svými výzkumy a závěry neustále klade otázky, znepokojuje byrokratické struktury společenského řízení. Může tedy být účelným nástrojem společnosti. Konečně důraz, jaký je dnes, například 10. plénem ÚV KSČ kladen na výzkum veřejného mínění, to jasně ilustruje. Je skutečně mnoho jevů každodenního života, jež činí lidem starosti, znepokojují je. Sociolog si musí klást otázku, co a proč lidi znepokojuje. Jde o ojedinělý jev, nebo o jev typický? Dojde-li k závěru, že tento jev není výjimečný, ale zapadá do určitého způsobu jednání, musí analyzovat příčiny tohoto stavu společenského jednání. Musí převést tuto, již ne jedinečnou záležitost do roviny politiky, upozornit na souvislosti, význam a přispět k řešení.

Je možno říci, že nic nevyjadřuje základní etos sociologie více než hledání pravdy, příčin společenských problémů a jejich řešení. A právě tím nejvíce odpovídá sociologie záměrům přestavby. Kdybychom tedy měli odpovědět na výše uvedenou otázku, zda společenská věda a s ní sociologie je schopna plnit náročné úkoly, které na ni klade přestavba, můžeme odpovědět, že za předpokladu jejich optimálního rozvoje ano, dokonce, že přestavba je v souladu s bytostnými zájmy vědy, s její samou podstatou.

Jiná je však otázka, jaký je současný stav rozvoje a poznání této vědy. Jaké jsou její subjektivní předpoklady v plnění těchto úkolů. Práce v sociologii probíhá, možno říci, ve čtyřech oblastech, které se nekryjí ovšem s tradičním členěním sociologické vědy. Je to jednak oblast akademického (základního) výzkumu, dále oblast vědecko-pedagogické práce, provozované zejména na katedrách vysokých škol, oblast aplikovaného (resortního) výzkumu, a konečně oblast práce sociologie a aplikace sociologie v provozu různých institucí. Chceme-li hodnotit stav rozvoje sociologie, musíme respektovat rozdílné podmínky jednotlivých oblastí. Vstup sociologických poznatků do praxe je v jednotlivých oblastech rozdílný. V rovině aplikovaného resortního výzkumu je vliv sociologických informací na zpracování koncepcí rozvoje resortu, rozhodnutí apod. zřejmě větší, než je vliv a využití výsledků základního výzkumu v oblasti řízení společenských makroprocesů.

Je-li naše věda kritizována za nedostatečný předstih při řešení nazrálých sociálních problémů, za nedostatečně rozvinutou teorii, pak se to vztahuje hlavně na úroveň teoretické badatelské práce. Zejména v této rovině sociologického poznání již nevystačíme jen se závěrečnými zprávami z výzkumů, jež jsou sice analyticky hluboké, nejsou však dostatečně rozpracovány a závěry nejsou syntetizovány. Využití takovýchto materiálů pro praxi je obtížné, a proto i omezené. Představa jakési lineární vazby mezi sociologií a praxí, spočívající ve schématu výzkum – poznatky = informace pro řízení – rozhodnutí, zde nefunguje. A to právě proto, že jde zpravidla o dílčí útržkovité poznání, které lze jen obtížně zařadit do širších souvislostí a převést na politické rozhodnutí.

Podle mého soudu může být tedy sociologie pro oblast politiky úspěšně využitelná jen tehdy, bude-li se více než dosud zabývat zobecňováním dílčích poznatků a dostatečně hluboce rozvine teoretickou práci.

Kromě otázek, které jsou již dlouhodobým a tradičním předmětem zájmu, by měla sociologie začít řešit tyto hlavní problémy:

Především je to problém hlubšího poznání společenského systému z hlediska optimální volby místa a času opatření pro jeho změnu. Myšlenka přestavby obsahuje požadavek komplexnosti. Zachování stability systému však velí postupovat promyšleně. Změny přijaté v oblasti ekonomiky znamenají zahájení diskontinuity v kontinuálním společenském procesu cíleném k výstavbě socialistické společnosti. Teoretickým i velmi důležitým praktickým problémem je odhad důsledků těchto změn v dalších společenských oblastech a volby dalších kroků přestavby. Konkrétně, nejsme-li například spokojeni se současným stavem myšlení lidí, stojíme před otázkou, jaké jsou šance a jaká přijmout další praktická opatření, aby došlo

k žádoucím změnám. Je zřejmé, že chování společenského systému jako celku i jeho podstatných částí nelze vyvodit z jednoduchých empirických výzkumů. Předpokládá to příslušnou syntézu poznatků o stavu společnosti a vzájemných vazbách a rozvinutí teoretické práce. Určité nové podněty k poznání chování systému by zde mohly poskytnout synergetické přístupy a hlubší poznání podmíněnosti společenských jevů. Revizi (nikoli revizionistickou) vyžaduje zřejmě formulace obecných zákonů nebo tvrzení, jež jsou za zákony vědy vydávána.

Druhým problémem, který souvisí s předcházejícím, je otázka nositele změn ve společnosti a nositele přestavby vůbec. Jde o poznání sociálních subjektů, v jejichž bezprostředně pocítovaném zájmu je určité „přestavbové“ chování. Dosavadní opatření jsou spíše směřována na změnu v organizaci, formování mechanismů vztahů, hlavně v ekonomice. Pozornost se soustředila, celkem logicky, na tvorbu normativů (zákonů) jež mají tyto mechanismy nastolit. Pokud jde o subjekt, očekává se, že k podstatným změnám jeho chování dojde hlavně působením mechanismů. Jistě víme, že sociální skupiny se liší svou aktivitou a mírou angažovanosti v realizaci přestavby. K všeobecné aktivní změně v chování lidí však zatím nedošlo. Sociologie by měla přispět svým poznáním k objasnění předpokladů žádoucí aktivizace i k odhadům pravděpodobných reakcí a chování jednotlivých sociálních skupin. I zde, i když je nezbytné vyjít z konkrétních poznatků, jak je poskytují sociologické výzkumy, se nelze obejít bez syntézy, bez využití různých dílčích sociologických teoretických koncepcí, jako je například teorie chování, některé aspekty funkcionální teorie, ekonomické sociologie apod. Pokud se v sociologii nepokusíme o vyslovení obecnější, byť nutně hypotetické koncepce sociální změny, k níž dojde v důsledku určitých opatření, zůstane naše poznání nadále v rovině popisu stavu, popřípadě jeho komentáře.

Třetí závažnou otázku spatřuji v úrovni sociologického poznání byrokracie. Sociologické tradice umožňují vypovědět mnohem více praktického o tomto jevu, než jak se s tím setkáváme v publicistice. Byrokracie přece nevzniká v důsledku zlé vůle lidí s klotovými rukávy. Byrokracie je zákonitý paralelní produkt institucionalizace společenských procesů, jako nezbytného předpokladu nastolování dynamické, tj. nedefinitivní, stále se obnovující uspořádanosti společnosti. Sociologie by měla mnohem více, než je schopna v souvislosti s popisem formálních a neformálních struktur, vypovědět o vztahu institucí a sociálních skupin. Zde by bylo možno přispět k objasnění funkčního pojetí toho aspektu demokracie, který umožňuje kontrolu institucí a řídicích struktur, a rozšířit tak praktický obsah tohoto tolik skloňovaného pojmu.

Chci pouze naznačit ty problémy, které je nezbytné z hlediska úkolů přestavby v současné době sociologicky zodpovědět. Záměrně říkám zodpovědět, nikoli jen zkoumat. Naše snaha právě až příliš často končí u zkoumání bez vyvozování závěrů.

Jsem si samozřejmě vědom neúplnosti a nepřesnosti formulace těchto problémů, stejně tak jako toho, že právě precizní formulace problému je předpokladem jeho řešení. Není zde však více prostoru pro objasnění těchto otázek, navíc je třeba počítat s námitkami, proč právě tyto problémy, a ne jiné. Jsem přesvědčen, že naprostá většina dalších výzkumů na našich sociologických pracovištích směřuje k užitečnému prakticky využitelnému poznání. Výše uvedené problémy však jsou podle mého soudu příklady společenské objednávky pro sociologii jako příspěvku k řešení principiálních a uzlových momentů přestavby.

Může samozřejmě vzniknout i otázka, kdo že by měl ve stávající struktuře sociologických pracovišť tyto otázky řešit. Myslím, že to je práce především pro akademická pracoviště, právě zde bychom měli věnovat větší pozornost než dosud syntetické a teoretické práci. O její užitečnosti jsme se ostatně přesvědčili například při tvorbě sociální prognózy naší společnosti. Ale ani ostatní pracoviště by neměla v syntetické práci zaostávat.

Právě náměty k řešení problémů tohoto typu jsou, podle mého soudu, v politickém řízení

postrádány, jak se o tom zmiňuje zpráva předsednictva ÚV KSČ na 10. plénu. Řešení předpokládá urychlené dopracování některých teoretických otázek i otevřených otázek metodologického charakteru, jakou je například otázka pojetí sociologického zákona a podmínek jeho platnosti.

Jestliže shrnu svoji úvahu o vztahu sociologie a představby, pak je zřejmé, že zde naše věda musí udělat energický krok k vyšší efektivnosti poznání, zejména v teoretické rovině. Právě zde vzniká důležitý most mezi vědou a ostatními společenskými procesy, zejména politikou. Mnoho budeme muset asi změnit ve stylu a metodách naší práce. Jsme patrně – více, než jsme ochotni přiznat – v zajetí určitých stereotypů empirické nebo snad počítačové sociologie, zdůrazňuje se týmová práce, preciznost a exaktnost zpráv, až do roviny samoučelného perfekcionismu atd. Jistě to jsou důležité předpoklady vědeckého poznání. Zdá se však, že nám chybí schopnost náročné intelektuální samostatné práce, která by měla přinést nové ideje. V řídicí práci v oblasti sociologie je třeba podporovat tento směr badatelské činnosti, přispět k formování nových osobností, teoretiků marxistické sociologie.

Komplexní povaha představby se musí promítnout do komplexního rozvoje sociologie. Tato úvaha samozřejmě nemohla řešit všechny problémy, šlo mi o naznačení těch nejdůležitějších.

Literatura

- Eztioniová-Halevyová, E.: *Vedomostná elita a zlyhanie prorocstva*. Překlad z angličtiny. Bratislava, interní materiál ÚML ÚV KSS 1987.
- Gorbačov, M.: *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Praha, Svoboda 1987.
10. zasedání ÚV KSČ. Praha, Svoboda 1988.

Na plenárním zasedání přednesli referáty ještě .

- J. Zvara : „Subjektivní faktor při zvyšování účasti sociologie ve společenských přeměnách“
- A. Matějovský : „Významová relevance výsledků současných sociologických výzkumů“

Autoři nedali své texty redakci k dispozici.

Sekce „Sociální bariéry a zdroje urychlování společenské dynamiky“

Jednání sekce bylo doprovázeno velkým a velmi aktivním zájmem účastníků konference. Kromě úvodního slova bylo v sekci předneseno 18 obsáhlejších příspěvků a mnozí další účastníci vystoupili v improvizované diskusi. Mezi diskutujícími byly zastoupeny různé sociologické profesní skupiny a instituce – od základního výzkumu přes aplikovaný výzkum, vysoké školy až po podnikovou sociologii. Velmi významně a aktivně přispěli k průběhu jednání sociologové ze Slovenska. Třem přihlášeným diskutujícím se pro nedostatek času nepodařilo dát slovo, nedostatek času si vynutil i zkracování příspěvků a zkrácení názorové výměny na minimum. Objektivně řečeno byl krátký jednací čas základním a v podstatě jediným negativním momentem práce sekce, která přinesla velmi bohaté a podnětné výsledky.

1. V první řadě jednání jednoznačně potvrdilo správnost volby tématu. Dialektika ekonomického a sociálního je zprostředkována dvěma základními mechanismy: výsledek ekonomického vývoje vystupuje jako podmínka a předpoklad, bariéra či stimul rozvoje sociální sféry. Sociální je však současně – či spíše v první řadě – aktivní společenskou silou, neoddělitelnou činnou komponentou společenského redukčního procesu. Ekonomický vývoj nelze pochopit ani změnit bez znalosti sociálních mechanismů ekonomiky, odtržené od ostatních stránek života společnosti, politiky a kultury. Protože sociologie je vědou o sociálních jevech a procesech a marxisticko-leninská sociologie je vědou zaměřenou na uvědoměnou přeměnu společnosti, je studium úlohy sociálních činitelů společenské dynamiky nejen zcela legitimním sociologickým problémem, ale navíc i problémem průřezovým, spojujícím poznávací předmět řady sociologických disciplín a specializací.

Téma sociálních zdrojů a bariér společenské dynamiky je společensky velmi závažné a naléhavé. Ztráta vývojové dynamiky je dosud nejzřetelněji patrná v tempech ekonomického růstu a prohlubujícím se zaostávání za ekonomicky vyspělejšími zeměmi. Nepříznivý ekonomický vývoj je však těsně spjat se stagnačními a regresivními momenty ve všech ostatních sférách společnosti, v celém reprodukčním procesu. Pod dosud zdánlivě klidným povrchem společenského života se postupně prohlubuje řada rozporů, vznikají a upevňují se disfunkční jevy, oslabující či dokonce ohrožující socialistickou vývojovou perspektivu. Naše společnost – i socialismus jako soustava – se dostala do situace, kdy musí, chce-li prokázat své historické oprávnění, přejít k novému, úspornějšímu, produktivnějšímu a dynamičtějšímu vývojovému modelu. Hledání východisek ze stagnace vyžaduje i kvalitativně nové řešení problému hybných sil.

Tradiční odpověď, že touto hybnou silou je dělnická třída, svými dlouhodobými zájmy zainteresovaná na výstavbě socialismu a komunismu, vedená komunistickou stranou jako svým předvojem, je pro svou vysokou abstraktnost nepostačující. Skupina pracovníků fyzické práce se nestává automaticky třídou „pro sebe“, není automatické jednoty třídy a strany, třídy a státu, třídy a programu, třídních a celospolečenských zájmů a sociálně ekonomických mechanismů fungování společnosti. Problém společenské hybnosti a zdrojů dynamiky je nutno řešit v mnohem konkrétnější poloze reálných výrobních a společenských struktur, výrobních a společenských vztahů a s nimi spjatých zájmových sil.

Odpověď na otázku, co může dát socialismu stejný, či dokonce účinnější pohon, než jaký představuje zákon rozšířené reprodukce kapitálu, který dokázal překročit hranice států a národů a svou životaschopnost opřel o zhodnocování celosvětových materiálových i lidských zdrojů, o prohlubování celosvětových, globálních rozporů, zůstává stále ještě do značné míry teoreticky otevřená. Potvrzuje to koneckonců i variabilita a dosavadní malá úspěšnost dynamizačních strategií v jiných socialistických zemích, ať již byly založeny na tradičně vysokém podílu soukromého sektoru či reprivatizaci, nebo na samosprávných principech a uvolnění prostoru pro působení dílčích zájmů.

Zcela zřejmé však je, že socialismus se dlouhodobě nemůže opřít o jiné zdroje než vnitřní. Proto také jsou pokusy o identifikaci hybných sil obráceny primárně dovnitř společenského systému, k hlavnímu reprodukovatelnému tvořivému zdroji – sociálními silám, produktivnímu potenciálu tvořenému osvojením vědy, dovednostmi a zkušenostmi, racionalitou společenské organizace a společenského řízení.

Naléhavost problému sociálních zdrojů se zvyšuje tím, že stupeň jeho teoretického (nejen sociologického) rozpracování je dosud poměrně nízký. Teze o růstu společenského významu subjektivního (lidského, sociálního) faktoru a o potřebě aktivizace sociálních sil prochází vědou a politikou, a to i u nás, nejméně od počátku osmdesátých let. Ve velice zjednodušené podobě se jí chopila i propaganda, která se ale ani zde nedokázala vyhnout pro ni typickému nebezpečí vulgarizace a voluntaristické karikatury. „Člověk“ jako subjektivní činitel se v jejím podání stává všemocným a tím také všezodpovědným hlavním hybatelem, schopným překračovat objektivní systémové determinace i bariéry. Východisko se v této interpretaci mění v potvrzení bezvýchodnosti, protože nereálnost individuálních řešení je zjevná. Svůj podíl na zjednodušeném výkladu nese věda, která dosud nezformulovala tuto objektivní zákonitost v dialektické podobě, s respektováním hierarchické struktury moci a odpovědnosti různých sociálních subjektů a objektivní determinace činného potenciálu lidské aktivity.

Prostor volby, který společnost má, je sice značně ohraničený vývojevou setrvačností, vyčerpáním rezerv, odporem sil, jejichž neoprávněné výhody jsou ohroženy aj., cesta vpřed však zdaleka nemá podobu jediné možné varianty. Ve vztahu teorie a praxe se aktuálně manifestují jeho rozporné stránky. Teorie nemá propracovaný model a praxe na něj nemůže čekat.

Společenské vědy, a s nimi i sociologie, se proto nacházejí v obtížné situaci. V nezměnných podmínkách institucionálních, kádrových a materiálních byla změnou teoreticko-politického kontextu v relativně krátkém čase labilizována řada zdánlivě neotřesitelných teoreticko-metodologických východisek, výkladových schémat a axiomů. V poznávacím procesu jsou posilovány prvky diskontinuity, přehodnocování, předmětných i metodických inovací. Aniž by měla věda možnost vyrovnat se s těmito posuny, je vystavena kvalitativnímu skoku v náročnosti společenských požadavků.

V období, kdy politika nosila růžové brýle a věda se opírala o jistotu mnohokrát opakovaných obecných soudů, stačila k naplnění společenského poslání a odpovědnosti vědy schopnost objektivní kritické analýzy rozporného stavu a odvaha upozorňovat na existující problémy. Síla vědy a pravda vědy spočívala v boji s omyly a iluzemi. V tomto směru bylo také mnohé uděláno, i když zdaleka ne všemi a vůbec ne dostatečně. V dnešní situaci se však obsah společenské odpovědnosti vědy posouvá o stupeň dále, naplňování její kritické funkce nestačí. „Na kritické analýzy musí navazovat, máme-li postupovat cílevědomě vpřed, hluboké teoretické objasnění vývojových tendencí socialistické společnosti a řešení nových problémů. Novost úkolů, které jsou před námi, podstatně zvyšuje požadavky, které klade praxe před teorii“, řekl s. Fojtík ve svém referátu na 10. plénu ÚV KSČ. Společnost potřebuje projekt budoucnosti a optimální cesty k ní. Jak bylo několikrát konstatováno na XIX. všesvazové konferenci KSSS, věda není na konstrukci projektu připravena, nepředkládá pohotová

pozitivní řešení, proargumentované a zhodnocené varianty východisek. Často se také vyhýbá pohledu do budoucna z obavy, aby se pro nedostatek poznání nedopustila omylu.

Cílem jednání sekce proto bylo provést určitou bilanci dosaženého, zpřesnit a prohloubit obraz toho, co jsme v současné době schopni říci o sociálních činitelích společenského, zejména ekonomického pohybu, o příčinách jejich nedostatečného stimulování, neodpovídajícího usměrňování a nízkého využití, o možnostech a nástrojích jejich společenské aktivizace. Konfrontací přístupů, východisek a závěrů jsme chtěli obohatit dosavadní teoretický koncept sociálních zdrojů a sil společenské dynamiky a otevřít nové otázky teoretické, teoreticko-metodologické i věcné povahy.

Vycházeli jsme přitom z pojetí sociální sféry jako relativně autonomní a aktivní (dynamizační i retardační) složky společenského reprodukčního procesu, chápaného v dialektické spjatosti, jednotě i rozpornosti, vzájemné podmíněnosti politiky, ekonomiky, sociální i duchovní sféry. Každá z těchto stránek je podřízena specifickým vývojovým zákonitostem a plní ve společenském reprodukčním procesu specifické funkce. Zvláštností sociálního je jeho „všudypřítomnost.“ Politické, ekonomické i kulturní procesy mají sociální nositele, sociální předpoklady a důsledky. Aktivita sociálních subjektů je podmínkou i prostředkem politického, ekonomického i kulturního vývoje. Druhou zvláštností sociálního je, že je nositelem významů a cílů společenského vývoje. Ekonomický a duchovní rozvoj nejsou cílem samy o sobě, jejich smyslem je sociální pokrok. Sociální rozvoj je tedy současně zdrojem i cílem rozvoje společnosti. Podvojnost cílové a zdrojové funkce patří k základním stavebním kamenům konceptu sociálního. Skutečnost, že jsme s určitým zpožděním „objevili“ zdrojovou funkci sociální sféry, nesmí vyústit v opačnou krajnost jejího jednostranného přecenění ve vztahu k funkci cílové.

Koncept sociálního musí být spojován s pohybem sociální skutečnosti v její složité, mnohohrstevnaté, hierarchicky i horizontálně strukturované celistvosti a komplexnosti. Dokonce lze říci, že předmětem zájmu by měly být především nadindividuální roviny společenské organizace a struktury, počínaje rodinou, přes pracovní kolektiv, zájmová seskupení a organizace, politické strany, třídy v socialistické společnosti po rodící se celospolečenský subjekt, protože jejich činný potenciál představuje sociální sílu vyššího řádu, kvalitativně odlišnou od agregátu dynamického potenciálu jejich členů.

Předmětný rozsah sociální sféry tvoří sociální subjekty, jejich komplexně a systémově chápaná aktivita (zahrnující objektivní i subjektivní podmínky, průběh, prožitky i efekty), vztahy, které vznikají mezi sociálními subjekty v procesu sociální aktivity, a sociální souvislosti (předpoklady a důsledky) vývoje ostatních sfér společnosti. V dynamické poloze pak sociální procesy provázející jejich pohyb. Klíčem k pochopení sociální sféry jako produktu i aktivního článku společenského vývoje je sociální aktivita jako prostředek uspokojování zájmů a potřeb subjektu, realizace jeho cílů i jako nástroj aktivního vstupu subjektu do společenské produkce i reprodukce.

Sociální síly lze v tomto kontextu chápat ve dvojím slova smyslu. V širokém slova smyslu jsou sociálními silami ta společenská seskupení, společenské subjekty, které v důsledku svého objektivního postavení, objektivních zájmů i míry subjektivace (integrace, uvědomělosti, organizovanosti, akceschopnosti) svou cílevědomou skupinovou činností aktivně ovlivňují směr a tempa společenského vývoje. V úzkém slova smyslu lze za sociální síly označit hybné momenty, pohnutky a předpoklady určující zaměření, intenzitu a efekt subjektivní aktivity, zejména subjektivně uvědomované, osvojené zájmy, hodnotící a usměrňující prvky vědomí (hodnoty, normy, aspirace, cíle), kognitivní (znalosti, dovednosti, zkušenosti), emocionální a volní dispozice. V nadindividuálních rovinách sociální organizace jsou významnou součástíí hybných sil efekty dělby a směny činností, kooperace a konkurence, vnitřní organizace.

Významnou pohnutkou, i když ne rozhodující vřdy a všude, jsou materiální zájmy, jejichž uspokojení podmiňuje přežití (reprodukcí) a rozvoj (rozšířenou reprodukci) subjektu.

Chce-li společnost cílevědomě využívat určité zájmy, například materiální, jako pohnutku sociální aktivity, musí k tomu vytvářet komplex předpokladů :

- zájem vyvolat, posílit, udržovat, reprodukovat,
- zájem usměrnit, předmětně orientovat, vytvořit takové společenské poměry, v nichž bude možno zájem nejvýhodněji uspokojovat společensky žádoucí cestou,
- formovat či posilovat znalosti a dovednosti, nezbytné pro aktivitu uspokojující daný zájem, i další její objektivní (materiální, institucionální aj.) předpoklady.

Vzájemné vztahy zájmů různých subjektů ve strukturní horizontále i vertikále jsou dialektické; jednota zájmů a cest k jejich uspokojení je silným integrujícím činitelem, rozpornost zájmů základem konkurenčních vztahů až antagonismů. Normalitou stavu zájmových struktur je však rozpornost, objektivně podmíněná ohraničeností zdrojů, alternativností prostředků. Vyjevování a překonávání zájmových rozporů je neoddělitelnou součástí dialektiky vývoje a zdrojem jeho dynamiky. Zájmová konfrontace proto může být společností záměrně využívána jako nástroj řízení.

Sociální zdroje společnosti tedy tvoří dynamický, činný potenciál všech společenských subjektů na mikro, mezo i makro úrovni. Mají kvantitativní i kvalitativní rozměr, početnost, struktury, kapacity, míru schopnosti, připravenosti a zainteresovanosti plnit své společenské funkce. Tvorba, reprodukce a využívání společenských zdrojů jsou mnohostranně podmíněny společenskými poměry, zejména mírou objektivní zájmové rozpornosti, mírou racionality společenského zacházení se zdroji a mírou účinnosti jejich společensky žádoucího usměrňování a stimulace.

Jinými slovy problém sociálních zdrojů společnosti je mnohodomenzionální. Zahrnuje jak jejich tvorbu, zkvalitňování, rozšířenou reprodukci, způsoby jejich rozmístování, nasazování, využívání, i způsoby jejich stimulace, hodnocení a usměrňování. Obrátíme-li otázku a ptáme-li se na bariéry účinnosti sociálních zdrojů, musíme je hledat jak na straně zdrojů samých, v jejich potenciálu, tak ve společenských podmínkách, do nichž vstupují, v prostoru a podnětech pro jejich aktivitu.

Zatím z obavy, že nezvládne nebezpečí živelnosti, společnost aktivitu spíše tlumí a usměrňuje na společensky neproduktivní či dokonce protisociální cesty.

2. Úkol shrnout na malé ploše obsahové podněty tak bohatého jednání, jakým sekce byla, je velmi obtížný a výsledek proto vřdy do značné míry subjektivní. S touto omluvou diskutujícím i čtenáři bych ráda konstatovala, že jednání sekce především vyústilo v závěr, že úroveň sociálních zdrojů společnosti a způsob jejich využívání je závažným indikátorem jejího stavu. Přes řadu formulačních nuancí a rozdílných akcentů obecně převažoval názor, že společnost prochází fází stagnace, v níž se projevují kumulované negativní efekty řady systémových disfunkcí a deformací a nazrává objektivní potřeba společenské změny. Současný stav má historické kořeny.

Příčiny byly spatřovány především v chybné interpretaci cílů a hodnotících kritérií, v disfunkčním pojetí vývojového modelu. Ztráta hybnosti byla v diskusi spojována zejména s demotivačními efekty dosavadních vyrovnávacích procesů, kde vysoká míra přerozdělování ve prospěch zaostávajících a méně produktivních utlumila zainteresovanost na výsledku aktivity. Deformované pojetí rovnosti jako rovnostářství vedlo k potlačení práva na nerovnost, k nedocnění diferenciací ve společenských zásluhách v závislosti na postavení ve společenské dělbě práce a pracovních výsledcích. Postupně se vytvořila a upevnila celospolečenská atmosféra průměrnosti, která je jednou z klíčových bariér kultivace i stimulace sociálních zdrojů.

Druhý komplex příčin stagnace byl spojován se způsobem fungování politického systému a kvalitou společenského řízení. Administrativně byrokratický, centralistický model řízení, potlačující samoregulační mechanismy, vytváří konservativní syndrom, v němž subjekty řízení mají tendenci přizpůsobovat realitu svým představám a zájmům a objekty řízení akceptují relativně pasivní úlohu. Velká pozornost byla věnována otázkám řídicích kádřů, jejich výběru a přípravě, v níž se projevuje technokratismus a ekonomismus, a naopak zcela nedostatečná úroveň přípravy pro práci s lidmi, pro řízení pracovních kolektivů.

Průběh diskuse potvrdil – nejen v obecně teoretické rovině, ale i v konkrétní poloze poznatků podnikové sociologie – neoddělitelnou spjatost technických, ekonomických, sociálních a duchovních změn. V několika vystoupeních bylo z různých hledisek oprávněně upozorňováno na to, že dosavadní projekt společenské přestavby se více opírá o ekonomicko-sociální argumentaci a nedoceněna zůstává úloha vědomí, kultury, morálky, hodnot a celého duchovního života společnosti. Deformace vzdělávacího systému, nedostatečné podmínky pro růst kulturní úrovně, ztráta hodnotových jistot a důvěry, myšlenkové stereotypy a bariéry falešné ideologie, nedostatečná informovanost veřejnosti snižují duchovní potenciál sociálních zdrojů a společensky disfunkčně orientují jejich úsilí. Svůj podíl zodpovědnosti na tom má podle názoru některých diskutujících i sociologie. Výzkumy veřejného mínění potvrzují, že postoje československé veřejnosti k přestavbě jsou značně rozporné, sílí obavy z nepříznivých sociálních důsledků a celkově lze říci, že veřejnost není na chystané změny připravena.

Důsledkem předchozího vývoje je, že došlo ke snížení potenciálu, v řadě aspektů až k devastaci sociálních zdrojů. Postiženy jsou některé základní reprodukční procesy, ať již jde o reprodukci početnosti a kvality populace, jejího zdravotního stavu, reprodukci vzdělanostní struktury a růst kvalifikace aj., i o subjektivní stránky, jako je schopnost člověka pochopit společenské mechanismy a ovládnout svůj vlastní život v nich, ztráta perspektivy, pasivity, prohlubující se rozpor mezi kritičností a ochotou angažovat se při prosazování společenské změny, absence etosu změny aj.

Úvaha o potřebě aktivizace sociálních zdrojů implicitně obsahuje důraz na vnější podněty; ve skutečnosti jde však o to vytvořit především větší prostor pro autonomní rozvoj subjektu, pro uplatnění jeho zájmů a schopností, pro uvolnění samoregulačních mechanismů. Vytyčují-li si společnost úkol vyššího využití sociálních zdrojů, jde v první řadě o zajištění jejich reprodukce a kultivace a o vytvoření společenských podmínek pro jejich uplatnění.

Průběh a výsledky jednání sekce lze hodnotit i z druhé strany – pokusit se o negativní vymezení. Čím tedy nebylo jednání sekce?

V první řadě nebylo žádným poznávacím ani ideologickým „kotrmelcem“, na jehož nebezpečí upozorňovalo plenární zasedání konference. Neprojevalo se zde žádné přezíravé „velké odmítnutí“, ale pouze kriticky konstruktivní přístup k realitě, její teoretické reflexi i k sebereflexi sociologie samé. V duchu dialektiky kontinuity a diskontinuity, v návaznosti na dosažené poznání bylo jednání sekce profilováno vědomím potřeby nového poznání, nových přístupů, které by umožnily překračovat dosavadní poznávací omezení.

Jednání sekce nebylo „uzavřenou kapitolou“. Nejen pro nedostatek času či profesní specializaci diskutérů se zvolené téma zdaleka nepodařilo vyčerpát, dokonce ani systematicky načrtnout. Řada závažných aspektů problému sociálních hybných sil zůstala prakticky stranou diskuse. Jen namátkou připomeňme například problém rozpornosti zájmů a jejího překonávání. Jednání se – v logice dosavadního převažujícího výzkumného zaměření – soustřeďovalo na mikroúroveň, na individuum jako sociální subjekt, na sociální zdroje reprezentované člověkem jako pracovní silou či občanem. Vně pozornosti zůstal pracovní kolektiv, komunita, organizace a instituce jako sociální síly. Zdaleka se nám také nepodařilo hovořit vždy v jasných a jednoznačných pojmech. Vždyť i dynamika, obsažená v názvu sekce, může být –

jak bylo v diskusi vtipně poukázáno – pohybem do kopce i s kopce. Diskuse potvrdila, že téma sociálních zdrojů je spíše na počátku řešení, a v tomto směru zazněla i kritická slova do vlastních řad. I v této předmětné oblasti se projevuje nedostatečná úroveň zobecňování a nedostatečný rozvoj obecné teorie socialistické společnosti.

I když celá diskuse bez výjimky byla zaměřena na konkrétní věcné problémy (plným právem lze říci, že zde nebyla „mlácena prázdná sláma“), nebyla ale kuchařkou a nepřinesla zázračný recept na elixír života, což koneckonců také nikdo neočekával. Diskuse se dotkla mnoha velmi závažných aktuálních problémů, například sociálních souvislostí zaváděného hospodářského mechanismu, šlo ale jen o příspěvky dílčí, nepřekračující indikační rovinu. Bylo položeno mnoho otázek, na něž neumíme dát uspokojivou odpověď. Objevila se některá podnětná doporučení, týkající se například problému „příliš rychlé kariéry některých absolventů vysokých škol“, zdaleka ne jednoznačných distributivních efektů stávajícího školského systému aj. U mnoha procesů, které dokážeme indikovat, nemáme k dispozici spolehlivá hodnotící kritéria, co je kladné či záporné, nahoře či dole, progresivní či regresivní. Jednání upozornilo i na nebezpečí vzniku nových iluzí a vědeckých mýtů (například na přeceňování motivačního potenciálu peněžních příjmů).

Diskuse nepotvrdila fenomén rozevírajících se nůžek mezi kritičností a ochotou angažovat se alespoň u přítomné části československé sociologické obce. Kritičnost, která rovněž charakterizovala všechna přednesená vystoupení, byla doprovázena angažovaným úsilím o hledání společenských východisek.

Přes řadu výhrad k dosaženému poznávacímu efektu neústilo však jednání sekce v pocit bezvýchodnosti či bezmocnosti. I když bylo – podobně jako celá současná československá sociologie – silnější v diagnóze než terapii, nabídlo i některá akční východiska:

- Potřebujeme silný sociální program s novým obsahem, s takovým pojetím cílů a kritérií, norem a jistot, které budou stimulovat vyšší kultivaci i účinnější využití sociálních zdrojů. Základem posunu by se mělo stát prosazení kritéria výkonnosti, sociální spravedlnosti chápané jako právo na diferenciaci odpovídající rozdílné míře zásluh.

- Potřebujeme nové mechanismy řízení sociálního pohybu, v nichž by byl extrémně centralizovaný, byrokratický princip vnější manipulace nahrazen rozšířením prostoru pro samopohyb, samoregulaci, pro sebenaplnění v nejhlubším slova smyslu. Nejde o popření centralismu, ale o jeho důslednou demokratizaci. Subjekt se může projevit jako sociální síla, stát se zdrojem společenského pohybu jen tehdy, má-li k tomu nejen subjektivní schopnost, ale také objektivní možnost.

- Přestože nejen objektivní, ale i subjektivní předpoklady vyššího využití sociálních zdrojů nejsou plně rozvinuty, má se proces společenské změny o co opřít. Ve společnosti existuje aktivní jádro (skupiny pozitivních sociálních deviací, reprezentanti malých veličin, jak je označují slovenští sociologové), jednotlivci i skupiny, kteří jsou schopni i ochotni v důsledku svého objektivního společenského postavení, zájmů a subjektivních dispozic (včetně politického přesvědčení a světonázoru) identifikovat se s potřebami společenského pokroku a nést tíhu boje s jeho překážkami, jednat disfunkčně z hlediska vlastního prospěchu, vytvářet vzory a sehrávat roli spouštěče změny. Na společenskou podporu mají morální nárok i nositelé pozitivních deviací uvnitř vědy. Se souhlasem byl proto vyslechnut apel proti některým deformacím v etice vědy a požadavek na přijetí kodexu sociologa.

Dále podle mého názoru diskuse nedošla. Je to mnoho, nebo málo? Měřeno společenskými potřebami jistě málo. Jednání sekce však značnou měrou přispělo k naplnění záměru konference a potvrdilo, že českoslovenští sociologové se přihlašují ke své spoluzodpovědnosti za rozvoj společnosti, ke své roli aktivního subjektu společenské změny. Prokázalo, že sociologie sice zdaleka nezná všechny odpovědi, a dokonce si dosud ani nepoložila všechny závažné otázky, přesto ale má značný pohotový potenciál objektivní i subjektivní.

I sociologie jako sociální zdroj ale potřebuje podmínky a prostor, má-li rozvíjet a zvyšovat svou poznávací efektivnost. Zatím je o její výsledky ze strany praxe malý zájem, zejména pokud plní kritickou funkci. Jedna z cest k nápravě byla v diskusi nabídnuta: vytvářet sociální tlaky rozšiřováním sociální základny decizních procesů o ty, jichž se rozhodnutí týká, a generovat proces sociálního učení decizorů. K dosažení kvalitativního skoku však vnitřní rezervy nestačí.

Jana Vítečková

Sekce „Úlohy sociológie pri zdokonaľovaní sociálnej politiky“

Miesto a úlohy sociológie pri presadzovaní aktívnej a silnej sociálnej politiky

(Z úvodného referátu J. Bunčáka, L. Lubelce, J. Pašiaka, M. Potůčka, K. Valíše, M. Weissové)

Naša sociológia sa v súčasnom spoločenskom diani, vyznačujúcom sa orientáciou na prestavbu a úsilím o novú kvalitu rozvoja všetkých spoločenských sfér, dostáva do situácie, vyznačujúcej sa silnejúcim spoločenským očakávaním účasti sociológie na riešení zásadných teoretických a praktických otázok ďalšieho rozvoja socialistickej spoločnosti.

Obzvlášť aktuálnou sa potreba fundovanej sociologickej vedeckej výpovede javí v súvislosti s obratom v chápaní miesta a úlohy sociálnej sféry a sociálneho rozvoja v celkovom spoločenskom rozvoji. Zdôraznenie sociálnej orientácie, ako východiska a cieľovo-programovej zložky celospoločenského a menovite ekonomického rozvoja, ako aj zvýraznenie potreby posilniť vplyv sociálnej sféry a sociálneho rozvoja na rozvoj ostatných spoločenských sfér a predovšetkým ekonomickej sféry sa nevyhnutne premieta tak do koncepčného, ako aj obsahového zamerania súčasnej sociálnej politiky. Táto orientácia spoločenského rozvoja však zároveň vytvára veľký priestor pre aktívny vstup sociológie do sociálno-politickej regulácie sociálnych procesov. Impulzom pre zvýšenie sociologického záujmu o problémy rozvoja sociálnej sféry a jej väčšieho priblíženia sa k potrebám sociálno-politickej praxe by sa mala stať predovšetkým orientácia prestavby na zvýšenie úlohy človeka, jeho aktivity a tvorivosti, a to tak v práci, ako aj v jeho občianskom živote.

Orientácia na zvýšenie úlohy ľudského činiteľa sa prejavila aj do požiadavky rozpracúvania a realizácie silnej a aktívnej sociálnej politiky.

Sociálna politika sa v uvedenom zmysle musí výraznejšie podieľať na vytvorení efektívneho systému sociálnej motivácie človeka, zohľadňujúc pritom rôznorodé potreby, záujmy a podmienky života tak jednotlivcov, ako aj spoločenských skupín a skupín obyvateľstva.

Práve tu, v poznaní a rozvojovom naplňaní rôznorodých potrieb a záujmov človeka, v účelnom rozvíjaní podmienok jeho spoločenskej existencie, je podstata komplexnosti či ucelenosti sociálnej politiky.

Pod komplexnou sociálnou politikou možno teda rozumieť sociálnu politiku zohľadňujúcu tak koncepčne, ako aj systémom opatrení rozvoj spoločensky dôležitých a pozornosť si vyžadujúcich sociálnych subjektov, v komplexnosti štrukturálnych zložiek a vecných problémov, ktoré sa spájajú s ich sociálnym rozvojom.

V úspešnosti skĺbenia koncepčného, komplexného a zároveň účelne diferencovaného systému opatrení, zohľadňujúceho rozvojové potreby a aktuálne problémy rozvoja jednotlivých sociálnych subjektov, so spoločenskými záujmami a potrebami, konkrétne historickými rozvojovými prioritami a zdrojovými možnosťami spoločnosti, sa odhaľuje skutočná sila sociálnej politiky.

Sociálna politika pritom nepredstavuje a ani nemôže predstavovať nejaký nemenný model sociálnych opatrení, nakoľko okrem základných sociálnych garancií, musí byť schopná aktívne reagovať na relatívne rýchle zmeny a objavujúce sa sociálne problémy tak v rozvoji sociálnej, ako aj ostatných sfér života spoločnosti. Zmena ťažísk v zameraní sociálnej politiky je podmienená predovšetkým dosiahnutou úrovňou a cieľmi ďalšieho smerovania ekonomického, politického, sociálneho a duchovno-kultúrneho rozvoja spoločnosti. V súčasnosti možno hovoriť o koncepčnom i faktickom posune v ťažisku sociálnej politiky a sociálneho rozvoja od

sociálne slabých a odkázaných skupín obyvateľstva ku skupinám, ktoré zabezpečujú dynamiku ekonomického i celkového spoločenského rozvoja, posune ťažiska pozornosti od rozdeľovania k tvorbe spoločenských hodnôt.

To však neznamená, že sa sociálne slabé skupiny a rozdeľovacie procesy dostávajú mimo zorné pole sociálnej politiky. Zabezpečenie spoločensky primeraných podmienok ich rozvoja a rozdeľovanie vytvorených hodnôt je však závislé predovšetkým na produktívnej sile materiálnej výroby a výsledkoch práce skupín aktívne sa zúčastňujúcich spoločenského reprodukčného procesu.

Ukazuje sa, že na zameranosť sociálnej politiky môže významne vplývať aj úroveň spoločensko-vednej reflexie spoločenských rozvojových procesov a menovite sociálno-rozvojových procesov, premietajúca sa do ucelenej teórie a koncepcie sociálneho rozvoja i parciálnych teórií a koncepcií, ktoré predstavujú nezastupiteľnú poznatkovú bázu aktívnej a silnej sociálnej politiky.

Myslím, že nie je zveličené ak poviem, že významné miesto pri vedeckej teoreticko-empirickej reflexii sociálnej sféry a sociálneho rozvoja patrilo a patrí sociológii. Aj jej zásluhou sa darí prekonávať dlho vžitú názory na sociálny rozvoj, postulujúce ho ako odvodeninu ekonomického rozvoja, materiálno-vecnú stránku existencie človeka, či len ako niektorú z komplexu tvoriacich ho štrukturálnych zložiek, ktorou najčastejšie bola životná úroveň. Rozvoj teórie sociálneho rozvoja a formulácie jeho koncepčných východísk pre súčasné obdobie rozvoja spoločnosti však zároveň odhaľuje pred sociológiou celý rad bielych miest, i problémov, ktoré si vyžadujú hlbšie sociologické ozmyslenie a všestrannejšie sociologické skúmanie než je tomu dosiaľ.

Z pohľadu realizácie koncepcnej a komplexnej sociálnej politiky pre sociológiu vyplýva aj metodologický postulát zohľadňovať pri analýze sociálnych procesov a problémov tak systémové, ako aj situačné faktory, ktoré ich generujú. Komplexnejšie a predovšetkým s vedeckou náročnosťou posudzovať ich význam pre fungovanie sociálnych procesov, či vznik problémových situácií. Sociologické poznanie, ak má byť efektívnym poznávacím inštrumentom sociálnej politiky, musí byť schopné reagovať na sociálne procesy majúce tak pozitívny, ako aj negatívny dopad na sociálnu integritu spoločnosti. Vyhýbanie sa ktorýmkoľvek z nich možno považovať za prejav nezdravého konjunkturalizmu oslabujúceho v konečnom dôsledku spoločenské postavenie sociológie.

Od sociológie sa očakáva, že dokáže rozpracúvať aj alternatívne varianty priebehu jednotlivých sociálnych procesov a alternatívne varianty riešenia sociálnych problémov, zohľadňujúc pritom meniace sa ekonomické, sociálne a iné podmienky života spoločnosti.

Len schopnosť takéhoto prístupu posilní operatívnosť a perspektívnosť riešení sociálnej politiky a zároveň urobí sociológiu skutočne nezastupiteľnou disciplínou v rozvoji sociálnej politiky.

Vychádzajúc z načrtnutého širšieho rámca formulácie miesta a úloh našej marxistickej sociológie v sociálnej politike, chcem teraz upriamiť vašu pozornosť na posúdenie stavu, problémov a úloh sociologického skúmania vo vybraných oblastiach sociálnej politiky ako politiky rozvoja sociálnej sféry socialistickej spoločnosti. Za významnú a svojím spôsobom integrálnu oblasť sociálneho rozvoja a sociálnej politiky možno považovať sociálny rozvoj územných celkov.

Táto časť sociálnej sféry predstavuje rozsiahly a zložitý komplex komponentov sociálneho rozvoja. V nej sa vytvárajú základné podmienky sociálneho rozvoja osobnosti, rodiny, sociálnych skupín a teritoriálnych spoločenstiev. V tejto oblasti sa najvýraznejšie prejavujú sociálne dôsledky (zdravotné, estetické, etické, sociálno-ekologické) vyplývajúce zo súčasného stavu životného, ale najmä sídelného a obytného prostredia.

Základná sociálna problematika v územných celkoch sa v poslednom desaťročí sústreďovala

do problematiky bývania a obytného prostredia, sociálnej problematiky nových obytných súborov (sídlišť), sociálnej problematiky starších mestských štvrtí a historických jadier miest. Zvlášť ostro vystúpila do popredia problematika sociálneho rozvoja dedín, ktorá sa v procese urbanizácie nedocenila zvlášť v tzv. „nerozvojových“ sídlach. Veľmi vypuklo vystupuje táto problematika sociálneho rozvoja z hľadiska prestavby socialistickej spoločnosti, a to najmä z aspektov prehlbovania socialistickej demokracie, územnej samosprávy a sociálnej spravodlivosti. V tejto súvislosti sa objavuje zvlášť naliehavý problém zabezpečenie (legislatívne) participácie obyvateľstva v príprave plánov územného rozvoja v rámci sídiel, okresov a krajov.

Sociológia začala aktívne vstupovať do socio-technickej problematiky sociálneho rozvoja územných celkov v 70. rokoch, v súvislosti s rozpracovaním plánov sociálneho rozvoja územných celkov (okres Tachov, Trnava, hlavné mesto ČSSR Praha, hlavné mesto SSR Bratislava). Využívala poznatky zo sociológie mesta, dediny, bývania, migrácie a užšie spolupracovala s ekonómami pri rozpracovávaní metodologických, teoretických a metodických otázok sociálno-ekonomického plánovania územných celkov. Zvláštny význam pre rozpracovanie tejto problematiky mali interdisciplinárne tímy, ktoré pracovali v Hradci Králové, Pardubiciach, v Bratislave, a pracoviská akadémie vied v Prahe a Bratislave. V rozpracovaní tejto problematiky sa v súčasnosti položil dôraz na sociálne subjekty, na rozvoj a uspokojovanie ich sociálnych potrieb. Táto problematika sa dostala do popredia v súvislosti s požiadavkami kladenými celospoločenskou nutnosťou urýchlenia vedecko-technického pokroku. Sociálny rozvoj územných celkov a vedecko-technický rozvoj nadobudli úzku spätosť a sociálny rozvoj územných celkov sa stal jednou zo základných podmienok urýchlenia sociálno-ekonomického rozvoja.

V tejto oblasti v súčasnosti pracuje v základnom výskume len malá skupina sociológov v ÚFaS ČSAV, skupina na ÚSTARCHE-u SAV plní úlohy vo výskume urbanizmu a architektúry. V takejto situácii sa prenáša aj veľká časť základného výskumu na formujúci sa kolektív vo Výskumnom ústave sociálneho rozvoja a práce. Spoločenská objednávka v tejto oblasti narastá a treba počítať s tým, aby aspoň na okresných NV boli miesta pre sociológov.

V 80. rokoch sa v sociálnom rozvoji územných celkov sústredila pozornosť na rozpracovanie socio-technických nástrojov sociálneho rozvoja. Rozpracovali sa teoretické a metodologické otázky sociálneho projektovania a metodika sociálneho projektovania veľkých územných celkov, do ktorých prichádzajú nové investičné celky (nové závody, jadrové elektrárne apod.). Sociálnu projekciu začínajú používať sporadicky urbanisti pri územnom plánovaní.

Z pohľadu potrieb sociálnej politiky a sociálneho rozvoja územných celkov sa sociológia musia sústrediť predovšetkým na poznávanie sídelných potrieb a záujmov obyvateľstva, poznávanie špecifických sídelných vzťahov a sídelných podmienok života obyvateľov mestských a vidieckych sídiel. Toto poznanie by malo sociálnej politike napomôcť riešiť rozpor medzi sídelnými potrebami a záujmami obyvateľov a sídelnými podmienkami ich života, najmä však ich sociálnymi vlastnosťami. Tento rozpor je v súčasnosti základným dialektickým rozporom vývoja sídiel. Pozornosť v súvislosti s rozvojom sídelných podmienok si zasluhuje najmä bývanie. Bývanie vystupuje ako prominentná oblasť sociálneho rozvoja, ktorej význam v štruktúre ľudských hodnôt neustále vzrastá.

Na druhej strane sa v uvedenej oblasti ale ukazujú aj značné rezervy v dynamizácii sociálneho rozvoja, nakoľko bývanie v súčasnej jeho podobe stráca na aktívnom motivačnom účinku voči premenám v oblasti práce, ale aj rozvoji celkovej spoločenskej aktivity občanov. Sociologickej fronte je v súvislosti s potrebou novej, príťažlivej koncepcie ďalšieho rozvoja bývania fakticky predkladaná objednávka na novú, historicky adekvátnu formuláciu potrieb bývania, za ktorých uspokojovanie prevzal hlavnú zodpovednosť socialistický štát. Táto problematika a problém zákonitostí rozvoja bývania a jeho funkcií v spoločenskej reprodukcii

nebol zatiaľ dostatočne preskúmaný. Spoločenská regulácia týchto procesov sa zatiaľ nemohla plne opierať o výsledky sociologického vedeckého poznania tohto fenoménu. Sociologické výskumy by mali lepšie než dosiaľ identifikovať trendy a premeny bývania, a to nie iba v mestách, ale i na vidieku. Sociologické štúdie by zasa hlbšie mali postihovať obsahové premeny bývania a jeho nezastupiteľnej úlohy pri humanizácii ľudských vzťahov v sídelných lokalitách. Bez pomoci sociologickej teórie si v tejto oblasti sociálna politika len ťažko poradí s prekonávaním existujúceho privatizmu v bývaní, a to najmä na sídliskách.

V súvislosti s pretrvávaním administratívnych foriem a centralizmu v systéme spoločenskej regulácie rozvoja bývania sa ukazuje, že dozrel čas na radikálne zmeny v spoločenskom riadení rozvoja bývania. Zmeny, ktoré sa nedajú odkladať, ale pre ktoré často chýba dostatočná teoretická a v rámci toho aj sociologická základňa.

Slabiny sociologického poznávania zdravia našej populácie a jeho determinantov vyplývajú z dvoch základných zdrojov. Prvým je donedávna značná a ešte v súčasnosti nezanedbateľná tabuizácia problematiky zdravia, ktorá v minulosti nachádzala svoj výraz i v explicitných zákazoch či obmedzeniach v prístupe k informáciám o vývoji zdravotného stavu populácie a životného prostredia a zároveň i v ich rozširovaní. Druhým je obmedzenosť výkladového rámca samotnej sociológie pri poznávaní zložitých biopsychosociálnych súvislostí zdravia a choroby, ktorá mnohým sociológom zatvárala oči a robila ich necitlivými voči živým problémom sociálnych príčin, sociálnych obsahov a sociálnych dôsledkov ohrozeného zdravia československej populácie. Zdravie a choroba tak prenikli ako reflektovaný sociálny problém skôr do bežného vedomia ľudí a bohužiaľ až s veľkým odstupom sa začínajú chápať ako významné – a legitímne – aj vo sfére samotných sociálnych vied.

Na mikroúrovni sa venuje pozornosť najmä zdravotným problémom spojeným so životom rodiny a s niektorými sociálno patologickými javmi životného spôsobu našej populácie. Na mezoúrovni sa venuje určitá pozornosť úlohe odvetvia zdravotníctva pri kultivácii a uplatnení ľudského potenciálu (a v jeho rámci potenciálu zdravia) v spoločenskom reprodukčnom procese. Na makroúrovni sú to potom najmä prognostické štúdie, ktoré skúmajú postavenie celej sféry starostlivosti o zdravie v spoločenskom reprodukčnom procese, vývoj zdravotného stavu československej populácie, jeho základných determinantov a formulujú alternatívne výhľady budúceho vývoja tejto starostlivosti. V nich sa tiež po prvý raz konštatovalo, že zdravie našej populácie je ohrozené. Tento dozrievajúci sociálny problém bol definovaný takto: „... za zvlášť nepriaznivej konštelácie faktorov možno predpokladať prepuknutie otvorenej krízy zdravia, ktorá by prinajmenšom na dobu niekoľkých nasledujúcich desaťročí výrazne obmedzila rozvojový potenciál celej našej spoločnosti“.

Skúsenosť ukázala, že v silách jednej disciplíny nie je možné úspešne zmocňovať problematiky zdravia v jej širších sociálnych, ekologických, ekonomických i politických súvislostiach. Sociologický pohľad musí byť sprevádzaný náhľadmi iných vedných disciplín, pričom v priestore ich kontaktov môžu vznikať a vznikajú mimoriadne zaujímavé poznávacie dosahy a rámce, formované biosociológiou, sociálnou ekológiou, sociálnym lekárstvom, sociálnou pediatriou, sociológiou zdravia a zdravotníctva a sociálnou prognostikou. Úroveň zovšeobecnenia, s ktorým sa zvlášť na makroúrovni sociológie pracuje, ju pritom často predurčuje pre úlohu integratívnej a metodologicky dominantnej zložky interdisciplinárneho skúmania. V budúcom období by sa sociológia mala sústrediť hlavne na dve oblasti problémov:

- na poznanie sociálnych súvislostí zdravia a starostlivosti o zdravie,
- na sociologické napĺňanie obsahu a súvislostí kategórie sociálne zdravie, chápanej ako zdravý sociálny život skupín (spolu s poznávaním hodnôt, noriem, záujmov a potrieb, ktoré ho charakterizujú, mechanizmov jeho realizácie).

Výskumy dokázali, že v súčasnom období majú na zdravotný stav obyvateľstva vplyv najmä

najrôznejšie sociálno-ekonomické faktory a determinanty: od poškodzovania životného prostredia, cez pracovné činnosti a aktivity, konkrétny spôsob života sociálnych skupín, až po javy súvisiace so spoločenským vedomím. Treba zistiť, ktoré prvky sociálnej sféry života vplyvajú na zdravie pozitívne a vypracovať programy ich rozvoja a využívania v záujme posilňovania potenciálu zdravia.

Prognózy sociálneho rozvoja, dlhodobého vývoja oblastí spoločenského života, ktoré majú sprostredkované ekonomické dôsledky, sú oddávna trvalou súčasťou sociálnej politiky. Sociálna politika na celoštátnej úrovni i v organizáciách vždy musela predvídať budúci stav a jeho potreby. V súčasnej etape budovania spoločnosti a zvlášť v podmienkach prestavby dochádza k niekoľkým závažným vývojovým zmenám, ktoré na sociálne prognózy kladú kvalitatívne nové nároky. Predovšetkým ide o hlbokú zmenu chápania procesu spoločenského vývoja: predstava o priamočiarom, lineárnom vývoji bola vystriedaná nastolením problému diskontinuit sociálneho rozvoja. Na celospoločenskej úrovni sme si najskôr uvedomili tieto zložitosti, príkladom je práca *Civilizácia na rázcestí*, ktorá z uvedeného hľadiska patrí medzi najvýznamnejšie diela československej sociológie.

V kontraste k tomuto nazeraniu zostali predstavy o cestách vývoja odvetví národného hospodárstva, kde v podstate až po súčasnosť pretrvávala viera v nerušený lineárny vývoj: od zamestnanosti, mzdového vývoja až po rozvoj oblastných, odvetvových zariadení starostlivosti o pracovníkov. Vznikla situácia, keď spoločnosť pri prechode cez križovatky svojho vývoja mala voliť priame cesty pre svoje odvetvia. Tento prístup sa skutočne uplatňoval a spoločnosť ako celok sa dostávala do vleku odvetvovo-rezortných záujmov. Základnou otázkou prognózovania sociálneho rozvoja teda je, ako sa v podmienkach urýchlenia a prestavby premietnu celospoločenské diskontinuity do vývojových tendencií jednotlivých odvetví a sfér spoločenského života a spätne, ako sa tieto zmeny odrazia na rozvoji spoločnosti ako celku. Je to zásadná otázka, pretože sa bezprostredne dotýka tézy formulovanej ako zákon plánovitého a proporcionálneho vývoja.

S takto formulovaným problémom má sociálne prognózovanie minimálnu skúsenosť, bolo bezvýhradne spojené s programovaním a prípravou plánov pre rast všetkých zložiek. V súčasnosti nastupuje otázka útlmových trendov v jedných a akcelerácie v iných oblastiach, substitúcie rôznych tendencií a potrieb sociálneho rozvoja. Dopustili by sme sa závažnej chyby, keby sme sa domnievali, že v ekonomickej sfére síce budú diskontinuity a vývojové disproporcie, ale sociálna sféra a sociálna politika si zachová svoju lineáritu a mechanickú proporcionalitu vývoja.

Diskontinuita sociálneho vývoja prináša pre našu sociológiu potrebu nového chápania problému sociálnych zmien. Opäť vedie k požiadavke čerpať z marxistickej filozofie hodnotové orientácie; vysvetliť vieme akúkoľvek zmenu, avšak filozofická orientácia nás núti hodnotiť, uskutočňovať voľbu, vyberať pozitívne zmeny a oddeľovať ich od retardačných. Sociálne prognózovanie na makrospoločenskej úrovni i v jej sektorových a odvetvových štruktúrach musí identifikovať, charakterizovať a určovať mieru možnosti zmien v sociálne najdôležitejších javoch, spoločenských vzťahov.

Prvoradý význam má otázka zmien v oblasti zospoločensťovania – socializácie vlastníctva, moci, práce a potrieb. Neoddeliteľne je s ňou spojený proces subjektivizácie spoločnosti, rozvoja špecificky národnej štruktúry subjektov spoločenského života, ktoré budú preberať funkcie v realizácii úloh zospoločensťovania základných aspektov života. Vieme, že v tejto oblasti je ťažisko sociálneho rozvoja ako jedinečnej kvality schopnej poskytovať pohybové impulzy ekonomickej, výrobnjej a technickej sfére.

V prognostických úvahách sa často narába s myšlienkou, že jedinou komparatívnou výhodou našej ekonomiky sú schopnosti a kvalifikácia ľudí. Sociológia musí upozorňovať na

skutočnosť, že je to dočasný a pominuteľný zdroj. Stačí siahnuť po ktorejkoľvek zahraničnej prognóze a rýchlo sa presvedčíme, že je založená na predpokladoch aktivizácie práve tohto zdroja; niet dnes krajiny, ktorá by nemala v programe budovať svoje komparatívne výhody na schopnostiach ľudí. Intenzívnejšie zapojenie sociológie do spracovania prognóz dlhodobého vývoja spoločnosti tak prináša všeobecné poučenie, že v popredí celosvetového záujmu a medzinárodnej súťaže je orientácia na človeka a zúžitkovanie jeho tvorivých spôsobilostí. Nesmie nás zmiatať skutočnosť, že aj buržoázna spoločnosť kladie dôraz na tento zdroj pohybu, ukolísať viera, že neokonzervatistické koncepcie založené na klasických predstavách slobodného podnikania, ponuky a privatizácie sú v dlhodobej historickej perspektíve menej efektívne, ako naše koncepcie vychádzajúce z myšlienky socializácie.

Naše prístupy sa nemôžu dostať do zajatia sploštených doktrín, musia byť otvorené, schopné osvojiť si a dostať do nášho socialistického systému všetky pozitívne prvky. Pravdepodobne práve tento postoj k adaptácii a osvojovaniu zmien je hlavným duchovným odkazom leninizmu, ktorý dokázal preniesť na vlastnú pôdu všetko pozitívne, s čím k rozvoju prispela napr. klasická škola organizácie práce.

Prognózovanie, aj v sociálnej sfére, sa bezprostredne spája s posudzovaním a konfrontáciou našich vnútorných rozvojových trendov so smerami celosvetového pohybu a rozvoja. Kladie a musí kľásť často neprijemné otázky našej schopnosti uvedomovať si a reagovať na výzvy okolitého sveta. Dáva okrem iného bolestnú otázku, prečo poznatky svetovej sociológie tak pomaly prenikajú do našej činnosti, prečo je u nás taký kritický nedostatok prekladovej literatúry aj v tých oblastiach, ktoré sú bezprostredne spojené s organizáciou, riadením sociológie v hospodárskom živote. Keď porovnáme rýchlosť reakcie sovietskej teórie za Leninovho života na taylorizmus a fordizmus s našou schopnosťou reagovať na súčasné svetové výzvy, musíme dospieť k ilustratívnym dokladom falošného sebauspokojovania.

Prognóza operuje so sociálnym časom, zvyšuje citlivosť spoločnosti na problém temporality, zavádza pojem časového deficitu. V tom je ďalší z jej prínosov, z ktorého postupne musia vyplývať praktické závery.

Napokon, prognostický prístup k sociálnej realite nie je možný bez vyváženej odpovede na všetky časti otázky „odkiaľ prichádzame, kto sme a kam kráčame“. Prognózovanie neobyčajne zvyšuje nároky na pravdivosť zobrazenia a interpretáciu aktuálnej súčasnosti. Historici hovoria, že budúce generácie ich budú posudzovať podľa toho, čo pokladali za dôležité pri skúmaní minulosti, aké problémy formulovali v historickom výskume. Prognóza nevyhnutne vedie k demaskovaniu všetkých falzifikácií a prázdnych apologetík súčasnosti, bez ohľadu na to, či sa týkajú štrukturálno-vecnej roviny alebo sféry vedomia.

Z rokovania sekcie

Rokovanie sekcie vychádzalo z potreby zhodnotenia súčasného stavu a načrtnutia možnosti prehĺbenia účasti československej sociológie na tvorbe aktívnej a silnej sociálnej politiky socialistického štátu.

Vzhľadom k uvedenému zameraniu sa práca sekcie sústredila prakticky na zodpovedanie troch v úvode rokovania načrtnutých otázok:

1. Aká je situácia v sociologickom pôsobení v rámci jednotlivých oblastí sociálnej politiky, a to predovšetkým z pohľadu rozvinutosti sociologickej poznatkovej bázy využiteľnej v týchto oblastiach?
2. Aké sú skúsenosti, možnosti a bariéry sociológie v účasti na tvorbe a realizácii sociálnej politiky s ohľadom najmä na sociálne prognózovanie, sociálne projektovanie a iné sociotechnické prístupy využiteľné pre potreby realizácie sociálnej politiky?

3. Ako ďalej v integrácii sociológov a ich poznatkov pri tvorbe vedecko-poznavacích východísk využiteľných v sociálnej politike?

Na zodpovedanie prvých dvoch otázok boli zamerané tri profilujúce diskusné príspevky, ako aj značná časť bohatej a obsažnej diskusie.

Aj v diskusii o tretej otázke, o potrebe a možnostiach integrácie sociologickej poznatkovej bázy odznelo viacero zaujímavých názorov. Vráťme sa však k vlastnému jednaniu sekcie.

Jednanie prvého dňa sekcie bolo zamerané predovšetkým na načrtnutie širšieho rámca a formuláciu miesta a úloh marxistickej sociológie v sociálnej politike. Diskusia vychádzala predovšetkým z poznania a uvedomenia si skutočností, že sociálna politika musí výraznejšie vplývať najmä na vytvorenie efektívneho systému sociálnej motivácie človeka vo všetkých oblastiach jeho životnej praxe, najmä však v práci.

K uvedenému postulátu sa viaže aj faktický posun v ťažisku sociálnej politiky a sociálneho rozvoja, a to od sociálne slabých a na pomoc odkázaných skupín obyvateľstva, ku skupinám, ktoré zabezpečujú dynamiku ekonomického i celkového spoločenského rozvoja, posune ťažiska pozornosti od rozdeľovania k tvorbe spoločenských hodnôt. To však v nijakom prípade neznamená, že sociálne slabí a na pomoc spoločnosti odkázaní občania sa ocitajú mimo zorné pole sociálnej politiky.

Posuny v ťažiskách sociálnej politiky a zdôrazňovanie jej aktivity a sily vzhľadom k riešeniu problémov ekonomického i celospoločenského rozvoja prinášajú celý rad významných implikácií pre rozvoj sociologického, tak teoretického, ako aj empirického poznania.

Ukazuje sa predovšetkým, že na orientáciu a účinnosť sociálnej politiky môže významne vplývať úroveň a šírka sociologickej reflexie sociálno-rozvojových procesov, existencia ucelenej teórie a koncepcie sociálneho rozvoja, ktoré predstavujú nezastupiteľnú poznatkovú bázu aktívnej a silnej sociálnej politiky.

Z pohľadu potrieb realizácie koncepcnej a komplexnej sociálnej politiky pre sociológiu vyplynula potreba poznávať tak systémové, ako aj situačné faktory vplývajúce na rozvoj sociálnych procesov a generovanie sociálnych problémov.

Diskusia ukázala, že sociológia v sociálnej politike disponuje najmä poznatkami z jej parciálnych oblastí, ktoré majú skôr charakter situačných ako systémových poznatkov. Toto sa vzťahuje predovšetkým k „makro“ a „mezo“ rovine vstupu sociológie do tvorby a realizácie sociálnej politiky.

Od sociológie sa v konfrontácii s požiadavkami spoločenskej a menovite riadiacej praxe očakáva, že dokáže rozpracúvať alternatívne varianty priebehu jednotlivých sociálnych procesov a alternatívne varianty riešenia sociálnych problémov, zohľadňujúc meniace sa ekonomické, sociálne a iné podmienky života spoločnosti, t.j. že obohatí svoj prístup o prognostický rozmer.

Významnou úlohou sociológie v prestavbovom období by mala byť jej spoluúčasť na objasňovaní toho, ako sa v jednotlivých oblastiach prestavba musí premietat do tvorby koncepcie spravodlivej sociálnej politiky. Predpokladom správnej formulácie cieľov sociálnej politiky je predovšetkým pochopenie ekonomických procesov, ktoré generujú mnohé nové javy, procesy a problémy rozvoja sociálnej sféry. V diskusii však kritické poznámky odzneli nielen na nedostatočnú účasť sociológov pri formulácii sociálnych cieľov rozvoja národného hospodárstva, rezortov, územných celkov, sídlisk, jednotlivých sociálnych subjektov a pod.

Pomerne početné boli aj hlasy upozorňujúce na nedostatočné, málo početné zastúpenie sociológov v sociálnej politike. Takáto situácia má korene najmä v malých počtoch sociológov pripravovaných vysokými školami a ich nedostatočnej odbornej profilácii pre túto oblasť.

V duchu úvodom rokovania sekcie načrtnutých otázok sa pozornosť v rámci vstupného (jedného z troch profilujúcich) diskusného príspevku venovala posúdeniu stavu, problémov

a úloh sociologického skúmania vo vybraných oblastiach sociálnej politiky, ako politiky rozvoja sociálnej sféry.

Do zorného poľa záujmu autorov príspevku sa dostali problémy účasti sociológie v sociálnom rozvoji územných celkov, rozvoji bývania, rozvoji zdravotného a vzdelanostného potenciálu a nakoniec využitia prognóz sociálneho rozvoja pre zvedechovanie sociálnej politiky. Diskusia sa v rámci uvedených problémových okruhov, čo bolo podmienené najmä zložením a zameraním účastníkov rokovania, zamerala len na niektoré nezodpovedané otázky dotýkajúce sa problematiky bývania.

Odzpel tu názor o možnosti formulovania dvoch oblastí využitia sociológie v rozvoji problematiky bývania:

- oblasti koncepcnej a aplikovaného výskumu, zameranej na presadenie sociologických koncepcií bývania a
- oblasti utilitárnej, v ktorej ide najmä o expertízu a empirickú činnosť, predstavujúcu podklady pre projektovanie bytov, domov, obytných celkov a pod.

Som názoru, že hodnotenie stavu, výsledkov a problémov účasti sociológie na rozvoji všetkých zvolených oblastí sociálnej politiky splnilo svoj informačný účel. Čitatelia sa s ním bližšie môžu zoznámiť z tu publikovaného diskusného príspevku.

Najväčšia pozornosť v rokovaní prvého dňa sekcie sa sústredila na riešenie otázok dotýkajúcich sa možností a zamerania sociálno-politického ovplyvňovania procesov diferenciácie a homogenizácie v spôsobe života, životnej úrovni a s nimi súvisiace otázky sociálnej spravodlivosti. Impulzom k tejto diskusii boli názory, ktoré odznali v rámci druhého profilujúceho diskusného príspevku. V rámci neho bolo prezentované poznanie, že spoločensky preferovaná homogenizácia vyčerpala svoj mobilizačný potenciál. V záujme ďalšieho prehĺbenia rozvoja sociálnych a ekonomických procesov sa odporúča prehĺbenie diferenciálnych procesov, a to najmä na báze odmeňovania podľa práce.

Zároveň však sociálna politika a s ňou aj sociológia stoja pred riešením otázok, ako ďalej v prekonávaní existujúcich bariér diferenciácie, kde a v akých rovinách treba aj naďalej pokračovať v presadzovaní procesov homegenizácie, aké prežívajúce sociálne rozdiely treba prekonávať a pod.

Sociologické výskumy prinášajú poznatky o určitej unifikácii každodenného spôsobu života pod tlakom ťažkostí súvisiacich s uspokojovaním každodenných potrieb života človeka a udržania si určitého životného štandardu. Uvedená situácia má za následok napr. pomerne nízku akceptáciu diferenciácie vo vedomí a predstavách ľudí. Reálnym sa v tejto situácii javí predpoklad, že akceptácia diferenciácie vo väzbe na prácu sa ľahšie presadí v podmienkach relatívne väčšieho životného štandardu, ako v podmienkach, kedy sa uspokojovanie spotrebných možností relatívne vyčerpáva uspokojovaním základných reprodukčných potrieb. V súvislosti s tým boli formulované dve polohy účasti sociológie na utváraní aktívnej a silnej sociálnej politiky.

Prvá poloha sa dotýka účasti sociológie na teoretickom bádani pri hľadaní odpovedí na také otázky, ako napr.:

- akú mieru diferenciácie unesie spoločnosť?
- s akými účinkami je možné počítať a v akých prípadoch je možné uplatňovať protektívne postoje k sociálne slabým vrstvám?
- akú diferenciáciu možno považovať za sociálne spravodlivú a pod.

Druhá poloha účasti sociológie na tvorbe sociálnej politiky sa vzťahuje k jej praktickej zodpovednosti za formovanie sociálnej politiky.

Úlohou sociológie je tu napomôcť k vytvoreniu sociálnych ochranných sietí pred nepriazni-

vými a tvrdými dôsledkami dôslednej „ekonomizácie“ ekonomiky, pre určité skupiny ekonomicky aktívneho obyvateľstva a ich rozvoj.

Sociológia by sa v uvedenom zmysle mala podieľať na formulovaní novej koncepcie aktívnej sociálnej politiky ako politiky, od ktorej sa vyžadujú nie iba čiastkové zlepšenia, ale prevratné zmeny v uplatňovaní sociálnej spravodlivosti.

Za pozornosť stojí aj to, že problematika sociálnej spravodlivosti bola akcentovaná hlavne v jej ekonomických súvislostiach, viažúcich sa na princíp zásluhovosti v odmeňovaní a jej uplatňovanie v rozdeľovacích a prerozdeľovacích procesoch.

Tento komplexný sociálny fenomén sa nestal predmetom samostatnej a hlbšej sociologickej analýzy v jeho širších sociálnych kontextoch. V súvislosti s posudzovaním miesta sociológie v sociálnej politike sa hovorilo aj o potrebe nabúravania mýtov deformujúcich sociálnu politiku. Prvý mýtus, ktorý by mala narušiť sociológia, je mýtus homogénosti, uniformity a nekonfliktnosti sociálneho života. Tieto nachádzajú svoj reálny obraz napr. v priemernostnom syndróme, adaptívnom type osobnosti, senioritnom a nie výkonovom princípe spoločenského postupu a pod. a deformujú tak spoločenský život.

Druhý mýtus, ktorý by mala nabúrať sociológia v sociálnej politike, je mýtus kvantity, prejavujúci sa „globalizáciou“ jej opatrení, nedostatočným venovaním pozornosti kvalitatívnym stránkam rozvoja sociálnych subjektov.

Ilustrácia úloh sociológie pri odbúravaní mýtov v prístupe sociálnej politiky k rodine, v závislosti na jednotlivých jej životných cykloch, to bol prakticky jediný prípad, kedy sa venovala pozornosť sociológii sociálno-politickým opatreniam zameraným na rozvoj sociálnych subjektov.

Ťažko môžeme hodnotiť situáciu, aká sa vytvorila v sociológii, a jej prínos k rozvoju sociálnej politiky vzhľadom k rôznym, pozornosť si zasluhujúcim sociálnym skupinám. Samozrejme s výnimkou mládeže, ktorej bola pozornosť venovaná v činnosti samostatnej sekcie.

Celkovo možno povedať, že prvý deň rokovania odznelo veľa zaujímavých podnetov k skvalitneniu sociálnej politiky a miestu sociológie v tomto procese. Zároveň sa však ukázalo, že v rámci jedného dňa rokovania je ťažko možné zmapovať celú situáciu v „makro“ a „mezo“ rovine sociologickej účasti na rozvoji sociálnej politiky. V súvislosti s požiadavkou prehĺbenia informovanosti o výsledkoch výskumu sociológie v sociálnej sfére sa ukazuje ako naliehavá úloha tvorby sociologickej banky dát a riešených problémov, ktorá by v mnohom napomohla prehĺbiť existujúcu úroveň sociologického tak teoretického, ako aj empirického výskumu, ako aj funkčnosť k rozvoju sociálnej politiky.

Druhý deň rokovania sekcie bol venovaný aktuálnym otázkam podnikovej sociálnej politiky a úlohám sociológie v jej realizácii a zdokonaľovaní.

Diskusiu v tejto oblasti predznačil tretí, rokovanie sekcie profilujúci diskusný príspevok. Jeho jadrom boli tri tézy:

1. Prestavba prináša pre sociálne prostredie podniku nové, tak vnútorné, ako aj vonkajšie impulzy.
2. Sociológia mení svoje role v podniku.
3. Sociológovia podniku – od plánovania k analýzam podstatných sociálnych procesov v podnikovej sociálnej sfére.

V súvislosti s prvou tézou sa konštatuje, že pred sociológiou a sociálnou politikou podniku sa v súvislosti s ekonomickými zmenami objaví celý rad nových, doteraz prakticky neznámych procesov a problémov.

Pôjde o zmeny podmienené predovšetkým zmenou ekonomických záujmov podniku a tlakom na hospodárnosť a znižovanie nákladov vo všetkých oblastiach podnikovej činnosti.

Podnik sa v uvedenej situácii bude snažiť zbaviť čo najväčšie množstva neproduktívnych nákladov, ako aj nákladov, ktoré nemajú pre jeho činnosť viditeľnejší efekt. V uvedenej situácii možno očakávať aj posuny a tlak na zmenu kompetencií a zodpovednosti za realizáciu sociálno-politických opatrení. V podmienkach pôsobenia nového hospodárskeho mechanizmu sa menia aj podmienky vo financovaní podnikovej sociálnej politiky a podmienky dotýkajúce sa rozsahu a financovania podnikovej spoločenskej spotreby.

To všetko môže viesť k vyostreniu viacerých protirečení medzi ekonomickým a sociálnym rozvojom podniku a k vzniku nových zdrojov napätia.

Práve v týchto zmenených podmienkach sa očakáva, že sociológia bude schopná identifikovať zdroje napätia medzi podnikom a jeho pracovníkmi a spolupodieľať sa na vytváraní priestoru k ich riešeniu.

Požiadavka na schopnosť sociológa orientovať sa v celom rade oblastí a problémov, ktoré doteraz neboli doménou sociológie, otvára potrebu nového profilu sociológie a sociológa pôsobiaceho v podnikovej sfére. Zároveň si to vyžaduje zhodnotiť metodologický aparát a skúsenosti z dosiaľ realizovanej práce, spolu s rozvíjaním nových oblastí sociologickej teórie v podnikovej oblasti.

Ak sociológia podniku dosiaľ trochu opomínala skúmanie sociálnych procesov za cenu skúmania predovšetkým podmienok práce a stability pracovníkov, v súčasnosti sa bude musieť sústrediť predovšetkým na rozvoj sociálneho potenciálu podniku a rast výkonnosti jeho pracovných kolektívov. To predpokladá skúmať predovšetkým procesy stimulácie a ich efekty, skúmať ich nie staticky, ale ako kauzálne procesy.

Pružnosť sociologickej reakcie na problémy podniku a ich sociálne dopady predpokladá aj záujem sociológie o informačnú sústavu podniku a snahu profilovať systém informácií potrebných pre sociálne riadenie podnikových i primárnych pracovných kolektívov.

Len tak sa podarí sociológii efektívne reagovať na „racionalizačný“ tlak smerujúci k jej vytlačeniu za brány podniku.

Pomerne veľké možnosti v ovplyvňovaní sociálnej politiky podniku dáva sociálne projektovanie a programovanie, ale aj snaha domýšľať sociálne predpoklady a parametre v podniku prebiehajúcich ekonomických procesov a formulovanie z uvedeného pohľadu rozvojových priorít podnikovej sociálnej sféry a sociálnej politiky.

Schopnosť sociológa analyzovať sociálne procesy súvisiace s technickým rozvojom a ekonomickými procesmi vytvára v podniku pomerne veľký priestor pre jeho uplatnenie napr. vo funkcii riaditeľovho poradcu, poradcu podnikovej samosprávy pracovného kolektívu, sociálneho programátora a projektanta a pod.

To všetko samozrejme za predpokladu posilnenia jeho odbornej kompetentnosti, schopnosti aktívne komunikovať pri riešení problémov podniku s odborníkmi rôznych profesií a schopnosti podieľať sa na navrhovaní zmysluplných sociotechnických opatrení.

Diskusia, ktorá odznela na konto postavenia sociológie a sociológa v realizácii podnikovej sociálnej politiky, jednoznačne ukázala obavy z rušenia miest sociológov podniku v rámci „úspor administratívy“, najmä pokiaľ ide o „osamotených“ sociológov. Naznačila však zároveň aj spôsoby práce a nároky, ktoré ak sociológ splní, stane sa pre chod podniku prakticky nepostrádateľným. Keďže ekonomické zmeny v podnikovej sfére nejdú rovnakým tempom v jednotlivých odvetviach, bol vyjadrený názor na potrebu včasného informovania podnikových sociológov o ich predpokladaných dopadoch do sociálnej politiky podniku. Táto informácia by sa mohla realizovať napr. formou odborného seminára.

Okrem týchto, odborne ladených, odzneli aj príspevky požadujúce skvalitnenie práce československej sociologickej spoločnosti a činnosti jej sekcií, najmä v súvislosti s väčšou pružnosťou pri organizovaní odborných seminárov a prehĺbením jej úlohy pri integrácii a odovzdávaní sociologických informácií z jednotlivých oblastí sociologickej praxe.

Záverom dvojdného rokovania boli zhrnuté podnety z diskusie do nasledovných záverov:

- Sociológia zaoberajúca sa otázkami sociálnej politiky má značný poznatkový fond a už aj pomerne bohaté praktické skúsenosti, ktoré je však potrebné hlbšie integrovať. Len tak budú využiteľné pre tvorbu poznatkovej bázy a navrhovanie sociotechnických opatrení potrebných pre formovanie aktívnej sociálnej politiky.
- Sociológia sa musí zamerať na hlbšie rozpracovanie zo svojho pohľadu tak teórie a koncepcie sociálneho rozvoja a sociálnej politiky, ako aj na rozpracovanie parciálnych teórií za jednotlivé oblasti a hierarchické úrovne realizácie sociálnej politiky.
- V súvislosti s požiadavkou prehĺbenia účasti sociológov na rozpracúvaní otázok sociálnej politiky sa ukazuje potreba nového profilovania sociológie a sociológov najmä pokiaľ ide o ich účasť na sociálnom riadení spoločnosti i podnikov. Predpokladom úspešnej realizácie tejto úlohy je zhodnotenie úrovne a funkčnosti metodologického aparátu a existujúcich sociologických teórií v oblasti sociálneho riadenia a sociálnej politiky.
- Pokiaľ ide o podnikovú sociálnu politiku, ukázalo sa, že ekonomická reforma podstatne mení materiálne podmienky fungovania podnikových systémov i podnikovú sociálnu realitu. V náväznosti na to je nutné zvoliť seminár, na ktorom by sociológovia práce, priemyslu, ako aj sociológovia pracujúci v rezorte národných výborov, mohli podrobne analyzovať a zobrať prvé poznatky a formulovať prvé odporúčania.
- Nové nároky na činnosť sociológie a sociológov si vyžadujú zaktivizovať činnosť československej a slovenskej sociologickej spoločnosti, a to najmä pokiaľ ide o pružnosť v príprave a realizácii tak potrebných tvorivých diskusií sociológov, ako aj pri vytváraní vecne problémovej informačnej bázy potrebnej pre činnosť sociológov.

Libor Lubelec

Sekce „Utváření socialistického společenského vědomí“

Některé otázky formování socialistického společenského vědomí a jeho sociologického zkoumání

(Úvodní referát J. Ražnoka)

Změny, které se začínají projevovat v životě naší společnosti, v jejím ekonomickém i politickém životě, se dotýkají a budou – zejména s prohlubujícím procesem přestavby společnosti – dotýkat vědomí všech lidí.

Nedávné zasedání ÚV KSČ věnované otázkám ideologické práce znovu podtrhlo zásadní tezi, že „přestavbu společnosti nelze uskutečnit bez přestavby myšlení lidí“, bez změny jejich vědomí.

Formování socialistického vědomí probíhá ve složitém dialektickém působení všech společenských procesů, mezi nimiž má rozhodující vliv sociálně ekonomická sféra a s ní spojené třídně politické zájmy. Vlastnosti socialistického člověka, jeho socialistické vědomí a uvědomělost nevznikají automaticky. Jsou výsledkem soustavné politicko-ideové činnosti, utvářejí se v činnorodé práci pro společnost a jsou odrazem jejího materiálního života. Stav jednotlivých stránek socialistického společenského vědomí je úzce spjat s ekonomickým rozvojem společnosti – s hospodářskou politikou strany, s ideologickým působením, rozvíjením vzájemných vztahů mezi třídami a sociálními skupinami i dalšími aspekty.

Stav společenského vědomí, tak jak se v dlouholetém vývoji utvářel, je koneckonců odrazem materiálního rozvoje společnosti a celkové společenské praxe. Jejich vývoj probíhal nerovnoměrně a proto se nerovnoměrně utvářely i jednotlivé složky společenského vědomí.

Význam společenských věd a potřebnost využívání jejich poznatků zdůraznil na 10. plénu ÚV KSČ s. Fojtík: „Pro úspěšné řízení sociálních procesů je důležitý pravdivý a ucelený obraz o naší společnosti. Společnost musíme studovat v její celistvosti a mnohostrannosti.“ Poznávat společnost znamená naučit se vidět všechno tak, jak to ve skutečnosti je, bez příkras, ale i bez tendencí vidět vše jen černě. Jako jeden z významných úkolů společenských věd byla s. Jakešem (na VŠP ÚV KSČ) uvedena i problematika formování společenského vědomí pracujících, která je i hlavním tématem jednání naší sekce.

* * *

Na zkoumání otázek společenského vědomí se podílí celá řada vědních oborů, mezi nimiž má nezanedbatelné místo i marxisticko-leninská sociologie.

Společenské vědomí je jedním z nejstarších a nejrozšířenějších zájmů sociologické vědy. Procesy formování společenského vědomí společnosti jako celku, tříd a dalších sociálních skupin jsou velmi složité, vzájemně podmíněné a vnitřně rozporné. Proto je také jejich systematický výzkum mimořádně náročný. Jeho výsledky však mají široké užití ve společensko-politické praxi.

Složitost procesu utváření vědomí individuů a sociálních skupin nelze však jen konstatovat. Je nezbytné systematicky analyzovat mechanismy formování a funkci jednotlivých faktorů, které se na jeho utváření podílejí, a to v konkrétně historických situacích.

Zkoumání společenského vědomí bylo proto zařazeno do státního plánu základního

výzkumu společenských věd v sedmé i osmé pětiletce. Na řešení jednotlivých úkolů zahrnutých v tomto plánu se podílí řada vědních oborů a společenskovědních pracovišť, nejen socialistických.

To na jedné straně přispívá k mnohostrannému poznání různých stránek problematiky společenského vědomí, ale na druhé straně to přináší i některé problémy. Ty plynou z toho, že každá ze společenských věd uplatňuje ve výzkumu své specifické přístupy, akcentuje rozdílné aspekty, stránky, části apod.

Společenské vědomí je zkoumáno převážně z hlediska jeho stavu a struktury, již méně je zkoumána jeho dynamika, rozpornost, působení určujících faktorů a jejich složité zprostředkování. Dále je zkoumáno podle jednotlivých forem, sfér, úrovní, typů, stavů apod. V jiných případech jsou zkoumány jen některé jeho dílčí rysy.

Dosud tedy převažuje parciální výzkum společenského vědomí. To značně komplikuje možnosti poznání podstatných souvislostí jeho utváření i získání takových poznatků, jež by mohly být efektivněji využívány při cílevědomém řízení procesů formování jeho nové kvality.

Společenské vědomí není jen sumací sfér, forem či úrovní vědomí ani součtem vědomí sociálních celků či jednotlivců. Představuje ve svém celku specifický dynamický systém, vyznačující se relativní samostatností ve vztahu k dalším společenským oblastem. Jednotlivé jeho komponenty jsou vůči sobě i vůči celku ve složitém komplementárním vztahu, při dlouhodobě působící a určující úloze těch forem vědomí, které vyjadřují základní životní procesy (zejména ekonomické a politické vědomí). Jednotlivé komponenty se vyznačují rozdílnou vahou v závislosti na konkrétní historické situaci.

V souladu se svou specifikou se sociologie orientuje na poznání vědomí reálných sociálních nositelů. Tedy vědomí, jež existuje u reálného člověka či sociální skupiny a v němž se prolínají a vzájemně na sebe působí všechny formy, druhy či sféry, jejichž vyčlenění je smysluplnou abstrakcí pro vědeckou analýzu či didaktické potřeby výuky, ale jež nelze takto vydělovat při konkrétním empirickém výzkumu. V něm usilujeme o poznání vědomí, které vzniká na základě aktivního odrazu všech společenských i psychických procesů lidského života, reflektuje tedy konkrétní způsob života lidí v daném období.

Ve výzkumu společenského vědomí vykonala sociologická pracoviště a českoslovenští sociologové za uvedené období nemalý kus práce jak při řešení teoreticko-metodologických otázek, tak ve vlastním empirickém výzkumu. Prezentovat v určitém zobecnění celou tuto problematiku je zde prakticky nemožné.

Již v předcházejícím období poukazovala některá pracoviště na to, že reálně existující vědomí sociálních subjektů, které je předmětem sociologického zkoumání, je historicky vzniklou směsicí všech forem vědomí a že tedy nemůžeme očekávat, že v tomto vědomí jednoznačně působí jen ta či ona forma. Reálný stav vědomí, pohled na svět, jeho hodnocení zahrnuje individuální empirické zkušenosti a zkušenosti nejbližších pospolitostí i v té či oné míře osvojené teoretické koncepci.

Na současné běžné vědomí lidí¹⁾ mají výraznější vliv empirické, zejména individuální zkušenosti než v té či oné míře osvojené teoretické koncepci. Jeho stav ovlivňují i takové vlastnosti, jako je apriorní skepticismus, kriticismus, prakticismus, etnocentrismus, ale i určitá nekomplexnost či nevyrovnanost atp.

Reálný stav vědomí sociálních subjektů naší společnosti je výrazně ovlivněn stavem politického systému a projevuje se v něm zvýšená kritičnost. Lidé sice respektují a oceňují obecné a perspektivní hodnoty socialismu, avšak roste kritičnost a nesouhlas se způsobem jejich naplňování.

1) Tento pojem, jímž někteří autoři označují vědomí reálných sociálních subjektů, užíváme, aniž bychom chtěli znovu vyvolávat diskuse, nakolik je výstižný.

Pod vlivem růstu naléhavosti řešení globálních problémů a frekvence jejich publikování začíná se ve vědomí lidí projevovat nedostatečná identifikace třídních rozdílů a do popředí vystupuje povědomí diferencí podle jejich znaků.

Na základě dostupných poznatků naší sociologické fronty by jistě bylo možné specifikovat a upřesnit další rysy běžného vědomí. Jejich naznačení mělo jen přiblížit rozpornost současného běžného vědomí.

Vědomí reálných sociálních subjektů není pouhým pasívním odrazem objektivních podmínek a procesů života. Na jeho utváření má vliv celá řada dalších faktorů a zprostředkujících vlivů.

Zkušenosti individuem získané v bezprostředním i širším sociálním prostředí i v kontextu celospolečenského a světového rozvoje patří k základním, dosud ne zcela doceněným formativním faktorům. V utváření společenského vědomí se vzájemně prolínají zkušenosti osobní i zprostředkované. Jako faktory tohoto zprostředkování vystupují zejména rodina, škola, sdělovací prostředky a další instituce, včetně pracovních kolektivů, politických, společenských a zájmových organizací.

Vědomí a faktory jeho formování v období přestavby představují novou kvalitu pro sociologické zkoumání. Půjde o soustavné upřesňování obsahu běžného vědomí a poznání, jak vstupuje do života lidí.

Máme-li naplnit tezi podtrženou již v úvodu, tedy změnit vědomí lidí jako jednu z rozhodujících podmínek přestavby, nemůžeme přehlížet jeho stav. Musíme znát myšlení lidí, všechno co očekávají od přestavby, i to, jak na jednotlivá opatření k ní směřující reagují a jak ve změněných podmínkách jednají, neboť jakýkoli společenský záměr může být uskutečněn jen tehdy, stane-li se součástí potřeb a zájmů jedinců i celých (z hlediska cíle rozhodujících) sociálních skupin.

Aktuálním požadavkem kladeným před sociologickou frontu při výzkumu společenského vědomí je i přehodnocení dosavadních přístupů k poznání jeho stavu. Dlouhodobě jsme dosud hledali potvrzení tendencí o jeho homogenizaci – na bázi osvojení si socialistických ideálů a hodnot, vycházejíce z tvrzení o rostoucí morálně politické jednotě lidu. Ve výzkumech jsme sice zjišťovali i negativní tendence, ale nevěnovali jsme jim náležitou pozornost nebo, jako ještě v ne tak dávne minulosti, jsme je označovali za „přežitky minulosti“.

V oblasti společenského vědomí zjišťujeme, že toto vědomí je různě diferencováno, a to takovým způsobem, jež překračuje jednotlivé třídy, vrstvy i skupiny a jakoby „smazává“ hranice mezi nimi. Pozitivní i negativní prvky ve vědomí se často vyskytují u příslušníků všech tříd a vrstev socialistické společnosti.

Poznání stavu vědomí reálných sociálních nositelů nezbytně vyžaduje respektovat jeho rozpornost a realistické docenění míry divergentních a negativních jevů. To tím spíše, že pod vlivem politiky přestavby dochází ve společnosti k aktivizaci politického myšlení i v tom smyslu, že mnohem větší frekvenci zde reálně získávají i jiné politické názory a ideologické koncepce; neboť tato aktivizace má jak pozitivní socialistický obsah, tak naopak i negativní protisocialistickou orientaci.

Otázky obsahu vědomí a jeho změn v souvislosti s ekonomickou formou a demokratizací politického a společenského života se stávají stále více aktuálními nejen u nás, ale ve všech zemích socialistického společenství a poskytují tedy široký prostor pro jednání sekce.

Diskuse se zaměřila na významné sociologické problémy a dotýkala se většinou hlavního tématu. Odrážela se zde ovšem skutečnost, že centrem zájmu většiny výzkumných prací je spíše problém struktury společenského vědomí, nikoli proces jeho formování a utváření. Vedle úvah teoretického charakteru, zabývajících se problémem v komplexnějším pohledu, zde odezněly i zkušenosti a úvahy metodologického charakteru i konkrétní výsledky vědeckovýzkumné činnosti.

Analýze byly podrobeny samotné základní pojmy – šlo o skutečnost, že nezřídka je zaměňováno socialistické společenské vědomí za vědomí existující v socialistické společnosti. Poukázáno bylo i na skutečnost, že probíhající změny ve společnosti vedou k tomu, že klasická kritéria toho, co je, a co není socialistické v mnoha případech již neplatí, že do socialismu jsou integrovány i jevy dříve považované za neslučitelné s jeho základními principy výstavby. Nová kritéria však existující teorie socialismu zatím nenabízí, což vytváří obtížné podmínky pro analýzu utváření socialistického společenského vědomí.

Většina vystupujících kladla důraz na otázku poznávání dnešní společnosti a procesů ve vědomí občanů, které jednak odrážejí probíhající proces přestavby společnosti, jednak jsou jedním z předpokladů úspěšné realizace tohoto objektivně nutného procesu. Myšlenka s. Jakeše, že „soudobý socialismus musí v první řadě poznávat sám sebe“, vyslovená 13. 4. 1988 na aktivu na Vysoké škole politické ÚV KSČ, má pro československou sociologii zásadní význam. Jde do jisté míry o rozvedení revoluční teze J. Andropova, uvedené v jeho článku ke stému výročí úmrtí K. Marxe, že ne vždy známe společnost, v níž žijeme. Jako revoluční lze tuto tezi označit proto, že v době, kdy byly vyslovena, měla až kacířský charakter, odporovala tezí doby stagnace.

Jednání sekce poukázalo na skutečnost, že dynamika socialistického společenského vědomí a faktory jeho utváření nejsou dostatečně zkoumány. Hlavní důraz a většina vědeckovýzkumných kapacit je stále zaměřena na zkoumání stavu vědomí a jeho struktury. Adekvátním způsobem nejsou rozpracovávány teoreticko-metodologické otázky zkoumání dynamiky společenského vědomí, málokdy jsou rozpracovávána konkrétní doporučení pro jeho další utváření, formování. Přitom i tento závažný úkol byl před společenské vědy s. Jakešem postaven na již zmíněném aktivu na VŠP ÚV KSČ.

V souvislosti s utvářením socialistického společenského vědomí se diskuse dotkla i otázky politického vědomí, politické kultury a politické socializace jako procesu osvojování si politické kultury, vyúsťujícího v uvědomělou participaci na určitých aktivitách.

Zejména v souvislosti s vědomím mládeže bylo v diskusi poukázáno na nezbytnost analyzovat její vědomí společně s faktory, které je také v podstatné míře utvářely. Znamená to provést analýzu objektivního společenského vývoje v sedmdesátých a osmdesátých letech, pozitivních i negativních vývojových tendencí. Dnes se ukazuje, že prvky stagnace v ekonomice, zaostávání ve vědeckotechnickém rozvoji, řada negativních jevů v kádrové práci, vývoji životního prostředí, zdravotní situaci, sociální péči apod. utvářely vědomí, zejména mládeže, negativním směrem. Výrazně pozitivní vliv lze naopak zaznamenat u myšlenek přestavby a obnovení leninských principů socialismu v SSSR. Jak ukázaly i výsledky konkrétních empirických výzkumů, jsou vlastní i zprostředkované zkušenosti z objektivní společenské situace, spolu s rodinou, základními faktory utváření světonázorové orientace člověka.

Vraceli jsme se ovšem v diskusi i dále než do sedmdesátých let, až k vývoji krátce po Únoru, kdy docházelo k přebírání statických stalinských modelů socialismu ve společenských vědách. Důsledky takového přebírání do našich podstatně odlišných podmínek nejsou dosud zevrubně analyzovány.

Několik příspěvků bylo věnováno otázkám výzkumu veřejného mínění. Kriticky bylo analyzováno nedostatečné rozvíjení teorie veřejného mínění v socialistické společnosti i jeho výzkumu, setrvání u „osvědčených metod“. Větší pozornost by bylo třeba věnovat rozvíjení nových technik, adekvátních povaze tohoto fenoménu, ať již se jedná o využití pozorování, analýz utváření veřejného mínění v malých sociálních skupinách apod. Přes uvedené skutečnosti je však v posledních letech kladen na výzkum veřejného mínění značný důraz a získané údaje jsou široce využívány řídicími orgány a v nemalé míře i zveřejňovány. Vyskytly se i hlasy o jakési „konjunktře výzkumu veřejného mínění“, upozorňující ovšem oprávněně na to, že hranice mezi „klasickým“ sociologickým výzkumem a výzkumem veřejného mínění není možné jasně stanovit. Není ani možno rozhodovat o tom, o jaký typ výzkumu jde, jen podle názvu instituce, která jej provádí.

Zveřejňování výsledků práce sociologů staví před nás kvalitativně novou situaci. Jak bylo v diskusi uvedeno, dostáváme se tak od analýzy společenského vědomí a analýzy jeho utváření přímo do role těch, kdo toto vědomí utvářejí. To před sociology staví značnou morální i politickou odpovědnost, s níž bude nutno se vyrovnat.

Diskuse se týkala i dalších otázek – tak například problematiky názorového pluralismu jako dříve nepoužívaného pojmu a potřeby toho, aby podobná mnohost názorů vyúsťovala v akční jednotu činů, nikoli jen v opakované a vyčerpávající diskuse. Seznámili jsme se s hlavními výsledky výzkumů religiozity a s novátorskou filozofií konkrétní výzkumné akce, vycházející z pojetí participativní sociologie. Toto nové pojetí výzkumu se snaží překonat některá omezení dotazníkové techniky. Respondent, laik, se v této koncepci stává spolutvůrcem hypotéz sociologického výzkumu, z pouhého objektu zkoumání se stává aktivním, tvůrčím činitelem.

Na narušení procesu utváření socialistického společenského vědomí ukázaly konkrétní výsledky z oblasti zkoumání negativních jevů a jejich prevence. U části lidí se projevuje názor o rentabilitě trestné činnosti, o tom, že se vyplácí. Je tak oslabeno přesvědčení o neodvratitelnosti trestu, o přiměřenosti trestního postihu.

Zabývali jsme se i vlivem hudby, zejména artificiální, jako jednoho z významných faktorů utváření vědomí člověka. Poukázáno bylo zejména na kultivaci smyslového vnímání, rozvoj tvůrčích schopností, posilování řádu ve vědomí i pocitu odpovědnosti.

* * *

Přesto se jednání sekce zabývalo některými tradičními diskusními otázkami (vztah bytí a vědomí, obecné sociologie a historického materialismu), přineslo i nové poznatky. Za podstatné můžeme považovat především vyzdvížení potřeby komplexního, na solidní teoretické i metodologické bázi založeného zkoumání nejen stavu a struktury, ale i dynamiky a faktorů utváření socialistického společenského vědomí. Stejně jako v první sekci bylo poukázáno na souvislost řady negativních jevů z uplynulých let, které se nyní odrážejí ve společenském vědomí. Nastolena byla i otázka potřeby vyšší aktivity sociologie jako vědy směrem k potřebám společnosti, řídicích orgánů i veřejnosti. Tyto skutečnosti kladou nároky na odpovědnost, kvalitu i intenzitu práce všech sociologů v ČSSR.

Ivan Tomek

Sekce „Úloha mladé generace v procesu společenské přestavby“

Mládež – faktor procesu přestavby socialistické společnosti

(Úvodní referát P. Saka)

Poznání úlohy mladé generace v procesu společenské přestavby a naplňování této úlohy ve společenské praxi je do značné míry závislé na poznání podstaty společenské přestavby. Doposud převažuje charakteristika přestavby jako procesu, jehož cílem je odstranit ze života společnosti jevy, které se přežily a jsou pro další vývoj společnosti disfunkční. Takové vymezení však není komplexní a všímá si spíše současných důsledků určitých společenských procesů než jejich příčin. Jevy, jako je formalismus, byrokratismus, administrativně direktivní způsob řízení ekonomiky a dalších oblastí života společnosti, odcizení pracujících v pracovním procesu a občanů v řízení společnosti, nepochybně vedou ve svém úhrnu ke stagnaci společnosti a jsou v tomto smyslu přežitě. To je však pouze jevová rovina společenských procesů, které jsou historicky založeny a podmíněny.

Současná konkrétně historická situace pouze vyostřila rozpornost těchto jevů, které však nevznikly v posledním období, ale ve své zárodečné podobě byly založeny v sociálním systému v jeho počátcích – v období naší socialistické revoluce.

Jejím smyslem byla pozitivní negace kapitalistických společenských vztahů, které měly být nahrazeny socialistickými společenskými vztahy. Prvá část historického úkolu negace kapitalistických společenských vztahů byla splněna, druhá náročnější úloha nastolení socialistických společenských vztahů byla splněna jen částečně.

Jednou z příčin byl rozpor mezi reálným a formálním zespolečněním výrobního procesu s následnou byrokratizací řízení a odcizení pracujících [Matušík 1988]. Tento rozpor a jeho důsledky ve vývoji společnosti měly i své mezinárodně politické aspekty, především návaznost na konkrétně historickou etapu vývoje socialismu v SSSR, která byla poznamenána deformacemi leninských principů výstavby socialismu.

Nové společenské vztahy – ideologické, politické, právní atd., které bylo možné prosazovat centrálně a direktivně, se neutvářely jako nadstavba nových výrobních vztahů, ale jako jejich předvoj, který intervenoval do utváření nových výrobních vztahů a do jejich osvojování pracujícími. V důsledku toho se dostatečně nevytvářely instituty, sociální mechanismy a normy, které by pracujícím umožňovaly realizovat své zájmy vyplývající z nových společenských vztahů jak v práci, tak v rozhodování o věcech veřejných. Reálná účast pracujících, především však dělnické třídy na moci byla mnohdy nahrazena symbolickou účastí.

Literatura

- Matušík, Z.: *Celostní charakter procesů zespolečnění a přestavba*. Nová mysl 1988, č. 7–8.
Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, Svoboda 1980.
Charvát, F.: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha, Academia 1980.
Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.
Sak, P.–Čermáková, M.–Hudeček, J.–Mansfeldová, Z.–Navarová, H.–Gatnar, L.: *Prognóza sociálního rozvoje mládeže*. ÚFS ČSAV 1987.
Valenta, F.: *Únor 1948 v socialismu a společenských vědách*. Politická ekonomie 1988, č. 2.
Valenta, F.: *Ekonomická teorie v přestavbě*. Nová mysl 1987, č. 10.

Přeměna kvality společenských vztahů od kapitalismu k socialismu nebyla dovedena do reálného naplnění a v tomto smyslu nebyla dokončena. Současná společenská přestavba je druhou fází socialistické revoluce, jejímž úkolem je překonávat deformace socialistických společenských vztahů, které byly vneseny do sociálního systému v první fázi socialistické revoluce.

V dosavadním vývoji socialismu u nás docházelo k reprodukci totality společenských vztahů, včetně zakódovaných deformací, které se v jednotlivých etapách vývoje modifikované naplňovaly a objektivizovaly. V závislosti na konkrétních historických podmínkách se diferencovaly a podílely se na vytváření společenských subjektů, mimo jiné i mládeže.

Při teoretické analýze i v praktickém naplňování úlohy mládeže ve společnosti je proto třeba vycházet z teze, že v současnosti nejde o úpravy povrchních sociálních jevů, nýbrž o překonání meritorních deformací společenských vztahů, které se promítne do všech oblastí života společnosti a přivede ji na novou vývojovou trajektorii s podstatně vyšší dynamikou seberozvoje a sebezpřetváření.

Do popředí výzkumu mládeže i praktické politiky se tak dostává analýza sociálních mechanismů, které utvářely a utvářejí mládež, jako celistvý a rozporný společenský subjekt, obsahující jak momenty adaptace na stagnační sociální jevy, tak zárodečné momenty aktivního působení v přestavbě společnosti.

Mládež v totalitě společenských vztahů

Z hlediska utváření sociálních skupin mládeže i jedinců jsou rozhodující společenské vztahy, do kterých vstupují a které jako nositelé činností reprodukují [Marx 1980 : 91].

Chceme-li postihnout utváření a reprodukci sociálních skupin a dalších společenských subjektů, musíme analyzovat veškeré činnosti, které reprodukují společenské vztahy a které se podílejí současně na jejich modifikaci, posunech, deformaci a diferenciaci. Chápání výrobních vztahů pouze jako formálně právních vztahů k výrobním prostředkům a formálně chápané místo ve výrobním procesu nepostihuje reálné utváření sociálních rozdílů a společenských vztahů vůbec. Postupně se rozšiřující spektrum činností a růst jejich nositelů do značné míry přispěly k diverzifikaci společenských vztahů a tím také sociální struktury.

Sociální strukturu chápeme jako „historicky vzniklý a podmíněný souhrn společenských vztahů, jehož jádro tvoří vztahy mezi lidmi ve výrobním procesu, který formuje systém sociálních rozdílů, v jehož rámci jsou určeny základní objekty a subjekty dalšího vývoje společenských vztahů“ [Charvát 1980]. Na utváření sociální struktury se podílí i jemné předivo společenských vztahů vyplývajících z širokého spektra dílčích činností vykonávaných mimo rámec socialistických ekonomických vztahů.

Podstatnější sociální rozdíly nejsou často formovány socialistickými vztahy ve výrobním procesu jako důsledek odměňování podle socialistických principů, tj. podle množství, kvality a společenského významu práce, ale jsou to efekty druhé ekonomiky, protikladné socialistickým principům odměňování. Jedná se o určitou sociální inverzi, kdy sociální diferenciaci vyplývá ze společensky negativních a neefektivních činností. Zdrojem tohoto druhu sociální strukturace je tedy místo v rozdělovacích a přerozdělovacích procesech, umožňující přisvojování společenských efektů. Činnosti a vztahy druhé ekonomiky vznikají a reprodukují se proto, že nelze uspokojit ekonomické a další zájmy a potřeby prostřednictvím hlavního zaměstnání a rovněž odcizením jedinců v pracovním procesu.

Administrativně direktivní způsob řízení vytěsnil z pracovních a ekonomických procesů ekonomické jednání jak na výkonné úrovni, tak na všech stupních řízení. Tento systém řízení dokázal donutit řídící pracovníky nejen k neekonomickému, ale dokonce přímo k antieekonomickému jednání. Spousta doplňujících směrnic a předpisů, často si vzájemně odporujících,

vytváří stav, kdy jakékoliv rozhodování a aktivita jsou z právního hlediska rizikové. Ekonomické řídicí subjekty jsou fakticky nahrazeny řadovými úředníky. Iniciativa, tvořivost, schopnost a ochota k rozhodování se v systému administrativně direktivního řízení staly rizikovými vlastnostmi jak pro řídicího pracovníka, tak pro řídicí systém. Proto v kádrové reprodukci byli pracovníci s těmito vlastnostmi do značné míry eliminováni, popřípadě – jestliže přece byli začleněni do řídicích funkcí – pak stávající sociálně ekonomické mechanismy tyto jejich vlastnosti potlačily.

Odobně iniciativa, tvořivost, podnikavost a ekonomické jednání vůbec výkonných pracovníků naráželo v direktivně administrativním řízení na potíže, protože samo dělalo problémy direktivně administrativnímu řízení a jeho nositelům.

Sociální třídy a sociální skupiny jsou v různé míře poznamenány modifikovanými a deformovanými společenskými vztahy, podílejícími se nejen na vnitrotřídní, ale i na vnitroskupinové diferenciaci.

Společenské vztahy pochopitelně nejsou omezené na výrobní proces, mají totální charakter, tj. v realitě jsou jednotné ve svém obsahu, současně mají v té či oné míře i ekonomický i politický i sociální obsah [Zich 1986 : 25].

Z těchto společenských vztahů a z jejich sociální základny v sociální struktuře společnosti vzniká politická, ideologická a kulturní nadstavba, která se zpětně promítá do vyhraňování společenských subjektů. S jejich utvářením se vyhraňují, ať již na individuální či skupinové úrovni zájmy, které postupně dostávají charakter zájmů politických.

Odcizení práce a malá souvislost mezi výkonem, pracovními výsledky a mzdou, anebo dokonce negativní závislost v případě, že angažované pracovní zaujetí přinášelo svým nositelům problémy, patří k faktorům, které se podílely na vzniku druhé ekonomiky a které je nyní reprodukuje.

Sféru modifikovaných společenských vztahů, činností a zájmů jsme nazývali druhou ekonomikou (stínovou ekonomikou) a sférou druhé společenské reprodukce [Sak a kol. 1987].

Činnosti a vztahy druhé ekonomiky organicky prolínají celým sociálním systémem, v němž jsou součástí totality společenských vztahů.

Společenské vztahy a sociálně ekonomické mechanismy extenzivní společenské reprodukce formovaly sociální profil jedinců, sociálních tříd a skupin společenských subjektů. Akumulovaná zátěž společenských vztahů extenzivní společenské reprodukce ve společenských subjektech působí v současnosti retardačně a podílí se na nízké dynamice sociálních změn. Prvořadým problémem se proto stává utváření subjektivního činitele a jeho reprodukce. V tomto procesu má nezastupitelné místo mládež jako zdroj reprodukce tříd, sociálních skupin a společenských subjektů.

Ve vztahu ke společnosti a ke společenské současnosti se mládež projevuje ve dvou dimenzích: jednak jako mládež, jednak jako generace. Mládež je především kategorie procesuální, vyjadřující dynamiku změn ve společenském zrání mládeže a proměny jejího sociálního pole. Kategorie generace vyjadřuje spíše cílovost procesu sociálního zrání mládeže. V procesu sociálního zrání mládeže dochází k utváření generace. Naplňování kategorie mládeže a naplňování kategorie generace jsou protisměrné pohyby, které však v procesu sociálního zrání představují dialektickou jednotu.

Obě dimenze jsou zároveň v rozporu: mládež je na společnost nejlépe adaptována, ale nejméně se s ní identifikuje, je k ní nejkritičtější.

Starší generace se naopak se společenskou realitou více ztotožňuje, jsou k ní méně kritické, ale jsou na ni méně adaptované. Tento vztah vyplývá z toho, že starší generace a její příslušníci mají sociální kořeny v jiné realitě, která je sociálně formovala. Svou sociální aktivitou se podílely na sociálních změnách, jejichž souhrnem je sociální realita nové kvality. Ta je

částečně realizací vizí a ideálů této generace, částečně představuje realitu generačním ideálům odcizenou.

Schopnost sociálního vývoje jedinců a generací není rovnoměrně rozložena ve fyzikálním čase. V etapách vývoje společnosti dochází diferencovaně, ale přesto trvale k odlišné dynamice i směru vývoje společnosti, generace a jedince. To způsobuje, že navzdory identifikaci se společností se starší generace postupně odcizuje některým prvkům společenské reality.

Vztah naší mládeže ke společnosti a existujícím společenským procesům odpovídá konkrétně historickým podmínkám, za nichž probíhalo a probíhá její sociální zrání. Sociální jevy spojené se společenskou stagnací, jako je formalismus, byrokratismus, rozpor mezi slovy a činy, nerespektování ekonomických zákonitostí, deformace kádrové politiky apod. mládež odmítá, ovšem současně se v různé míře a diferencovaně na tuto společenskou situaci adaptuje.

Sociální heterogennost mládeže se promítá i do heterogennosti postojů, aktivit a hodnotových orientací. U mládeže můžeme pozorovat orientaci na druhou ekonomiku a na konzumní hodnoty, na ekologické problémy, na obecně lidské hodnoty, jako je láska a přátelství. Značná část mládeže je orientována na některé oblasti kultury, především hudbu, v níž vidí ve srovnání s jinými oblastmi lidské činnosti větší prostor ke generační výpovědi, reflexi a sociálnímu sebedefinování. I nadále patří k základním směrům orientace mládeže rodina a zajímavé zaměstnání. Tyto orientace mládeže jsou však ve svém úhrnu provázány poklesem její společenské angažovanosti a politické aktivity. Uvedené pojmy se pro značnou část mládeže staly synonymem či symbolem neupřímnosti, formálnosti, marnosti, neefektivnosti a zbytečnosti.

Značná část mládeže je ve vztahu ke společnosti a společenské angažovanosti frustrována a deprivována. Cítí se ochuzena o revoluční či společenský entuziasmus, který prožívaly starší generace. I přes vnímané chyby vývoje společnosti v padesátých a šedesátých letech mládež oceňuje angažovanost a orientaci na neosobní, společenské cíle tehdejší mládeže.

Současná situace ve společnosti je přirovnávána svou revolučností k období po únoru 1948. Mládež tuto situaci však tak nevnímá a i objektivně jsou tyto situace odlišné. Jednak samo postavení mládeže bylo v padesátých letech zásadně jiné. Zatímco v současnosti se význam mládeže proklamuje, v padesátých letech se v mnoha směrech a z hlediska velkých skupin mládeže prakticky naplňoval. Také stav společenského vědomí a především historické a politické vědomí se zásadně odlišuje. V padesátých letech naše společnost začínala naplňovat velké společenské ideály socialismu. V současnosti jsme si vědomi spousty chyb, rozporů, máme zkušenosti z několikeré neúspěšné přestavby hospodářského mechanismu apod.

Současná mládež je profesionálně i teoreticky vzdělanější, ale méně sociálně zralá a její vztah ke společnosti je v daleko menší míře určován vírou ve společenské ideály. To se promítá do vztahu mládeže k přestavbě a to také určuje její místo v procesech intenzifikace.

Mládež, přestavba, vztah mládeže k přestavbě a aktivní vyjádření tohoto vztahu se budou kontinuálně proměňovat a permanentně vzájemně ovlivňovat. V závislosti na dynamice procesů společenské přestavby se zkrátí cyklus generačního utváření mládeže. Diference mezi generacemi mládeže budou způsobovány odlišnou životní fází, stupněm sociální zralosti a sociálním postavením, v nichž budou reflektovány a aktivně naplňovány sociální inovace přestavby.

Jestliže se doposud na sociálním utváření mládeže podílely takové sociální jevy, jako je formalismus ve veřejném a společenském životě, rozpor mezi slovy a činy, nekritické a schematické vidění společnosti v hromadných sdělovacích prostředcích a propagandě,

rozpory v oficiálně proklamovaných kritériích hodnocení lidí a fakticky probíhajícím hodnocením, včetně korupce a protekcionářství, potlačení faktoru výkonovosti v odměňování, počínající přestavba vytváří novou situaci.

Tuto situaci lze charakterizovat jako dialektický rozpor mezi společenským bytím a ideologií přestavby jako aktuální vrstvou společenského vědomí. Zatímco ve společenské nadstavbě došlo již k některým posunům – veřejná informovanost, některé demokratizační prvky, v hromadných sdělovacích prostředcích dialektičtěji chápána propaganda, objektivnější hodnocení historie atd., pak společenské bytí, především ekonomické vztahy se opoždují za ideologií přestavby, která inicuje tvorbu nové právní základny procesů společenské přestavby v podobě nové ústavy, novelizace zákoníku práce, zákonů o státním podniku, družstevnictví a ve směru k mládeži, zákona o mládeži.

Specifická a rozporná je i formativní a aktivizační stránka utváření mládeže. Zatímco ideologie působí na mládež ve směru přestavby a intenzivního sociálně ekonomického rozvoje, společenské bytí fixuje mládež do podoby subjektu extenzivní společenské reprodukce. Tento rozpor je reflektován a objektivizován diferencovaně ve věkových a sociálních skupinách mládeže. Čím výrazněji je mladý člověk a sociální skupina začleněna v ekonomických vztazích, tím silněji je ovlivněna překonanou úrovní doposud probíhající extenzivní společenské reprodukce a méně společenskou přestavbou v rovině vědomí. Skupiny mládeže připravující se na povolání pociťují tento rozpor nejméně, přestože i do oblastí školství se zprostředkovaně promítají sociální efekty z extenzivní společenské reprodukce.

Současná mládež sociálně zrálá v podmínkách zostřujícího se rozporu mezi nutností rozvoje výrobních sil a bariérami vyplývajících ze společenských vztahů. Mládež je formována překonanými společenskými vztahy, ale nejen intuitivně, ale i zcela reálně a materiálně pociťuje základní rozpor naší společnosti, rozpor mezi společenskými vztahy, respektive mezi jejich administrativně direktivní deformací a výrobními silami. Společenská a historická úloha mládeže v současné společenské přestavbě spočívá v reflexi základního společenského rozporu a v posílení progresivních sil společnosti, které se angažují ve směru překonání deformací socialistických společenských vztahů.

Zhruba dvě třetiny mládeže se ztotožňují s nutností společenské přestavby, ale téměř polovina mládeže je v té či oné míře skeptická k realizaci přestavby. Důležitější než verbální proklamace jsou zárodky společenské angažovanosti skupin mládeže napomáhající překonat deformace společenských vztahů. Historická úloha dnešní mládeže je tedy v tom, stát se subjektem překonání rozporu mezi kvalitou zdeformovaných společenských vztahů a rozvojem výrobních sil, překonání odcizenosti pracujících v pracovním procesu a občana ve společnosti a uvolnění tvůrčích sil a schopností člověka.

Z jednání sekce

Program sekce byl založen na sociologické charakteristice společenské přestavby reagující na historicky podmíněné deformace socialistických společenských vztahů a orientoval se k analýze utváření a aktivizace mládeže jako efektu společenských vztahů ve složité situaci přechodu od extenzivní k intenzivní společenské reprodukci.

Referující a diskutující usilovali o postižení procesu utváření mládeže a její úlohy v reprodukci sociálních skupin a dalších společenských subjektů prostřednictvím analýzy činností mládeže a sociálních podmínek k těmto činnostem.

Mládež je specifickým efektem společenských vztahů, které mají totální charakter, tj. v realitě jsou jednotné ve svém obsahu. Z těchto společenských vztahů a z jejich sociální základny vzniká politická, ideologická a kulturní nadstavba.

V tomto konceptuálním rámci byla analyzována výchova a vzdělání mládeže a výchovně vzdělávací soustava. Naše výchovně vzdělávací soustava byla hodnocena jako adekvátní odraz společenských vztahů v etapě extenzivní společenské reprodukce. Hodnotící závěr, že absolventi středních a vysokých škol jsou pro praxi dobře připraveni, podobně jako kladné hodnocení předního umístění ČSSR ve světových statistikách podle počtu dětí v předškolních zařízeních vyvolaly širokou diskusi. Tyto závěry byly konfrontovány s výsledky empirických výzkumů i školskou statistikou, která ukazuje prudký pokles formální vzdělanosti v ČSSR v porovnání s kapitalistickými, socialistickými, ale dokonce již i s rozvojovými zeměmi.

Empirické výzkumy dlouhodobě ukazují na jedné straně na nízké využívání kvalifikace absolventů vysokých a středních škol, na bariéry tvůrčích a inovačních aktivit mládeže v pracovním procesu a na druhé straně na malou ochotu značné části mladých odborníků vstupovat do rizikových řídicích funkcí. Úroveň komplexní připravenosti na požadavky praxe je hodnocena kriticky jak samotnými absolventy, tak jejich vedoucími.

Významné místo v současné sociologii mládeže, které vyplývá z požadavků společenské přestavby, ale i z logiky vývoje této odvětvové sociologie má teoretická a empirická analýza subjekt-objektového postavení mládeže ve společnosti. Subjekt-objektové pojetí mládeže bylo nejvýrazněji prezentováno v bloku zabývajícím se vztahem mezi mládeží a sociálně ekonomickým vývojem společnosti, v němž byly položeny tři otázky.

1. Může být mládež považována za subjekt sociálně ekonomického vývoje či obecně za sociální subjekt?
2. Jak působí současné společenské podmínky u nás na formování mládeže jako subjektu sociálně ekonomických změn?
3. Jak působí současná mládež na proměny sociálně ekonomických podmínek, jaká je její inovační aktivita a jak jsou výsledky této aktivity využívány?

V odpověď na tyto otázky byla analyzována sociální podmíněnost utváření mládeže jako společenského subjektu a jejích sociálních aktivit. Ukazuje se, že specifickou podmínkou sociálně ekonomického rozvoje je vytvoření adekvátních podmínek a prostoru pro sociální, a především inovační aktivity mládeže. Jakým způsobem vytvářet tyto podmínky a formovat mládež jako sociální subjekt? Předpokladem utváření nových podmínek jsou změny v rodinném životě, ve výchovně vzdělávací soustavě, v hospodářské praxi, ale především v demokratizaci společenských podmínek.

Základem společenských vztahů jsou vztahy výrobní, které se nejvíce podílejí na utváření lidí. V pracovním procesu se především formuje mládež jako subjekt a naplňuje se její subjektivita. Proto se jednání sekce zaměřilo také na sféru práce a na otázky seberealizace a nového odcizení mládeže v pracovním procesu. Vedle charakteristiky Marxova pojetí odcizení bylo poukázáno na prvky nového druhu odcizení v práci, které však mají jinou podstatu než v klasickém pojetí odcizení práce za kapitalismu u Marxe. Příčiny jsou charakterizovány následovně:

- a) v dělnické práci existuje stále vysoký podíl fyzicky namáhavé práce i vysoký podíl práce monotónní a jednoduché, kdy se nerozvíjejí a neuplatňují dovednosti a schopnosti, neuplatňuje se tvořivost,
- b) také v práci techniků, pracovníků výtvarného umění a vývoje apod. nacházíme poměrně značný podíl pracovních činností bez požadavků na tvořivost a samostatnost rozhodování, mnozí mladí z těchto profesí velmi těžko nacházejí smysl své práce,
- c) existence rovnostářských tendencí v oblasti práce, které potlačují iniciativu a orientaci na výkon,

- d) přemíra byrokratismu a administrativních předpisů, které vystupují mj. jako bariéry inovačních aktivit mladých lidí.

Problematika hodnotových orientací mládeže je tradičním tématem sociologie mládeže. V jednání sekce bylo poukázáno na růst diferenciací mezi hodnotovými orientacemi skupin mládeže. V řadě charakteristik vědomí, včetně hodnotových orientací, jsou difference mezi sociálními a věkovými skupinami mládeže významnější než mezi mládeží a dospělou populací. Celek mládeže charakterizuje spíše setrvačnost než dynamika proměn hodnotového systému.

V názorové vrstvě vědomí výzkumy signalizují u značné části mládeže reálné až skeptické očekávání výsledků společenské přestavby. Například pouze 4 % mladých lidí očekávají pozitivní výsledky společenské přestavby do roku 1990 a 20 % do roku 1995.

Současný stav společenského vědomí mládeže evokuje určité skutečnosti, které by mohly zpomalovat proces zapojení mládeže do společenské přestavby. Hovoří pro to i dosavadní zkušenosti mládeže, které doposud spíše prohlubovaly rozporný vztah mezi teoretickým a běžným vědomím.

V bloku věnovaném tématu Mládež a mládežnické organizace se jednání sekce zaměřilo na vztah mezi mládežnickou organizací a mládežnickým hnutím, institucionalizací a spontánností v činnosti mládeže. Mládežnická organizace do značné míry ztratila schopnost vyjadřovat a uspokojovat potřeby a zájmy mládeže. V důsledku toho část mládeže má k mládežnické organizaci lhostejný, až negativní vztah, je společensky pasivní a svoji sociální seberealizaci hledá v neformálních skupinách.

Mládežnická organizace se proto pokouší různým způsobem překonat tyto rozpory a dichotomii mládežnického hnutí na formální a neformální struktury.

Na vytváření optimálního vztahu mezi spontánností mládeže, nalézající svůj výraz v neformálních aktivitách neformálních skupin, a mládežnickou organizací se musí výrazněji podílet teoretická fronta. Rozpory mezi životem mládeže a jeho odrazem v mládežnické organizaci nejsou nové, v současných vnitropolitických i mezinárodních podmínkách však vyvstávají výrazněji „tváří v tvář“ postupně narůstající aktivizaci mládeže.

Mezi společensky závažná témata výzkumu mládeže patří problematika delikventní mládeže. Nepříznivý vývoj registrované kriminality mládeže a různým způsobem evidovaný nárůst některých dalších s tím souvisejících jevů (abúzy drog, agresivní chování dospívajících na veřejnosti, lhostejnost, apatie až hostilita) charakterizující osmdesátá léta, poukazuje na značný deficit sociálně preventivního působení. Nedostatky výchovného vlivu rodiny, školy či pracoviště, mají kromě jiného, společného jmenovatele i v oslabení prestižně tradičních hodnot a v jejich nahrazování příliš obecnými, mladým lidem formálně a prázdne znějícími postuláty.

Nejvyhranějším projevem těchto rozporů je současný stav a trend v oblasti asociální až antisociální činnosti mládeže. Příčinou těchto projevů není mládež, ale podmínky, v nichž žijí zvláště určité skupiny mládeže. Tyto podmínky se mění a stávají se z hlediska potenciality asociálního chování rizikovějšími.

V oblasti sociální prevence byla zdůrazněna potřeba:

- a) průběžného zjišťování názorů a postojů mladých lidí,
- b) posílení rodiny jako základního, fakticky i nejvýznamnějšího nositele prevence protisociálního chování,
- c) ověřování nových ambulantních forem působení na ohroženou, již delikventní mládež,
- d) důrazné posílení systematické výchovné práce jak v rámci školního vyučování, tak v rámci mimoškolní činnosti,
- e) příprava všestranných pedagogů, odborníků kvalifikovaných i v oblasti preventivní výchovné práce, včetně sféry volného času,

Současná úloha mládeže ve společnosti a ve společenské přestavbě vyplývá ze základního rozporu mezi nutností překonat stagnaci rozvoje výrobních sil a bariérami vyplývajících z deformace socialistických společenských vztahů.

Privatizace, pasivita a lhostejnost značné části mládeže k celospolečenským otázkám je důsledkem administrativně direktivních deformací socialistických společenských vztahů. Sociální dopad těchto deformací na utváření mládeže bude mít značné tendence k reprodukci. Současně stagnace rozvoje výrobních sil se bude nejvýrazněji promítat do materiálních podmínek života mládeže, která je objektivně sociálně nejcitlivější ve svém společenském postavení. Tato situace bude působit na aktivizaci mládeže. Charakter těchto aktivit je již dnes značně diverzifikovaný a tato diferenciací bude pokračovat. Kvalita a směr sociálních aktivit budou odvislé od toho, jak bude pokračovat demokratizace společnosti a vytváření podmínek a prostoru k tvůrčí aktivitě mládeže.

Petr Sak

podporovať tvorivé, originálne teoretické koncepcie, hypotézy a pod., dôsledne a vedeckými prostriedkami ich verifikovať a vecne reflektovať ich reálne možnosti a limity. Dôležitým dynamizujúcim faktorom v tomto zmysle je otvorená, kritická vecná diskusia zakotvená v rámci marxisticko-leninskej sociológie a sledujúca jej proporcionálny rozvoj.

Temer 40 prítomných bolo – i napriek pokročilej večernej dobe – účastníkmi vyše dvojhodinovej veľmi živej a miestami i polemickej diskusie. Mnoho závažných otázok nebolo možné prediskutovať, stanoviská k ďalším boli iba naznačené a žiadali by si rozvinutie a podrobnejšiu argumentáciu ... Tieto a ďalšie okolnosti viedli účastníkov besedy pri okrúhlym stole k spoločnému záveru, v zmysle ktorého odporúčajú, aby príslušné sekcie Československej a Slovenskej sociologickej spoločnosti v nadchádzajúcom období venovali zvýšenú pozornosť komplexu otázok rozvoja marxisticko-leninskej sociologickej teórie a utvárali vhodné podmienky pre jeho postupné riešenie.

Juraj Schenk

Z jednání u kulatého stolu „Počítač nebo kvalitativní metody“

Besedy u kulatého stolu k metodologickým otázkám sociologických výzkumů se zúčastnilo 18 diskutujících za řízení J. Buriánka (Filozofická fakulta UK, Praha) a H. Jeřábka (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Dvuhodinová živá výměna názorů potvrdila aktuálnost zvoleného tématu, přičemž těžila z pozitivního potenciálu, z napětí, které formulace problému vyvolala. Zasáhla množství navzájem propojených otázek, aniž by vycházela z předem daného scénáře či objednaných příspěvků. V této zprávě se budeme držet nastolené linie v tom směru, že nebudeme referovat o obsahu jednotlivých vstupů, ale shrneme některé klíčové body diskuse. Ostatně průběh jednání nesměřoval k formulaci závěrů či deklarací, ale spíše k objasnění spektra problémů, k vytipování nosných otázek.

Vstup do diskuse připravil H. Jeřábek přehledem typů spolupráce sociologa s počítačem. Zdůraznil nové aspekty situace přímé interakce a možné důsledky, z nichž samozřejmě plynou větší nároky na metodologickou připravenost sociologů. V diskusi byla řešena otázka, zda kvalitativní metody nejsou definovány právě tím, že počítač nepotřebují. Bylo poukázáno na to, že i kvalitativní přístupy mohou využít strojového zpracování dat (např. zkoumání podobnosti případových studií). Existuje však souvislost mezi rozmachem kvantitativních metod a určitým typem objednávky, což odsunuje kvalitativní metody poněkud do pozadí, ač již jsou v sociologii dlouhou dobu známy. Mají význam při formulaci hypotéz, při analýze zprostředkujících mechanismů (case study) a při ilustraci a praktické prezentaci sociologických zjištění. Diskutující vyjádřili i názory na některé limity (např. využití fotografie).

Další průběh diskuse se soustředil na praxeologické momenty argumentace na základě analýzy hromadných dat. Vedle poukazů na riziko fetišizace kvantitativních postupů a některé etické souvislosti byla zdůrazněna možnost využití počítače jako pomůcky a ukázány některé současné trendy v softwarovém vybavení. Kvalitativní metody postrádají operacionální rozklad, za jednotku se bere celek; neznamenají tak velký zásah do reality; jsou spíše idiografické. Na druhé straně záměr kvantifikace ovlivňuje operacionalizaci a snímání dat. Avšak i kvalitní dotazník reprezentuje poměrně komplexní a konkrétní „fotografii“ člověka. Význam erudice a odpovědnosti sociologa při vymezení problému zdůrazňovali mnozí diskutující.

Pozornosti neunikla ani otázka, zda plná, bezprostřední interakce s počítačem nepůsobí negativně právě na schopnost sociologa formulovat problém, hledat nové metody či využívat

imaginace. V protikladu k tomu ovšem využití počítače přináší cenné heuristické momenty a některé nové typy explanací. Nemusí také znamenat slepé hledání bez předchozího plánu.

Kvalitativní metody charakterizuje jejich specifická odlišnost, neboť otevírají jinou část sociální reality, umožňující deskripci každodenního života a interpretaci smyslu lidského jednání. Byla připomenuta institucionalizace tohoto metodologického směru ve světě a podány informace o iniciativě sekce metod a technik ČSSS v této oblasti. Není možné pouze čekat na objednávku, jakkoli bude aplikace těchto technik v našich podmínkách komplikovanou záležitostí (etické souvislosti vstupu do terénu apod.). Při sekci metod a technik ČSSS začíná pracovat seminář zájemců o tuto oblast zkoumání.

Diskuse vyústila v oboustranně umírněná a tolerantní stanoviska. Požadavek na komplementaritu přístupů se jevil jako evidentní, nicméně rozprava demonstrovala jasně konkrétní specifika kvalitativních metod. Naznačila, že nelze stavět počítač proti kvalitativním metodám, tím méně ovšem proti soudobé sociologii. Napsat, že souboj skončil smírem či kompromisem, by však rozhodně nebylo na místě: střetávání protikladných názorů na protichůdné metodologické přístupy mělo ráz dialektických negací a rozšířilo, jak alespoň doufáme, obzory i těm nejkvalifikovanějším diskutujícím. Okruh problémů souvisejících s metodologickou a metodickou výbavou naší sociologie zůstal otevřený i dalším diskusím. Přestože kulatý stůl k metodologickým problémům sociologického výzkumu nedospěl k jednoznačným a bezesporným závěrům, přispěl, podle našeho názoru, k stimulaci další metodologické práce v této oblasti.

*Jiří Buriánek
Hynek Jeřábek*

Z jednání u kulatého stolu „Využití poznatků sociologie ve společenské praxi“

Besedu řídil A. Burian, M. Tomšík, podílelo se na ní 22 účastníků konference, kteří se v průběhu diskuse vyjadřovali ke třem okruhům problémů:

- 1) k profesní přípravě sociologů pro práci v podmínkách společenské praxe,
- 2) k předpokladům pro efektivní práci sociologů v těchto podmínkách,
- 3) k dosavadnímu a perspektivnímu zaměření vědecko-výzkumné (analytické) práce sociologů v podmínkách společenské praxe.

Pokud jde o závěry z diskuse týkající se prvního problémového okruhu byla konstatována potřeba prohloubení profesní přípravy sociologů zejména v oblasti metodologické a metodické, včetně zvládnutí statistického aparátu použitelného pro vyhodnocování, resp. interpretaci sociologickými výzkumy získávaných sociálních informací. Současně jsou pro efektivní práci sociologů nezbytné i poznatky týkající se povahy, obsahu a používaných nástrojů řízení v té oblasti či sféře společenského života, v níž mají plnit své poslání (např. pro podnikové sociology jsou to znalosti z oblasti ekonomiky podniku, organizace a řízení výroby).

V procesech institucionalizace sociologie v podmínkách společenské praxe by nebylo žádoucí prosazovat přílišnou uniformitu, a to především vzhledem k předpokládané diferenciaci požadavků a potřeb jednotlivých uživatelů (centrální orgány, národní výbory, stranické a odborové orgány a organizace, vedení podniků, orgány samosprávy). Stejně jako dosud budou i nadále výsledky práce sociologů a míra jejich aplikace v řízení a rozhodování záviset jak na konkrétních podmínkách jednotlivých podniků a institucí, tak na osobních kvalitách

nositelů této profese. V zájmu optimální kooperace mezi sociology a představiteli decizní sféry je žádoucí posílit míru společenskovední (a v jejím rámci i sociologické) průpravy řídících hospodářských pracovníků a specialistů připravovaných na vysokých školách.

V rámci třetího okruhu diskutovaných problémů vyústila diskuse do formulace zásad a principů, podle nichž je žádoucí orientovat práci sociologů v podmínkách probíhajících společenských přeměn. Konkrétně se jedná o :

- nutnost syntézy výsledků řady doposud realizovaných výzkumů a šetření – výsledky této syntetické práce je nutné v široké míře publikovat ;
- hledání metodických prostředků pro adekvátní postižení nově se prosazujících sociálních jevů a procesů (např. pro zkoumání zdrojů a příčin sociálních napětí a konfliktů a hledání mechanismů pro jejich účinné řešení) ;
- posílení systémového a interdisciplinárního přístupu ke zkoumání sociální reality, a to ve vazbě na vývojové tendence techniky a technologie výroby a změny ekonomických nástrojů a prostředků řízení ;
- nutnost výraznějšího promítání sociologických poznatků do takových nástrojů řízení sociálních procesů, jakými jsou sociální prognózy, sociální programy a plány.

Dále byla v diskusi uvedena i řada konkrétních námětů na zaměření sociologických výzkumů zejména ve vazbě na procesy probíhající přestavby hospodářského mechanismu.

Miloslav Tomšík

Perspektivy sociologického výzkumu

Postavení sociologie v československé společnosti, hodnocení výsledků vědeckovýzkumné činnosti v uplynulém období i další perspektivy sociologie jako součásti společenskovědní fronty i jako instituce jsou dnes předmětem živé diskuse, v níž jsou vyslovovány často velmi protichůdné názory. Na této skutečnosti nic nemění okolnost, že tato diskuse má spíše interní než veřejný charakter a že probíhá převážně mimo oficiální a formalizované struktury (příkladem je i poměrně malý zájem o diskusi k tomuto tématu na stránkách Sociologického časopisu).

V poměrně omezeném sociálním prostoru jedné vědní disciplíny se tak promítají reálné a očekávané změny spojené s přestavbou socialistické společnosti. Linie urychlení sociálně ekonomického vývoje naší společnosti, linie urychlení její přestavby, inspirovaná závěry XVII. sjezdu KSČ i následnými usneseními plenárních zasedání ÚV KSČ, zvláště pak závěry 7., 9. a zejména 10. pléna se zcela pochopitelně odrážejí v úsilí sociologů najít adekvátní sociologickou interpretaci praktických problémů současnosti a budoucnosti naší společnosti a zařadit ji do programu sociologických výzkumů.

Diskuse probíhá již delší dobu, je dnes trvale přítomna při hodnocení tematické orientace výzkumů, při posuzování výsledných prací SPZV, v úvahách o formách předávání sociologických poznatků společenské praxi (v posledních dvou letech zvláště v souvislosti s pracemi na prognóze sociálního rozvoje československé společnosti). Sám obsah diskuse svědčí o tom, že v uplynulých téměř dvaceti letech vyrostlo již několik generačních vrstev sociologů, kteří svou odbornou práci a vědeckou perspektivu jednoznačně spojují s perspektivami socialistické společnosti. Lze v ní identifikovat značně odlišná stanoviska.

Většina názorů především dokumentuje nutnost řešit otázky v diskusi kladené odlišným způsobem, než tomu bylo v uplynulých etapách vývoje sociologie. Jeví se žádoucí odmítnout ty formy řešení problémů dalších perspektiv oboru, které by byly založeny na direktivním a administrativním postupu, v němž má větší váhu formální pravomoc než věcná argumentace. Proto cesta k žádoucímu sjednocení názorů v rámci jednotlivých institucí i v rámci sociologie jako samostatného společenskovědního oboru vede přes identifikaci jednotlivých rozdílných přístupů a jejich věcnou diskusi. I v tomto případě platí, že předpokladem sjednocení je vyjasnění rozdílů v teoretických přístupech, metodologické reinterpetaci požadavků praxe, způsobech a metodách řešení. Podmínkou této fáze formulace programu či programů vědeckovýzkumné práce v oblasti sociologie je tak maximálně možná informovanost pracovníků, řídicích struktur i výzkumných kolektivů. I pro sociologické „chování“ platí zásada, zdůrazněná nedávno při jednání 19. konference KSSS, podle které racionalita sociálního chování pozitivně koreluje s kvalitou (i kvantitou) informací.

Potřeba sociologické reflexe vývoje sociologie se tak stává podmínkou relevance a zhodnocení sociologického poznání v prognózování, plánování a řízení socialistického rozvoje naší společnosti. Pochopení, že tato zdánlivě „sebevražedná“ činnost sociologie je nutnou podmínkou jejího dalšího rozvoje, je dnes vyjádřeno v tezi, podle níž „sociologie přestavby“ je podmíněna „přestavbou sociologie“. Je zřejmé, že potřeba sociologické reflexe sociologie samé není, i když v historickém vývoji posledních dvou desetiletí tomu mnohé nasvědčuje, jednorázovou záležitostí. Dokonce lze říci, že prvním výsledkem diskusí o sociologii v období přestavby je shoda v tom, že taková reflexe je trvalým a nezbytným atributem sociologie

aspirující na status vědy. V této perspektivě ovšem i jakákoli formulace úkolů sociologie musí být nutně temporální a relativní.

Vztah sociologického poznání a společenské praxe

Základním problémem, k němuž se soustřeďuje pozornost sociologické veřejnosti, je problém využití sociologických poznatků ve společenské praxi. V abstrakci, respektující nicméně reálný rozsah formulovaných stanovisek, jde o kontrapozici kritiky sociologie na jedné a kritiky praxe na druhé straně.

Ze strany praxe je dnes vyjadřována nespokojenost s úrovní sociologického poznání, s možnostmi, které výsledky sociologických výzkumů poskytují pro řešení aktuálních i perspektivních otázek sociálního rozvoje společnosti. Kritizována je především hypertrofie „komentátorské sociologie“, tj. té orientace sociologického výzkumu, která místo odhalení rozporů sociálního vývoje ilustruje správnost rozhodnutí i hodnocení přijatých ústředními státními či stranickými orgány. Druhý proud kritiky sociologické produkce je orientován vůči tendencím tzv. akademické sociologie, jevíci se z hlediska praktických potřeb málo využitelnou a aplikovatelnou. V extrémních případech je tato kritika spojena s požadavkem vyrábět v rámci sociologického výzkumu jakési „recepty“ řešení sociálně problémových situací. V sociálním a politickém kontextu přestavby socialistické společnosti se pak setkáváme se stanoviskem, podle kterého je to právě vina sociologie, která vytváří situaci, v níž prakticky řešíme problémy přestavby společnosti, jejíž sociální diagnózu neznáme, či známe jen zčásti a nedostatečně.

V řadách sociologů se na druhé straně projevuje rostoucí nespokojenost s tím, jak je využíváno poznatků vědeckovýzkumné práce v praktické činnosti plánovacích a řídicích institucí. Značné části sociologické veřejnosti se současná situace jeví jako absence kompatibility sociologického poznání se způsobem myšlení pracovníků řídicích struktur. Konkrétněji by bylo možné doložit, že v řadě případů, kdy byly sociální problémy vývoje československé společnosti nejen identifikovány, ale i spolehlivě kvantifikovány, nejsou a nebyly příslušnými institucemi řízení respektovány a jejich řešení je transformováno do polohy dílčích úprav či zdokonalení současného stavu, popřípadě do polohy nepříznivé reakce na zveřejnění těchto problémů (např. v denním tisku apod.).

Řešení této základní otázky existence a perspektiv sociologie a sociologického výzkumu v socialistické společnosti nemůže překročit rámec sociální podmíněnosti a závislosti vědy vůbec a společenské vědy zvláště. Je podmíněno změnou postoje představitelů společenské praxe vůči vědě a vědeckým poznatkům. Lze říci, že společenská praxe má takovou vědu, která je jí důstojná, má takové vědecké výsledky, které chce mít. Ovšem takové schéma ignoruje potenci společenskovědního poznání a definuje společenské vědy, včetně sociologie, jen jako pasivní odraz společenských vztahů. Odmítnutí stanoviska, podle něhož existence sociálních problémů socialistického vývoje, ztráta atraktivity reálného socialismu jak na mezinárodní, tak na domácí půdě či konstatovaná absence sociálních aktivit a pracovních iniciativ při řešení naléhavých otázek socialistického vývoje jsou způsobeny špatnou prací společenskovědní fronty a sociologie zvláště, neznamená, že můžeme odmítnout odpověď nebo alespoň pokusy hledat odpověď na staronovou otázku společenské odpovědnosti sociologie.

V uplynulých desetiletích se československá sociologie zcela zjevně vyznačovala programovou snahou řešit naléhavé, základní otázky sociálního rozvoje společnosti. Dokonce platí, že valná část sociologických pracovišť byla budována jako pracoviště problémová, jejichž program byl zcela naplněn řešením otázek, které byly zdůvodněny právě potřebami praxe. V tomto úsilí byly také zaznamenány oceněné přínosy sociologického výzkumu například

rozpracování linie XIV. sjezdu KSČ apod. Nicméně v současné době, při úvahách a pokusech najít sociologickou odpověď na úkoly vyplývající z linie XVII. sjezdu a z úsilí KSČ o urychlení přestavby československé společnosti je stále intenzivněji diskutován ten typ vazby sociologie na společenskou praxi, který prozatím převládal.

Otázkou se stává identifikace určité varianty aplikace teorie socialismu v socialistické praxi jako jediné správné. Otázkou je dnes i správnost představy, podle níž je praxe reálného socialismu ve své aktuální podobě vždy a všude hlavním kritériem správnosti orientace sociologické práce, podle níž tedy jakékoli uznání sociologické produkce ze strany představitelů praxe je důkazem její vědecké hodnoty a praktické využitelnosti. Hypoteticky můžeme předpokládat, že právě takové představy bezrozporné a homogenní praxe výstavby socialismu přispívají ke vzniku více apologetické než kritické sociologie a ve svých důsledcích vedou k fenoménu sociální bezradnosti sociologie v situacích významnějších a radikálnějších změn společenské praxe socialismu.

Východiskem z této situace je zřejmě hledání nového modelu vztahu sociologie a společenské praxe, modelu, který by obsahoval více elementů autonomie sociologie, větší prostor pro rozvoj teoretického poznání, vyšší míru konkrétnosti vazeb programů sociologických výzkumů na adresáty a uživatele jejich výsledků. Potřebným je i překonání stále příliš jednostranné formy prezentace poznatků většinou jako výzkumných zpráv a expertiz. (Např. zatím není využívána možnost účasti základního výzkumu na tvorbě sociálních projektů, i když její realizace je limitována kapacitními možnostmi.)

Jednou z podmínek vytváření takového vztahu je i podstatné rozšíření publicity sociologického obrazu reálného socialismu v jednotlivých skupinách a vrstvách naší společnosti, další pak explicitní a trvalý vstup marxistické sociologie v ČSSR do diskuse sociologů socialistických zemí i ostatního světa o osudu lidské společnosti a cestách řešení globálních i regionálních problémů.

V každém případě platí, že problém vztahu sociologie a společenské praxe je sociálním problémem a jako takový patří k těm, jejichž řešení je součástí profesionální kompetence sociologů, a proto není možné jeho řešení odkázat mimo okruh úloh, které sociologie řeší, o jejichž řešení usiluje.

Kritické hodnocení způsobů využití sociologického poznání v praxi výstavby socialismu je tak zároveň sebekritikou sociologie. Ta je možná jen tak, že její součástí je i zhodnocení vývoje sociologického poznání samého.

Orientace vědeckovýzkumné práce

Také akademická sociologická pracoviště byla od počátku sedmdesátých let budována jako problémová výzkumná pracoviště. Tento princip byl dodržen i v osmdesátých letech při dílčích inovacích obsahu výzkumu. Dominance této problémové orientace plánování a organizace vědeckovýzkumné práce tak někdy, a to i v současných rozborech, zastírá problém reálných a žádoucích změn teoretické a metodologické koncepce a vede k redukci otázek přestavby sociologie na otázku legitimacy jednotlivých výzkumných témat. Tím není řečeno, že nemáme povinnost identifikovat bílá místa dosavadního výzkumného programu, jde však o to, aby diskuse o perspektivním zaměření výzkumu respektovaly neoddělitelnost teoretických přístupů a určení výzkumné tematiky.

Právě při respektování této jednoty můžeme odlišit dvě odlišná období vývoje „akademické“ sociologie. V prvním z nich (přibližně v 1. pol. sedmdesátých let) byl výzkum založen na respektování teoretické konstrukce vědeckotechnické revoluce v socialismu a orientován převážně na otázky sociálních důsledků a souvislostí revolučních změn vědy a techniky.

V dalších deseti letech byl výzkumný program založen na koncepci sociální evoluce socialismu, podle níž podstatným určením sociální praxe socialismu je sepětí sociální struktury jako základu společnosti, socialistického životního způsobu jako cíle a sociálního plánu jako základního prostředku realizace tohoto cíle. V současné době můžeme teoretické diskuse charakterizovat jako postupné formování jakéhosi „kritického paradigmatu“, v němž jsou spíše zdůrazňovány některé negativní rysy typické pro mechanickou negaci minulosti (teorie sblížování tříd a sociálních skupin jako dogmatický výklad sociální struktury, koncept harmonického rozvoje osobnosti konfrontován s devastací lidského potenciálu socialismu, způsob plánování a řízení sociálních procesů jako brzda rozvoje socialismu atd.).

Předpokladem dalšího rozvoje sociologického výzkumu se tak stává řešení problému kontinuity a diskontinuity vědeckého bádání, uplatnění dialektické a nejen mechanické verze metodologie změn vědeckého konceptu. Nelze přehlédnout, že některé problémy, s nimiž zápasíme, mají dnes podobu absolutních kontrapozic, nicméně metodologické principy teorie marxismu-leninismu, a konečně i zkušenosti z obdobných vývojových fází sociologie světové by měly přispět k maximálnímu zkrácení doby, ve které část sociologů setrvá na pozicích „velkého odmítnutí“ dosavadních koncepcí a s nimi spojených výzkumných orientací

Nepochybně dnes nejmarkantnějším problémem dosavadních sociologických přístupů k sociálnímu vývoji socialismu byla představa o převaze harmonie a jednoty tohoto vývoje, představa, která zbavila teoretické hypotézy, metodologické konstrukce i interpretace výsledků výzkumů pojmu sociálního rozporu. Vedla pak k určité formě jakési „sociální fyziky“, v poloze praktických doporučení pak k představě typické spíše pro utopický než vědecký socialismus. Z výzkumů se ztrácel aktivní subjekt socialistického vývoje, obrazně řečeno, převládal spíše „strukturalismus“ než „konstruktivismus“ výkladu dějinné aktivity. Platí i ty výtky, které zdůrazňují přílišnou převahu makrostrukturní optiky, opomíjení lidské každodennosti v té míře, že problematika možné existence odcizení člověka v socialismu je důsledněji pojednána v dokumentech politické praxe než sociologické teorie. Pokud jde o sledování aktivity „činného vědomí“, je možné konstatovat omezení naší optiky na formální struktury, absenci zájmu o neformální struktury a skupiny, institucionálně nedefinované aktivity apod.

Přes uvedené kritické výhrady byl dosavadní program výzkumu, přes mnohé jednostrannosti a dnes zjevné, respektive postupně odhalované chyby v přístupech i závěrech, nezbytnou etapou vývoje. Dokonce lze říci, že bez jeho uplatnění by nebyl možný další vývoj a bylo by tedy podstatným omylem a rozsáhlou ztrátou pro teorii i praxi takové hodnocení, v němž by vystupoval jen v úloze slepé uličky vývoje sociologického poznání.

Komentovaný výzkumný program představoval určitou formu, jednu z variant uplatnění marxistické teorie vývoje socialismu i jednu z možných variant konstrukce marxistické sociologické teorie a metodologie jeho výzkumu. Opíral se o stále platné a i perspektivně využitelné vymezení dialektického vztahu teorie a empirie, prosazoval a prosadil pojetí socialismu jako společnosti, jejíž poznání nelze založit pouze na historických analogiích nebo na výkladu spisů klasiků marxismu-leninismu. Byl základem rozsáhlých empirických výzkumů, jejichž poznatky, i když nepotvrzují platnost výchozích hypotéz, umožňují vlastně jejich překonání. Stal se tak základem normalizace vědeckého poznání, založil tradici, ve které existuje reálná možnost kumulativního sociologického poznání i kvalifikovaných doporučení pro sociální praxi.

V retrospektivním posouzení vystupuje tento program jako teoretické i empirické ověření teze o relativní autonomii sociálního pohybu socialistické společnosti. Tato teze, teoreticky zformulovaná v polovině sedmdesátých let, podstatným způsobem přispěla k prosazení myšlenek nezbytnosti plánování a řízení sociálních procesů, inspirovala vstup sociálních plánů

a programů do společenské praxe na podnikové i celostátní úrovni. V teoretické poloze dnes inspiruje sociologickou frontu k návratu ekonomické problematiky do sociologického výzkumu, přesněji řečeno k rehabilitaci výzkumu nejen pohybu a variability socialistických výrobních vztahů, ale i k pojetí historických subjektů nejen jako odrazu, ale jako integrálního elementu objektivní reality socialistické společnosti.

Výsledky sociologického výzkumu přispěly k poznání řady sociálních mechanismů a pravidelností sociálního vývoje naší společnosti, a to přinejmenším v podobě empiricky ověřených hypotéz. Přispěl k tomu i rozvoj „počítačové sociologie“.

Z hlediska další orientace vědeckovýzkumné práce je pravděpodobně nejdůležitější to, že realizace výzkumného programu přispěla k sociologické identifikaci řady rozporných tendencí sociálního vývoje socialismu. I když nebyl založen tak, aby umožnil hledání cest k řešení těchto rozporů, samo jejich určení (v případech dostatečné datové báze i jejich kvantifikace) usnadní další konkretizaci úkolů výzkumu v devadesátých letech. Jen jako příklady uvádím zjištění rozporného charakteru sociální spravedlnosti v objektivním i subjektivním rozměru sociálního pohybu, obecně rozporný charakter dosavadního pojetí i praktické aplikace sociálních jistot socialistické společnosti, dialektický pohyb procesu vyrovnávání národnostních i regionálních specifik.

Inovace „výrobních vztahů“ v sociologii

K tradicím úvah o budoucnosti, a to nejen v sociologii či ve společenských vědách, patří to, že přednost mají rozborů a úvahy o tom, co je třeba dělat a vyrábět, před řešením otázek vztahujících se k problému spojenému se způsobem práce (způsobem výroby). Obnovení tradičního manželství marxistické sociologie a politické ekonomie a hlavně pak naléhavé problémy vývoje oboru obrací dnes pořadí důležitosti těchto otázek.

Jestliže zdůrazňujeme nutnost kontinuity a podporujeme úsilí o zachování a rozšíření kumulativního charakteru marxistického sociologického poznání, pak je vhodné zároveň upozornit na to, že vlastní základ „přestavby sociologie“ spočívá ve změně organizace, řízení a plánování vědeckovýzkumné práce.

Základním požadavkem se stává demokratizace organizačních forem, způsobů stanovení výzkumných úloh, jejich hodnocení i hodnocení práce výzkumných kolektivů a jednotlivců. V řešení této úlohy je předpoklad aktivnějšího vstupu sociologie i sociologů do zápasů o přeměny socialistické společnosti. Konečně i teoretická emancipace sociologie je spojena s její sociální emancipací, tj. s vytvořením situace, kdy práce sociologů bude v jejich vlastní kompetenci. Zcela logicky a v souladu s obecnými principy demokratizace socialismu je tato větší kompetence podmíněna podstatným zvýšením odpovědnosti – jak individuální, tak kolektivní. Jen v takové situaci lze reálně uvažovat o vytvoření prostoru pro otevřenou diskusi, která by měla být trvalým a závazným atributem každého vědeckého pracoviště.

Další princip, jehož uplatnění je nutné trvale prosazovat, spočívá v podstatném zvýšení otevřenosti vědeckovýzkumného programu v rámci celé společenskovědní fronty. Jde zde jak o překonání známého problému resortismu ve vědě, tak o oslabení specifiky sociologické formy sociální závislosti sociologie. Ta spočívá v přílišné personifikaci této závislosti, produkující sociologickou frontu jako množinu parciálních sociálních prostorů, v nichž jsou jednotlivé kolektivy uzavřeny.

Konečně je důležité formulovat pro nadcházející období základní principy aktivní zahraniční politiky, jejímž cílem je využívat plánovitě nejlepších výsledků marxistické sociologie v socialistických zemích, umožnit zvláště mladým sociologům potřebné osobní kontakty

v zahraničí a těm z nich, kteří pro to mají potřebné předpoklady, vstup do struktur sociologie světové.

*Dr. Antonín Matějovský, CSc.
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha*

Sociologické poznání a společenská praxe

Ve struktuře lidské činnosti má poznání zvláštní postavení a úlohu. Není totiž jen jedním z prvků této činnosti, ale i jejím uceleným odrazem jako takové, je představou činného bytí ve všech jeho společenských souvislostech. Uvedená zvláštnost proměňuje prvek poznání ve faktor jednání subjektu, což také vyzdvihuje význam nového myšlení pro současnou představu společenského života. Z tohoto hlediska se pak jako zákonitá jeví i revolucionizující úloha vědy ve společenské praxi, neboť vědecká (tj. odborně poznávací) činnost zahrnuje imanentně mimo jiné hodnocení a přehodnocení procesu poznání samého, a tím fakticky umocňuje jeho směrodatnou a inovační funkci ve vztahu k praxi.

Uvedená aktivní úloha vědeckého poznání ukazuje, že možnosti jeho dalšího prohloubení mohou být pojednávány i z čistě metodologického hlediska, a to jako projev určitých zjištěných nedostatků (anebo naopak vyspělosti) teorie samé. Avšak objektivní hodnocení umožňující nastinit reálně vývojové tendence vědy není možné, aniž bychom současný stav jejího sebeuvědomění nedávali do souvislosti s vývojem společenské praxe. Jedině v této souvislosti můžeme totiž opodstatněně formulovat perspektivní úkoly poznání, ale i přiblížit proces jejich postupné konkretizace, realizované vždy v souladu se subjektivním chápáním objektivně aktuálních potřeb rozvoje společnosti. V tomto vztahu může zase analýza vlastního vývoje marxisticko-leninské sociologie sloužit zpětně jako určitý nástin dějin budování socialismu, neboť v problémovém zaměření této vědy se v podstatě vždy tak či onak odrážejí základní společenské problémy i prakticky uplatněné způsoby jejich řešení.

Z uvedeného vyplývá, že při hodnocení dosavadního vývoje sociologického poznání musíme vycházet zejména z charakteristik převážně extenzivního rozvoje společnosti. To ovšem neznamená vidět v jeho vývoji jen negativní stránky, stejně jako nelze popírat konkrétně historickou úlohu a nutnost extenzivního způsobu společenské reprodukce, a to pro zakotvení a rozšíření socialistických výrobních vztahů ve společnosti. Jde spíše o nebezpečí absolutizace historicky relativních metod jednání i poznání, přičemž setrávání u nich v současných podmínkách nejen neodpovídá potřebám praxe, ale vede k opačné krajnosti – k diskreditaci výsledků a poznatků dosažených v minulosti.

Pro obě tyto krajnosti (a z toho vyplývající přístupy k vymezení možností dalšího poznání) je charakteristické zjednodušení dialektiky poznání. Zaostávání současného poznání za potřebami praxe je totiž jen jedna strana skutečnosti, jejíž druhou stranu tvoří vlastní podíl vědy na formování a vývoji potřeb samých. To se zcela vztahuje i k sociologii, která přednostním zkoumáním zejména sociální podstaty a cílů socialismu přispěla ve značné míře k prosazování současných socialistických hodnot života ve společnosti. Na druhé straně to zase neznamená, že nyní jde jen o to, abychom upevnili tyto hodnoty, a proto rozšířili problémový obsah výzkumů, aniž bychom změnili jejich zaměření.

V současnosti se i za vlastního přispění společenských věd vytvořila společenská realita, která umožňuje, ale i vyžaduje přechod praxe a poznání na novou kvalitu jejich vzájemně souvisejícího rozvoje. Snaha o pouhé rozšíření či prohloubení poznatků by za těchto okolností proto proměnila poznání fakticky v samoučelnou záležitost nezhodnotitelnou v praxi.

Samozřejmě, že právě komplexnost výzkumu je jedním ze základních požadavků kladených na sociologické poznání. Všestranné zkoumání problematiky však nás nezabavuje povinnosti, abychom zároveň jednoznačně určili východiska a zaměření výzkumu, neboť komplexnost sama o sobě ještě nezabezpečuje praktickou efektivnost výzkumné práce. Mimořádného významu v této souvislosti nabývá uvědomění si zvláštnosti požadavků současných intenzifikačních procesů, založených na poznání nejen výsledků, stavu a perspektiv sociálně ekonomického rozvoje společnosti, ale především mechanismu realizace tohoto rozvoje. Řešení problémů a rozporů praktického průběhu intenzifikace předurčuje také realnost vytyčených perspektiv rozvoje.

Upřednostnění výzkumu těchto otázek je pochopitelně spojeno s upřesňováním metodologie zkoumání. Ve vztahu k předmětu sociologických výzkumů to předpokládá obrat od cílového pojetí sociálních procesů k postižení i jejich vlastní úlohy při zabezpečování intenzifikace rozvoje společnosti. Jde v podstatě o sledování společensky konečných výsledků, což je důležité v první řadě pro hlubší analýzu sociálních procesů samých. Poskytuje totiž prakticky opodstatněná kritéria hodnocení problémů sociální sféry.

Pokud výzkum této sféry není podřízen vývojovým potřebám praxe a vychází z abstraktně cílového chápání sociálního, pak nemůže zabránit často jen povrchnímu postižení souvislosti sociálních problémů, a proto vyústí v doporučení charitativního rázu, aniž by přitom zdůvodnil jejich realnost. Paradox současného sociologického poznání spočívá tedy v tom, že teoreticky sleduje sice procesy sociálního rozvoje, ale právě jejich sledováním pouze z abstraktně cílového hlediska přispívá zároveň k zanedbávání sociálních problémů v praxi. Z tohoto hlediska vypracované návrhy na jejich řešení postrádají totiž nejen realnost, ale i účelnost, a to tím, že redukuje společenské souvislosti sociálního rozvoje na zásady jen rozdělování zdrojů, což formuje potřeby spíše jejich spotřeby než tvorby a tím omezuje i možnosti dalšího rozvoje.

Lidský činitel je rozhodujícím prvkem mechanismu realizace veškerých společenských procesů, a proto by i analýza sociálních problémů měla vždy vyústit v zdůvodnění aktivity člověka samého jako jedině možného prostředku jejich řešení. Na druhé straně teprve takový přístup odhaluje také skutečný smysl sociálního rozvoje jakožto procesu vlastního rozvoje lidského činitele společenského života. Poskytuje též objektivní kritérium pro hodnocení stavu tohoto rozvoje, jímž je dialektický vztah mezi subjektem a jeho životním (společenským) prostředím. Ve vzájemném působení člověka a prostředí se koncentrovaně projevuje souvislost obou stránek společenského reprodukčního procesu, tj. procesu reprodukce prostředků a nositele společenského života lidí, což také umožňuje opodstatněněji hodnotit a ovlivňovat vývoj sociální sféry.

Komplexním by tedy mělo být především postižení logiky řešení sociálních problémů v souvislosti s intenzifikací společenské reprodukce. Sociologický výzkum by tak vyústil v poznání praktického mechanismu sociálního rozvoje, včetně i vlastní úlohy vědeckého poznání v účinnějším fungování tohoto mechanismu. V současných podmínkách je takový přístup podle mého názoru nezbytným předpokladem pro zvyšování praktické angažovanosti společenské teorie a tím i pro její objektivnější vývoj.

Chaširi Munžafjarov
Sociálně ekonomický ústav ČSAV,
Ústí nad Labem

Metoda strukturního modelování

Přehled základních problémů (1)

PETR MATĚJŮ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Vývoj metodologické výbavy společenských věd v posledních dvaceti letech lze bez obav z nadsázky nebo z přílišného optimismu charakterizovat jako dosti úspěšný pokus o přechod od deskriptivní k *explikativní* aplikaci matematické statistiky, nebo – řečeno slovy Řehákové – jako úsilí o využití *modelování* jako specifické statistické formy odrazu stochastických zákonitostí [Řeháková 1982 : 534]. Tato forma je specifická zejména tím, že umožňuje testování a rozvoj i relativně velmi obecných a složitých teoretických hypotéz o strukturách kauzálních vztahů reprezentujících reálné stochastické kauzální systémy.

Na významu této tendence a na pokroku, kterého bylo díky této orientaci dosaženo ve sféře samotné metodologie, aplikované statistiky i ve vlastní sociologické produkci, nic nezměnil ani fakt, že naše sociologie tento vývoj po celou tuto dobu – až na výjimky – prakticky ignorovala (2). Uvedená orientace přinesla ve světě řadu závažných podnětů i pro řešení některých teoretických problémů. Zatímco naše sociologie ústy svých některých představitelů zápasila s pozitivismem slovy a nezřídka pouze frázemi, světová sociologie se s tímto úskalím každé vědecké disciplíny, která se opírá o empirické poznání, vyrovnávala vědeckými činy, a to činy nikoli nevýznamnými. Nelze v této souvislosti nesouhlasit se závěrem, ke kterému ve své stati věnované kauzálním závislostem dospěla Řeháková: „Jedním z typických projevů pozitivistického způsobu myšlení ve společenských vědách je ustrnutí na konstatování empirických faktů a zjištění vztahů mezi nimi. Na tom však nemůže zůstat marxistická sociologie, jejímž cílem je proniknout do podstaty společenských jevů a procesů, odhalit zákony vývoje společnosti“ [Řeháková 1982 : 541]. Paradoxem je – jak ukázala i kritika stavu společenských věd v SSSR – že právě v tomto ohledu společenské vědy v socialistických zemích, Československo nevyjímaje, přes veškeré proklamace zklamaly nejvíce, neboť se ukázalo, že to, co bylo vydáváno za teoreticky zdůvodněnou podstatu, bylo později shledáno neoprávněnou spekulací.

1) Stať, jak zdůrazňujeme i na jiném místě, nemůže nahradit studium metody z původní literatury. Jejím cílem tedy není podat o metodě informaci postačující k její aplikaci. Autor si klade za cíl informovat o hlavních tendencích ve vývoji metody a orientovat potenciální zájemce o její aplikaci na vlastní studium hlavních problémů, které se postupně ukázaly jako klíčové. Autor touto cestou rovněž děkuje R. M. Hauserovi za poskytnutí materiálů a informací, bez nichž by studium některých speciálních otázek bylo velmi obtížné. Autor dále děkuje účastníkům semináře věnovaného strukturnímu modelování (M. Boguszak, M. Boguszaková, I. Gabál, V. Rak a L. Rezler) za cenné podněty přicházející během semináře a za připomínky ke stati, které přispěly k vyjasnění řady formulací a k jejímu celkovému zpřehlednění. Odpovědnost za jakékoli chyby a omyly však na sebe bere autor stati sám.

2) Jednou z těchto výjimek je teoreticko-metodologická stať B. Řehákové [Řeháková 1982], která – aniž by se explicitně odvolávala na diskuse probíhající k tématu strukturního modelování ve světové sociologii – dochází k prakticky identickým závěrům, zejména pokud jde o význam modelování v poznání stochastických kauzálních zákonů a – konsekventně – i pokud jde o význam dobré teorie pro konstrukci modelu.

Díky často záměrnému označování vědecké argumentace opírající se o studium faktů a o analýzy empirických dat využívající vysoce rozvinutý matematický aparát za pozitivismus či neopozitivismus jsme z vaničky vylili s vodou i samotné dítě, tj. na dlouhou dobu jsme zmrazili vývoj schopnosti naší sociologie prověřovat nosnost budovaných teorií a pronikat k podstatě procesů probíhajících v naší společnosti, a tudíž i k jejich pravdivému vysvětlení. Řada našich sociologů si pro vášnivý a přitom ve své podstatě nepochybně oprávněný boj s pozitivismem ani nestačila povšimnout, že právě na poli metodologie a v bezprostřední aplikaci nových metod na empirická data se díky trpělivému a kooperativnímu vědeckému úsilí rodí cosi, co přesáhne hranice samotné metodologie a co dává tušit konstruktivní a ve svém výsledku přesvědčivé přehodnocení tradičního chápání vztahu mezi teorií a empirií v sociologickém poznání.

Toto přehodnocení, implicity a bez „cejchování“ jednotlivých sociologů či sociologických škol a přitom jednoznačně namířené proti oběma škodlivým extrémům sociologické orientace (3), se uskutečňovalo mimo jiné v návaznosti na uvedené změny v metodologii společenských věd. Bylo totiž i výsledkem narůstající dostupnosti postupů umožňujících testování platnosti i relativně složitých a obecných výkladových hypotéz, které naopak dále stimulovalo nejen jejich reformulaci a zpřesňování, ale i jejich zamítání ve prospěch nových teoretických výkladových schémat.

Z toho hlediska se tedy schopnost postavit empiricky testovatelný výkladový model stala mimo jiné i první zkouškou konzistence teoretické hypotézy. Navíc tyto metody – na rozdíl od převážně deskriptivních aplikací statistiky – ohrožují „životnost“ těch teorií, které reálné procesy a jevy spíše zakrývají, místo aby je vysvětlily. Bezcestnou či zjevně neplatnou teorii lze možná ještě empirickým materiálem při troše statistické „zručnosti“ ilustrovat, jen stěží však lze teorii těchto „kvalit“ na empirickém materiálu testovat. Stručně a výstižně řečeno slovy dvou z předních reprezentantů tohoto směru „chabá teorie a empirická práce nízké kvality samy sebe prozradí, jsou-li exponovány explicitním modelem“ [Bielby–Hauser 1977].

Metoda strukturních modelů postupně vyrostla z tzv. „path analýzy“ (4), která za svou popularitu a neobyčejně rychlé rozšíření mezi sociology na konci šedesátých let vděčí dvojici autorů knihy *The American Occupational Structure* [Blau–Duncan 1967]. Blau a Duncan však do sociologie uvedli metodu, které již tehdy bylo hodně přes čtyřicet let a jejíž výsledky byly častokrát ověřeny nejen v oblasti genetiky (5), ale i psychometrie a ekonometrie, a aplikovali ji na vysvětlení procesu sociální stratifikace v USA. Vyvolali tím nejen vášnivou a oprávněnou diskusi nad teoretickými východisky své analýzy, ale přirozeně i neobyčejný zájem o vlastní metodu.

3) Tím mám na mysli jak ty, kteří z pozic obecné teorie zpochybňují hodnotu empirického poznání, které je pro ně permanentním nebezpečím nežádoucí konfrontace mylné nebo bezcenné teorie s realitou, tak ovšem i ty tzv. empiricky (a ve své podstatě skutečné nositele pozitivistických tendencí), kteří ovládají stěží více než elementární základy deskriptivní statistiky a pro které je konfrontace s touto novou metodologií vlastně nepohodlnou konfrontací triviálních zjištění zpravidla ilustrujících apriorně stanovené teze s nástroji, které tyto teze mohou lehce vyvrátit.

4) Jsme si vědomi nevhodnosti terminologického přenosu slova „path-analýza“ do češtiny. Nejsme přitom v zásadě proti používání jinak docela vhodného českého ekvivalentu „analýza kauzálních sítí“. Problém je v tom, že používání tohoto i jiného českého ekvivalentu, ze kterého vymizí právě důležitý kořen „path“, by mohlo vést ke ztížení orientace v zatím výhradně cizojazyčné literatuře a v manuálech k programům, a to jak u těch, kteří si již dvacetiletým používáním zvykli na originální označení, tak u těch, kteří se touto metodou začínají zabývat až nyní.

5) „Path analýza“ byla vyvinuta a poprvé aplikována genetikem Sewallem Wrigtem [Wright 1923, 1925, 1934] na problém dědičnosti v biologii. Wright přitom tuto metodu zdokonaloval i v době, kdy ji „objevily“ i další vědy, jako například ekonometrie, psychometrie a sociologie (viz např. Wright 1960a

Aplikace „path-analýzy“ v sociologii však byla teprve počátkem dlouhodobého úsilí o nalezení optimálního metodologického a matematicko-statistického aparátu, který by umožňoval analýzu složitých kauzálních systémů a zejména testování platnosti výkladových modelů sociálních jevů a procesů. Na vývoji tohoto aparátu, dnes souhrnně označovaného pojmem „modely strukturních rovnic“ (6), se podílely zejména ekonometrie a psychometrie, přičemž každá z těchto disciplín vnesla do tohoto směru zvláštnosti odpovídající rozdílům v předmětech těchto věd a v jimi analyzovaných problémech (7). Sociologie byla zpočátku disciplínou, kde docházelo spíše k syntéze obou směrů a k jejich dalšímu vzájemnému obohacování, a teprve později i zde došlo k určitým inovacím. Zatímco matematicko-statistická stránka uvedené syntézy byla převážně spjata se jménem švédského statistika Karla Joreskoga [Joreskog 1970, 1973 a 1976, pokud jde o starší práce] a později i dalších, neznámka jeho žáků (B. Muthén, P. Bentler), mezi autory nejznámějších aplikací i některých metodologických rozborů syntetizujícího přístupu nejčastěji nalézáme zejména Duncanovy žáky či spolupracovníky [Hauser a Goldberger 1971, Bielby, Hauser a Featherman 1976, Hauser 1971, 1973] a přirozeně i samotného Duncana [Duncan 1970, 1972, 1975, Duncan a Featherman 1973, Duncan, Featherman a Duncan 1972, Duncan, Haller a Portes 1968, aj].

Nejbouřlivějším rozvojem a obdobím závažných meritorních i čistě metodologických diskusí prošlo strukturní modelování v průběhu sedmdesátých let. V současné době jsme spíše svědky prudkého růstu počtu jeho sociologických aplikací. Neklesá však ani počet statí informujících o dalších zdokonaleních metody a programů pro její aplikaci. V poslední době je aktuální zejména řešení problémů spjatých s relativně striktními požadavky kladenými na rozložení proměnných [Joreskog, Sorbom 1987] a problémů spjatých s normalizací u modelů s latentními proměnnými [Williams, Thomson 1986; Sobel, Arminger 1986; Bielby 1986; aj.]. V neposlední řadě dochází každý rok k obměně existujících výpočetních modelů pro strukturní modely a velmi často se objevují programy nové. Proto představa, že zhruba dvacetileté zpoždění naší sociologie v aplikaci a rozvoji strukturního modelování lze dohnat napsáním jedné studie poskytující základní „návod“ jak s metodou pracovat, je mylná. Ve svém konečném efektu by to nepochybně vedlo k ještě horším výsledkům, než kdybychom nové směry ve vývoji metod i nadále ignorovali.

Aplikace strukturního modelování na řešení sociologických úloh se ukazuje být velmi efektivní, ale – a to je třeba zvláště podtrhnout – bez *teoreticky fundovaných vstupních hypotéz* může být krajně riskantní. Pouze dobrá teorie může poskytnout spolehlivou oporu pro volbu jednoho z celé třídy modelů, které všechny mohou potenciálně po *formální* stránce

a 1960b), a nezávisle na těchto disciplínách antcipoval i řešil řadu problémů, které později byly řešeny i v rámci strukturního modelování. Pokud jde o uvedení path-analýzy do sociologie, nebyla to zmíněná práce autorů Blau a Duncan, jak bývá někdy uváděno. Duncan v práci publikované o rok dříve [Duncan 1966] uvádí jiné a starší sociologické aplikace, mezi nimi například Turnerovu práci [Turner 1964], ve které byly odhadovány parametry klasického „path-modelu“.

6) Nenalézám vhodnější překlad termínu „structural equation models“, ale pro běžné označení této metody lze podle mého názoru používat i termín „strukturní modely“ odpovídající zkrácenému termínu „structural models“ používanému často i v původní literatuře.

7) Specifické přínosy ekonometrie a psychometrie a jejich syntéza jsou podrobně popsány v pracích Goldbergera [Goldberger 1971, 1972]. Stručně řečeno, zatímco ekonometrie kladla důraz na možnost odhadu parametrů tzv. simultánních vazeb (tj. oboustranných determinací), pro psychometrii bylo atraktivnější hledání parametrů a testování modelů obsahujících tzv. latentní proměnné. Pokud jde o práci s latentními proměnnými, ekonometrie preferovala jejich určení jako hypotetického konstruktu vznikajícího lineární kombinací známých kauzálních příčin (efektů), zatímco v psychometrii se ujal klasický faktorový model, kde latentní proměnná je v pozici „skutečné“, avšak přímo neměřitelné proměnné vyšší úrovně obecnosti, která se *projevuje* v přímo měřitelných indikátorech.

splňovat podmínky pro přijetí, ačkoli z hlediska teorie mohou být dokonce konfliktní. Stejně je tomu s metodologickou vyspělostí. Ani tu nelze při aplikaci strukturního modelování obejít či pouze předstírat. Náročnost této metody na statistickou erudici je značná a kvalita i adekvátnost interpretace jejích výsledků je přímo úměrná tomu, jak jsme zvládli a pochopili její zvláštnosti a zejména její statistické základy a východiska. Proto cílem této stati není a ani nemůže být více než úvod ke strukturnímu modelování, který může čtenáře seznámit s hlavními rysy této metody a upozornit na hlavní otázky a problémy, které s její aplikací souvisí.

1. Pojetí kauzality a specifikace strukturního modelu

Samotný pojem kauzality není jistě ve společenských vědách pojem, který by dosud nevyvolával otázky a diskuse. V rámci této stati se však podrobnějším výkladem pojmu kauzality nemůžeme zabývat tak, abychom uspokojili empiricky laděného sociologa a nezneprátili si přitom filozofa. Za sociologicky užitečnou lze považovat předběžnou a z hlediska metodologie zřejmě velmi „měkkou“ definici kauzality, kterou podává Heise: „kauzalita je přítomna tehdy, když výskyt jedné události je dostatečným důvodem k tomu, abychom očekávali výskyt jiné události“ [Heise 1975 : 3], přičemž „událostí“ (event) může být i změna ve sledovatelných charakteristikách objektu či nějaké entity. Pokud jde o stochastické kauzální vztahy a jejich statistické zobrazení, stať Řehákové [Řeháková 1982] považují za dostatečně informativní a přehledné pojednání k danému problému.

Jakkoli může být pojem kauzality a jejího pojetí ve společenských vědách předmětem diskusí, hlavním předpokladem aplikace strukturních modelů je *teoretická hypotéza* o systému příčinných vazeb mezi určitými jevy (nebo třídami jevů), přičemž se často a oprávněně předpokládá, že sledované jevy a kauzální vztahy mezi nimi reflektují hlubší příčinné souvislosti (zpravidla stochastického charakteru), ke kterým se pomocí strukturních modelů aplikovaných na vztahy mezi jevy více či méně úspěšně přibližujeme. Dobrou oporu strukturním modelům poskytují pouze takové teorie, které explicitně pracují s jednoznačně definovanými pojmy a jasně definovanými kauzálními vztahy. Lenski [Lenski 1988] tyto předpoklady dokonce definuje jako minimální standard teorií společenských věd, pokud vůbec mají na status teorie aspirovat (8). Podle Lenskiho pouze jednoznačné pojmy a specifikované vztahy (kauzální vazby) mohou být základem výstavby tzv. „znepravitelné teorie“ (9), tj. „teorie, která ve své celistvosti nebo ve svých částech může být empiricky testována a může být dokázáno, že je nepravdivá, pokud nepravdivá opravdu je“ [Lenski 1988 : 166]. Lenski jde ve svých požadavcích na teorie společenských věd ještě dále ve směru, jímž se ubírá soudobá metodologie, když tvrdí, že takové teorie by měly být prezentovány pomocí diagramů nebo algebraických rovnic, tak jak je tomu například v „path-analýze“ [Lenski 1988 : 167]. To podle jeho názoru donutí sociology lépe promýšlet povahu vztahů mezi proměnnými používanými v jejich teoriích a tak změnit dosud platné a spíše vágní principy výstavby sociologické teorie (10).

8) Lenski nepochybně podceňuje ty aspekty teorie, které nelze vždy a za každých okolností formalizovat a posléze podrobit rigoróznímu empirickému testování. To by nás však nemělo vést k obhajobě opačného extrému, jímž je stav, v němž se naše sociologická teorie v současné době nachází.

9) Pro termín „falsifiable“ je obtížné nalézt stejně úsporný český ekvivalent. Termín „znepravitelná“ teorie je pouze pokusem o nalezení tohoto ekvivalentu v zájmu zkrácení nepochybně jazykově korektnějšího vyjádření „teorie s předpoklady svého vlastního odmítnutí“.

10) Pro podepření racionálního jádra Lenskiho úvahy přitom nemusíme chodit za hranice naší sociologie a její vlastní sebereflexe. Řeháková v již citované stati neříká v podstatě nic jiného: „Tento

V dalším textu tedy vycházíme z toho, že model je pouze formální reprezentací teoretické hypotézy o systému kauzálních vztahů, kde na místě teoretických pojmů stojí proměnné, o kterých jsme přesvědčeni, že měří skutečně to, co naše teorie předpokládá že měří, nebo že to měří s chybou, kterou jsme schopni evidovat a kontrolovat. Souhlasíme v tomto směru s názorem, že jakýkoli pokus o zužování definice příčiny či efektu je pro aplikaci strukturních rovnic neproduktivní [Bieblý, Hauser 1977]. Sociolog aplikuje strukturní model prostě proto, že mu umožňuje formálně reprezentovat jeho teoretickou kauzální hypotézu. Kvalita této hypotézy je přitom podrobována dvojí zkoušce; předně je konfrontována s procesem výstavby modelu, tj. s fází operacionalizace pojmů a stanovení sítě příčinných vazeb dostatečně úsporně a přitom uspokojivě postihujících modelovaných systém (11); dále pak s výsledky testování modelu jako celku i jednotlivých parametrů na co možná nejvíce heterogenním empirickém materiálu.

Podíváme-li se na modely strukturních rovnic spíše z metodologického a statistického hlediska, lze říci, že *strukturní model je formální reprezentací procesu, o kterém předpokládáme, že je skryt za společnou distribucí sady proměnných, tj. procesu, který tuto distribuci, jako svůj jevový korelát, generuje*. Situaci si můžeme pro názornost představit tak, že vazby obsažené například v korelační (nebo kovariační) matici získané na datech z výběrového šetření jsou empirickým projevem hlubinných příčinných vztahů, které neznáme a které v dané populaci reálně (zpravidla ovšem stochastickým způsobem) navozují empiricky identifikované stavy proměnných. Teorie a předchozí poznání nám však poskytují oporu pro stanovení hypotézy o tom, jak tento skrytý příčinný systém vypadá a jak funguje. Tuto hypotézu formálně reprezentujeme strukturním modelem (z formálního hlediska je lhostejné zda pomocí diagramu nebo systému rovnic) a testujeme, zda tato hypotéza je přijatelná či nikoli, tj. konkrétně se ptáme na to, jak dobře strukturní model reprodukuje (zpětně generuje) výchozí společnou distribuci (joint distribution) proměnných. Důležité je však mít na paměti, že známe-li pouze korelace a nemáme-li dostatečně robustní teorii stanovující kauzální vztahy (model), nemůžeme rozhodnout, který z řady modelů, z nichž potenciálně všechny stejně dobře reprodukují tyto korelace, reprezentuje hledanou hlubinnou strukturu příčinných vazeb. Na druhé straně, jak ukázal Duncan [Duncan 1975], nepodaří-li se model statisticky odmítnout, nemusí to nutně znamenat, že jej musíme přijmout, tj. že nemůžeme hledat jiný model, který bude vysvětlovat existující vztahy stejně dobře (tj. bude konzistentní se vstupní korelační maticí) a přitom bude vycházet z modifikované nebo odlišné teoretické hypotézy.

2. Specifikace strukturního modelu

To, zda model je nebo není „správnou“ reprezentací skrytých (hlubinných) příčinných vazeb, se stěží dozvíme tak rychle, jak jsme například zvyklí získávat výsledky z testování triviálních statistických hypotéz (testy dobré shody atd.) nebo z vícerozměrných třídění (i když v tomto případě jsou rovněž k dispozici metody založené na modelování pronikající hlouběji

aspekt práce s daty (rozumí se ustrnutí na povrchu asociací – pozn. autora) lze překonat pouze důsledným budováním pojmového systému a teorií o návaznostech vlastností, genezi stavů a empirickým zjištěním všech klíčových proměnných“ [Řeháková 1982 : 540].

11) Hypotéza, že všechno souvisí se vším, je nepochybně také hypotézou, ale hypotézou zcela bezcennou. Jedním z hlavních cílů každé vědecké disciplíny nepochybně je co nejvíce redukovat počet příčin nezbytných k vysvětlení nějakého následku na ty nejpodstatnější a postačující k dostatečně spolehlivé predikci. Proto se ve strukturním modelování, tak jako v modelování jinými metodami (log-lineární analýza), vždy usiluje o model, který je z uvedeného hlediska co nejúspornější (parsimonious).

k podstatě vzájemných vazeb, jako například logaritmicko-lineární modely [viz. například Matějů 1986]). Výstavba, testování a interpretace dobrého strukturního modelu je iterativním procesem, ve kterém neustále dochází ke konfrontaci výchozí teorie s empirickým materiálem, k modifikaci vstupní hypotézy či ke změnám v „protokolu měření“, procesem, který v některých případech může trvat i řadu let. Zpravidla začíná relativně jednoduchým modelem, který se dále rozšiřuje, zpřesňuje a nebývá výjimkou ani jeho pozdější odmítnutí ve prospěch alternativního modelu reprezentujícího odlišnou teorii.

Čtenáři bez předchozí zkušenosti s mnohonásobnou regresí nebo path-analýzou mohou nyní položit elementární, nicméně však oprávněnou otázku, *co si vlastně pod strukturním modelem představit*. Ti zkušenější se pak mohou ptát, *kde končí sféra tradiční mnohonásobné regrese či path-analýzy a kde začíná doména strukturních modelů*. Z výše uvedeného tvrzení, že strukturní model je formální reprezentací hypotézy o stochastickém kauzálním systému, odpověď na tyto otázky skutečně nevyplývá. Kauzální schéma postavené podle pravidel path-analýzy je rovněž formální reprezentací kauzálního systému a přitom nemusí nutně splňovat podmínky, které na tuto reprezentaci klademe v případě strukturního modelu. Stejně jako u path-analýzy, i ve strukturním modelu se vychází z několika předpokladů a konvencí:

a) reálný kauzální systém (zpravidla stochastického charakteru) lze vyjádřit systémem rovnic nebo diagramem, jehož základními skladebnými prvky jsou proměnné, které lze přímo či nepřímo měřit;

b) v tomto systému rovnic (nebo v diagramu) lze vždy určit, které z proměnných v daném systému jsou vůči každé konkrétní proměnné v pozici závisle či nezávisle proměnné;

c) proměnné, které jsou vůči jakékoli jiné proměnné v modelu v pozici závisle proměnné, jsou nazývány *endogenními* proměnnými (tj. jedná se o proměnné, jejichž variance je vysvětlována samotným modelem); proměnné, jejichž variance není modelem explikována, se nazývají *exogenními* (jejich variance je určena nějakými vnějšími, vůči modelu exogenními, vlivy či faktory);

d) exogenní proměnné jsou vůči endogenním proměnným vždy v pozici nezávisle proměnných; i mezi endogenními proměnnými samotnými lze však stanovit jednoznačný kauzální řád, tj. víme (nebo předpokládáme), které z endogenních proměnných jsou v pozici příčin jiných endogenních proměnných (predetermined);

e) efekty exogenních proměnných na endogenní proměnné a efekty endogenních proměnných na jiné endogenní proměnné se nazývají strukturní koeficienty a ty jsou v centru pozornosti jak v path-analýze tak ve strukturním modelování;

f) vztahy mezi exogenními proměnnými jsou kauzálně nepostizitelné a jsou tedy chápány jako kauzálně neorientované (korelace);

g) variance endogenních proměnných nevysvětlená modelem postulovanými efekty od exogenních a ostatních endogenních proměnných je v souladu s mnohonásobnou regresí chápána jako reziduální variance.

Pro ilustraci výše uvedených předpokladů a konvencí je možné využít diagramu 1. Jednoduchý model na tomto diagramu je definován dvěma exogenními proměnnými (x_1 = mentální schopnosti, inteligence; x_2 = sociálně ekonomické postavení výchozí rodiny) a třemi endogenními proměnnými (y_1 = školní úspěch, známky, y_2 = vliv sociálně významného okolí a y_3 = vzdělanostní aspirace), přičemž proměnné y_1 a y_2 jsou kauzálně předcházející (predetermined) vůči proměnné y_3 (12). Model postuluje kauzální hypotézu, podle které vzdělanostní aspirace adolescentů (y_3) jsou výsledkem přímého působení sociálně významné-

12) Uvedený model je původně modelem testovaným autory Sewellem, Hallerem a Ohlendorfem [Sewell, Haller, Ohlendorf 1970], který použil Wiley k didaktickým účelům [Wiley 1973].

ho okolí (y_2) a školního úspěchu na nižší stupeň (y_1), přičemž sociální původ (x_2) a mentální schopnosti (x_1) působí na vzdělanostní aspirace pouze nepřímo (mentální schopnosti pouze prostřednictvím školního úspěchu a významného sociálního okolí, sociálně ekonomický původ výhradně prostřednictvím sociálně významného okolí). Z modelu je v souladu se vstupní teorií záměrně vynechán přímý kauzální vliv sociálního původu na školní úspěch (tj. nepředpokládá se, že učitelé „známkuji“ sociální původ) i na samotné vzdělanostní aspirace. Stejně tak inteligence sama o sobě přímo neovlivňuje vzdělanostní aspirace, ale pouze prostřednictvím prokázaného školního úspěchu, tj. reálného výkonu.

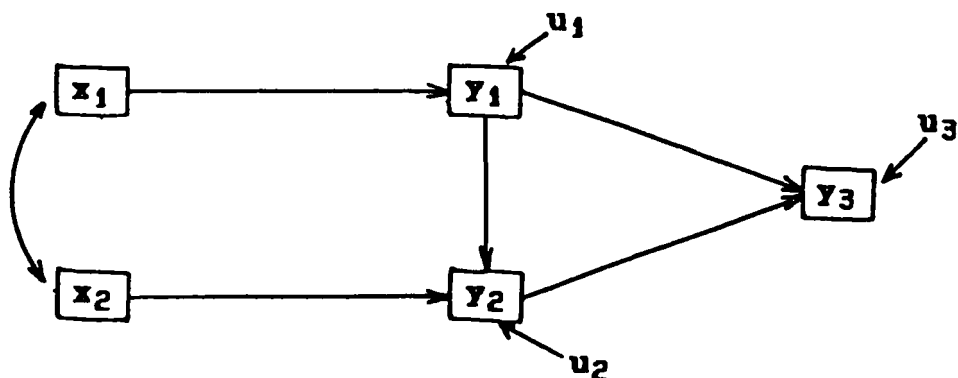

Diagram 1.

Z uvedeného příkladu je patrný další charakteristický rys strukturního modelování, tj. snaha, aby model byl co nejúspornější, pokud jde o počet kauzálních vazeb potřebných k uspokojivému výkladu systému. Právě teoreticky podložená úspornost modelu je jedním z hlavních hledisek při jeho výstavbě a rovněž základní charakteristikou modelu, která podléhá testování (fakticky se testuje, zda model ve své úspornosti ještě dostatečně dobře vysvětlí reálné chování systému).

Všechno, co bylo dosud řečeno, však dostatečně dobře vymezuje i model běžně aplikovaný v path-analýze. Ne každý model splňující výše uvedené požadavky lze tedy považovat za strukturní model. Za strukturní model budeme spolu s řadou dalších autorů považovat pouze takový model, jehož parametry lze považovat za *fundamentální* a *relativně invariantní* vůči populacím, na nichž jsou odhadovány (13), i vůči dílčím změnám v modelu samotném. V rozhodování o tom, do jaké míry lze model považovat za strukturní (na rozdíl od běžné mnohonásobné regrese), tedy hraje klíčovou roli kritérium invariantnosti a stability jeho parametrů. Teze, podle které strukturní parametry lze na rozdíl od prostých path-koefficientů či koefficientů mnohonásobné regrese považovat za fundamentální a invariantní, se objevuje v celé řadě prací. Arthur S. Goldberger, jeden z předních ekonometrů podílejících se na zdokonalování metody strukturního modelování, tento aspekt strukturních modelů vyjádřil následujícím způsobem:

„Pojmem strukturní modely rozumím stochastické modely, ve kterých každá rovnice reprezentuje kauzální vazbu spíše než pouhou empirickou asociaci. (. . .) Obecně řečeno,

13) Výjimku tvoří populace a subpopulace, o kterých předem předpokládáme, že se v těchto parametrech budou lišit a strukturní model je aplikován jako test této hypotézy. Tato větev strukturního modelování představuje specifický směr. Jedná se o tzv. vícevýběrovou analýzu („multisample analysis“), pro kterou platí zvláštní pravidla a rovněž se s ní setkáme jako se speciální částí programů pro strukturní modely.

strukturní parametry nejsou totéž co regresní koeficienty mezi proměnnými, protože model klade na tyto koeficienty určitá omezení“ [Goldberger 1972 : 979].

Pokud jde o invariantnost jako atribut strukturních parametrů, Goldberger na jiném místě píše :

„Hledání strukturních parametrů je vlastně hledáním invariantních mechanismů, které generují hodnoty sledovaných proměnných. Invariantní mechanismy jsou takové mechanismy, které zůstávají stabilní v různých populacích, které nás zajímají. Jakmile regresní koeficienty splňují tuto podmínku invariantnosti, mohou být chápány jako dosažení výzkumného cíle a regresní analýza jako vhodný nástroj. Jakmile však regresní koeficienty tuto invariantnost postrádají, jak je tomu ve většině oblastí společenských věd, potřebujeme statistické nástroje jdoucí za běžnou regresi, které nás dovedou k hledaným hlubším parametrům“ [Goldberger 1973 : 6] (14). Podobně jako Goldberger i Duncan klade při vymezení specifických rysů strukturních modelů důraz na invariantnost jejich parametrů [viz např. Duncan 1975a : 151].

Ačkoli tedy – jak uvidíme později – strukturní modely mají ve srovnání s mnohonásobnou regresí či path-analýzou některé formální přednosti a disponují dnes již velmi rozvinutými nástroji (matematický aparát, programy), jejich hlavní specifikum nakonec tkví ve věcné poloze. Parametry strukturního modelu mají jednak hlubší teoretické zázemí (jejich existence je očekávána teoretickou hypotézou) a navíc se očekává, že reprezentují relevantní a fundamentální příčinné vazby, které jsou do značné míry invariantní vůči náhodným změnám v definici populací a subpopulací (15). Fundamentálnost a invariantnost parametrů strukturního modelu se projevuje mimo jiné i v tom, že nejsou v podstatě citlivé na změny v modelu samotném.

Strukturní modely jsou aplikovány na nejrůznější typy a třídy úloh a dnes již existuje celá řada modelů, které jsou považovány za „vzorové“ příklady aplikace. Obecně však existují čtyři velké skupiny modelů podle toho, s jakými typy proměnných pracují a jaké základní typy kauzálních vazeb připouštějí. V rámci těchto skupin dnes již existuje celá řada tzv. tříd modelů, pro které byla vyvinuta určitá specifická pravidla, stanoveny podmínky aplikace a testovatelnosti atd. Podle výše uvedených obecných kritérií se strukturní modely rozpadají na následující čtyři velké skupiny :

- I. podle prvního kritéria (typy proměnných):
 - a) modely s přímo měřenými proměnnými,
 - b) modely s latentními proměnnými;
- II. podle druhého kritéria (přítomnost zpětných vazeb):
 - a) rekurzivní modely
 - b) nerekurzivní modely (modely se simultánními vztahy).

V další části se pokusím o stručnou a obecnou charakterizaci tří z těchto skupin :

- a) rekurzivních modelů s přímo měřenými proměnnými
- b) rekurzivních modelů s latentními proměnnými
- c) nerekurzivních modelů obecně.

14) I z tohoto vyjádření je patrné, že rozhraní mezi regresí a strukturním modelováním není nijak ostré, resp. že pro to, zda regrese je nebo není vhodným nástrojem strukturního modelování, je rozhodující jednak vstupní teorie, jednak kapacita běžné regrese vstupní teorie modelově testovat.

15) Je samozřejmé, že vstupní teorie může platit pouze pro určitou specificky definovanou populaci. Za takové situace lze naopak testovat, zda parametry daného modelu pro danou populaci jsou skutečně signifikantně odlišné od parametrů získaných na jinak (náhodně, kontrastně) definované populaci. Ve strukturním modelování se takové analýzy běžně provádějí a nazývají se několikavýběrová analýza (multisample analysis).

3. Rekurzivní modely s přímo měřenými proměnnými

Rekurzivní model aplikujeme tehdy, můžeme-li předpokládat, že:

- vstupní teoretická hypotéza ztělesněná v modelu neobsahuje žádné reciproční kauzální vazby (resp. tyto vazby nepovažuje pro výklad systému za meritorní);
- proměnné, se kterými při testování modelu a odhadu jeho parametrů pracujeme, byly měřeny s chybou, kterou můžeme považovat za zanedbatelnou;
- všechny proměnné v modelu jsou přímo měřitelné (16), tj. v modelu nejsou proměnné, které jsou měřitelné pouze prostřednictvím dílčích indikátorů.

Rekurzivní modely pro přímo měřitelné proměnné lze jednoduše vyjádřit následující soustavou rovnic:

$$\begin{matrix} y & = & \Gamma x & + & B y & + & u \\ (L \times 1) & & (K \times L)(K \times 1) & & (L \times L)(L \times 1) & & (L \times 1) \end{matrix} \quad [1]$$

kde x představuje vektor K exogenních proměnných; y je vektorem L endogenních proměnných; u je vektorem strukturních reziduálů pro každou z L endogenních proměnných (strukturních rovnic); Γ (gama) a B (beta) jsou matice hledaných strukturních koeficientů. V rekurzivním modelu je B tringulární maticí (tj. maticí s prvky pouze pod nebo nad hlavní diagonálou); a předpokládá se, že strukturní reziduály jsou nezávislé na exogenních proměnných a na kauzálně předcházejících endogenních proměnných. V tzv. úplně rekurzivním modelu se navíc strukturní reziduály považují za navzájem nekorelované (připustíme-li korelaci mezi reziduály, model ztrácí stricto sensu povahu rekurzivního modelu a takovému modelu se pak říká „téměř rekurzivní“). Diagram 1 ukazuje jednoduchý rekurzivní model se dvěma exogenními proměnnými (x_1 a x_2) a třemi endogenními proměnnými (y_1 , y_2 a y_3). Jednosměrné šipky korespondují se strukturními koeficienty, obloukové dvousměrné šipky reprezentují neanalyzované korelace mezi exogenními proměnnými.

4. Rekurzivní modely s latentními proměnnými

Rekurzivní modely s latentními proměnnými se aplikují ve dvou případech:

- tehdy, jestliže u jedné nebo více proměnných (bez ohledu na to, zda se jedná o proměnné exogenní nebo endogenní) nelze předpokládat, že byly měřeny se zanedbatelnou chybou (diagram 2);
- tehdy, jestliže jedna nebo více proměnných figurujících v teoretické hypotéze ztělesněné modelem není měřitelná přímo, ale pouze prostřednictvím dílčích indikací, tj. prostřednictvím přímo měřitelných proměnných, o kterých lze předpokládat, že se v nich latentní proměnná vyšší úrovně obecnosti projevuje (diagram 3).

Z formálního hlediska není mezi případy uvedenými pod body a) a b) žádný rozdíl a navzájem se nevylučují. V obou případech model kromě své „strukturní“ části, tj. části zachycující hlavní kauzální vazby, obsahuje i část definující proces měření latentních

16) Pojem přímo měřená nebo přímo měřitelná proměnná má ve strukturním modelování vymezen svůj význam jako opak přímo neměřitelné nebo latentní proměnné. Striktně vzato žádná proměnná není přímo měřitelná, tj. měřitelná s absolutní přesností (bez chyby měření) či s obsahem přesně odpovídajícím teoretickému konceptu, který v modelu daná proměnná reprezentuje. Problematika měření a zejména otázka latentních proměnných tvoří samostatnou a dnes již relativně velmi probádanou oblast strukturního modelování a zde není místo na to, abychom se jí zabývali hlouběji. K instruktivním statim věnovaným tomuto tématu patří zejména stať Hausera a Goldbergera [Hauser, Goldberger 1971], kde se čtenáři dostane zevrubného výkladu dvou základních postupů při identifikaci latentních proměnných.

proměnných. Tato část modelu je nazývána *modelem měření*. Zavedeme-li v souladu s notací užívanou v programu LISREL pro exogenní latentní proměnné označení ξ (KSI) a pro latentní endogenní proměnné označení η (ETA), lze příslušné modely měření vyjádřit následujícími soustavami rovnic

$$\begin{array}{ccccc} \mathbf{x} & = & \Lambda_x \xi & + & \delta \\ (Q \times 1) & & (Q \times K)(K \times 1) & & (Q \times 1) \end{array} \quad [2]$$

Pro exogenní proměnné, a

$$\begin{array}{ccccc} \mathbf{y} & = & \Lambda_y \eta & + & \varepsilon \\ (P \times 1) & & (P \times L)(L \times 1) & & (P \times 1) \end{array} \quad [3]$$

Pro endogenní proměnné, kde ξ je vektorem latentních exogenních proměnných a δ je vektorem příslušných chyb měření exogenních přímo měřených proměnných, a obdobně η je vektorem latentních endogenních proměnných a ε reprezentuje vektor chyb měření pro příslušné endogenní přímo měřené proměnné (indikátory) (17). Matice Λ_x a Λ_y jsou maticemi koeficientů definujících vztahy mezi jednotlivými latentními proměnnými a přímo měřitelnými indikátory, přičemž tyto koeficienty lze chápat jako faktorové zátěže s obdobnou interpretací jako faktorové zátěže v tradiční explorativní faktorové analýze (18). Vlastní strukturní část modelu má potom rovnicový tvar:

$$\begin{array}{ccccc} \eta & = & \Gamma \xi & + & \mathbf{B} \eta & + & \varepsilon \\ (L \times 1) & & (K \times L)(K \times 1) & & (L \times L)(L \times 1) & & (L \times 1) \end{array} \quad [4]$$

kde vektory ξ a η představují vektory latentních exogenních, resp. endogenních proměnných a ζ je vektorem strukturních reziduálů (disturbancí), přičemž matice koeficientů Γ a $\mathbf{B}$ jsou identické s maticemi modelu s přímo měřenými proměnnými.

Diagram 2 je příkladem strukturního modelu, ve kterém je model měření aplikován na jedinou proměnnou, u které nelze podle dostupné evidence předpokládat zanedbatelnou chybu měření (nebo – jinak řečeno – vysokou reliabilitu). Hypotetická latentní proměnná y^* má tedy v modelu svůj nepřesně měřený indikátor y_2 , jehož chyba měření e byla původně (tj. za situace znázorněné diagramem 1) součástí reziduální variance u_2 . Kontrola chyby měření a její „vytěsnění“ mimo vlastní strukturní model (tj. rozlišení mezi reziduální variancí a vlastní chybou měření) zvyšuje celkovou kvalitu modelu, a to v několika ohledech:

a) vlastní strukturní parametry (tj. parametry vyjadřující kauzální vazby mezi endogenními a exogenními proměnnými) získávají na invariantnosti tím, že model měření absorbuje určitou část variance způsobené rozdílnými protokoly měření na různých populacích nebo různými nástroji;

17) Pojem chyba měření může být pro mnohé zavádějící, neboť může konotovat situaci, kdy existují dvě měření téhož jevu na stejných objektech. Chyba měření je zde však chápána ve statistickém smyslu jako ta část variance měřené proměnné, kterou nemá společnou s latentní proměnnou, která vůči přímo měřené proměnné vystupuje jako faktor (stejně jako v klasické faktorové analýze). Proto také chyba měření bývá nazývána „jedinečným faktorem“ (unique factor), zatímco latentní proměnná (projevující se ve více indikátorech, i když různou měrou) „společným faktorem“ (common factor).

18) Strukturní modelování pracuje výhradně s tzv. konfirmační faktorovou analýzou. Konfirmační faktorová analýza je založena – stejně jako celý strukturní model – na určité hypotéze o indikátorové skladbě faktoru na rozdíl od explorační faktorové analýzy, která tuto strukturu indikací vyhledává podle empirických asociací.

b) zatímco kontrola chyby měření v závisle proměnné prakticky strukturní koeficient neovlivňuje, kontrola chyby měření v nezávisle proměnné (predetermined) vede ke zvětšení strukturního koeficientu; jinak řečeno, předpokládáme-li, že chyba měření v nezávisle proměnné je zanedbatelná a tento předpoklad je přitom chybný (tj. chyba měření je ve skutečnosti velká), strukturní koeficienty určující kauzální efekty této nezávisle proměnné na závisle proměnné budou podhodnoceny vůči „skutečným“ hodnotám, tj. hodnotám, kterých by koeficienty nabyly v případě, že by nezávisle proměnná byla měřena bez chyby. Stupeň tohoto podhodnocení je přímo úměrný chybě měření (19).

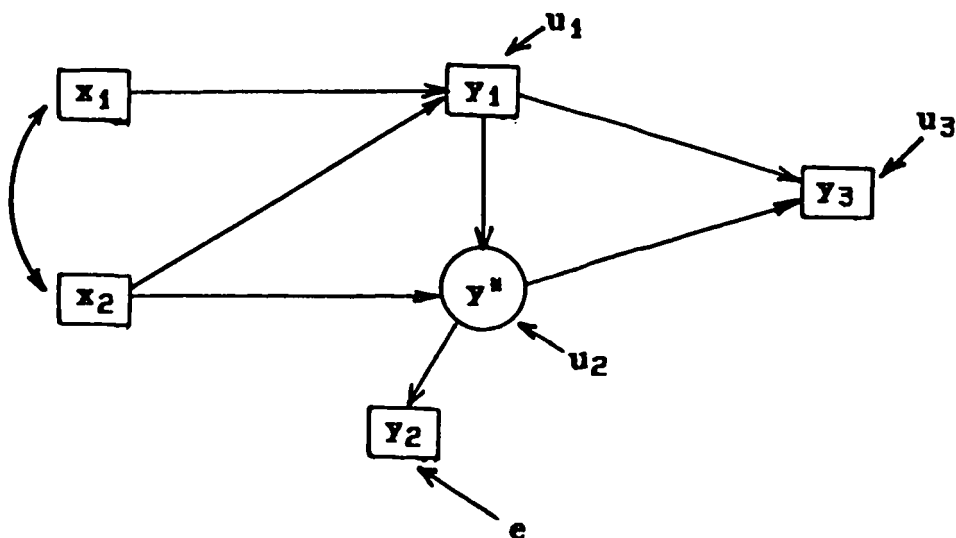

Diagram 2.

Pokud jde o využití „modelu měření“ v indikátorovém způsobu definice latentní proměnné, tj. jako nástroje aplikace konfirmační faktorové analýzy, bylo by možné uvést celou řadu vzorových aplikací strukturních modelů, a to jak z psychometrie, kde tento přístup k práci s latentními proměnnými má nejdelší tradici, tak v sociologii, kde zdomácněl prakticky až s rozšířením path-analýzy a strukturního modelování. Na diagramu 3 je uveden model postavený Wheatonem [Wheaton 1977] pro analýzu stability odcizení (alienace) v čase. Proměnné y_1 a y_2 jsou indikátory stupně odcizení jedince v roce 1966 (y_1 = anomie 1966, y_2 = pocit bezmocnosti 1966, η_1 = stupeň odcizení 1966). Proměnné y_3 a y_4 jsou indikátory stejně definované proměnné, avšak měřené na stejném souboru respondentů v roce 1971. Proměnné x_1 a x_2 jsou indikátory, jimiž autor měřil sociálně ekonomický status respondenta (x_1 = vzdělání, x_2 = umístění na Duncanově škále SEI). Model předpokládá, že pocit odcizení v obou časových bodech je ovlivněn sociálně ekonomickým postavením individua a že tento pocit v čase přetrvává. Současně se ovšem předpokládá, že mezi testy stupně anomie ve dvou časových bodech se prosazuje společná chyba měření, znázorněná obloukovou šipkou mezi chybami měření pro y_1 a y_3 . Tento jednoduchý příklad je často citován [viz např. Joreskog, Sorbom 1985] nejen pro názornost, ale i proto, že reprezentuje relativně silný trend ve strukturním modelování, který se orientuje na konstrukci modelů pracujících s tzv. panelovými šetřeními. Právě panelová šetření umožňují hlouběji proniknout k problému

19) Formální důkaz tohoto tvrzení je vcelku triviální a čtenář, který se nechce spokojit s jeho intuitivním či logickým pochopením, jej nalezne přehledně zformulovaný v Duncanově práci [Duncan 1975: 113–117].

reliability a stability měření a právě strukturní modelování v tomto smyslu přineslo řadu velmi užitečných aplikací (k tomuto problému viz např. [Bielby, Hauser 1977]).

Z výše uvedeného je již bezprostředně zřejmá jedna z hlavních předností strukturního modelování vůči tradiční mnohonásobné regresní analýze či tzv. „path-analýze“. Model měření a vlastní strukturní model tvoří jediný kauzální model. To znamená, že strukturní koeficienty jsou v případě použití latentních proměnných oproštěny od variance chyb měření, resp. od té části variance indikátorů latentních proměnných, kterou nesdílí s tzv. společnými faktory. V případě, kdy chyby měření ignorujeme nebo latentní proměnné s více indikátory definujeme před vlastní kauzální analýzou (tj. kdy do kauzálního modelu vstupujeme s předem definovanými faktory získanými např. metodou hlavních komponentů), jsou strukturní koeficienty kontaminovány variancí, která se ve skutečnosti vymyká kauzálnímu výkladu.

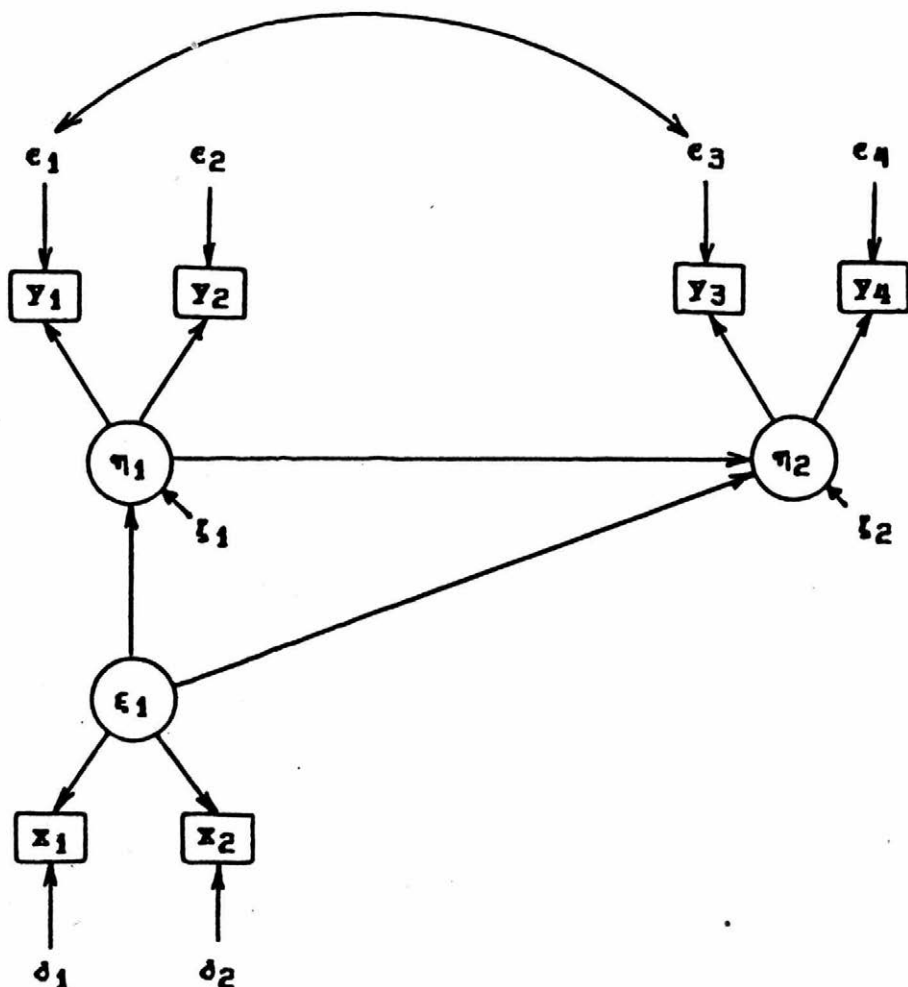

Diagram 3.

5. Nerekurzivní modely

K přednostem strukturního modelování ve srovnání s tradiční mnohonásobnou regresí či „path-analýzou“ patří i možnost stavět modely se simultánními kauzálními vztahy, tj. modely,

kde například pro proměnné **A** a **B** může platit, že **A** je příčinou **B** a současně **B** je příčinou **A**. Přirozeně, že taková specifikace modelu musí být dobře teoreticky zdůvodněna. Není nic riskantnějšího než se například specifikací simultánních vazeb ptát empirických dat na to, která ze simultánních vazeb je silnější, a tu pak jako „nosnější“ implementovat do finálního modelu. Duncan [Duncan 1975] a mnozí jiní ukazují, k jakým artefaktům i omylům takové zacházení s nerekurzivními modely může vést.

Obecně platí, že v nerekurzivním modelu neplatí omezení matice strukturních koeficientů **B** (beta) na subdiagonální matici, jako tomu bylo u rekurzivních modelů. Na tuto matici jsou tedy kladena pouze omezení vyplývající z požadavku, aby žádná z rovnic modelu nebyla nedostatečně určena (pod-identifikována). Otázka identifikovatelnosti modelu jako celku i jeho jednotlivých rovnic, která je jednou z hlavních otázek, kterým je třeba věnovat pozornost při výstavbě jakéhokoli modelu, nabývá u nerekurzivních modelů obzvláštní důležitosti. Zatímco klasické rekurzivní modely s přímo měřitelnými proměnnými jsou vždy dostatečně určeny (spíše jsou však nad-identifikovány), nerekurzivní modely mají k situaci nedostatečné určenosti často velmi blízko (20).

Příklad nerekurzivního modelu je uveden na diagramu 4, kde mezi dvěma latentními proměnnými modelu je specifikována oboustranná kauzální vazba (21). Uvedený model je

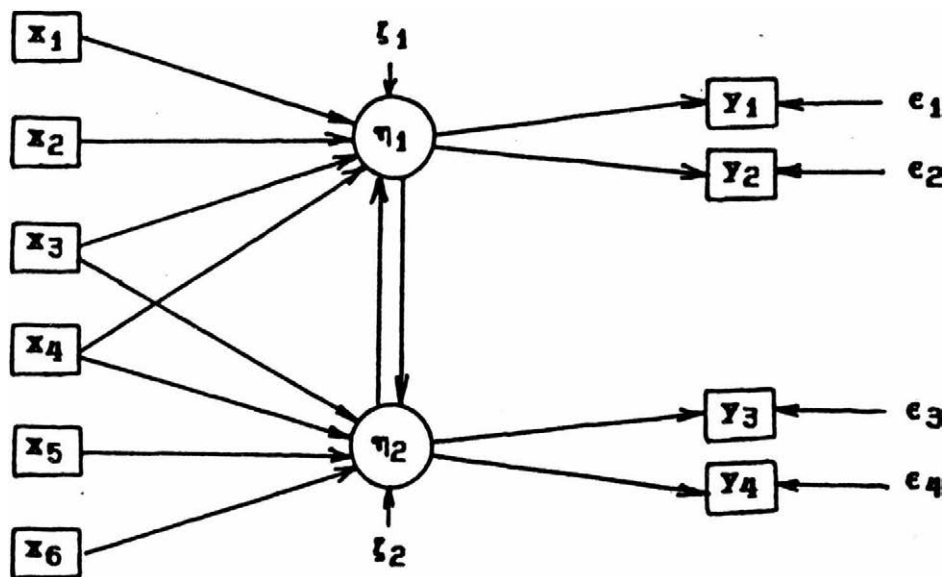

Diagram 4.

20) Pracujeme zde s pojmy, které zatím československá sociologie nereflektovala ani ve svém pojmovém aparátu, a proto považujeme za nezbytné zde uvést původní ekvivalenty. Nedostatečně identifikovaný (určený) model nebo rovnice (nebo též podidentifikovaný) odpovídá původnímu termínu „underidentified“. Dále se užívá pojmů „overidentified“, který nahrazujeme českým nadidentifikovaný, a „just identified“, pro který používáme ekvivalent přesně identifikovaný. Problém nad- a pod-identifikace (určenosti) strukturních modelů a rovnic je rovněž pokryt velmi rozsáhlou literaturou. Současně se jedná o problém, který se začátečníkům může jevit jako nepodstatný a navíc matematicky poměrně náročný. Proto je opomíjen a spoléhá se na firemní programy, že „ohlásí“ nedostatečnou identifikovanost rovnic.

21) Model na diagramu 4 je převzat ze studie analyzující vliv vrstevníků na ambice respondentů – adolescentů [Duncan, Haller, Portes 1968].

názorným příkladem nadidentifikovaného nerekurzivního modelu, kde současně žádná z rovnic není nedostatečně určena. Pokud pro zavedení oboustranné kauzální vazby existovaly dostatečně silné teoretické důvody, oba z koeficientů tvořících simultánní vazbu mezi dvěma endogenními proměnnými by měly mít i smysluplnou interpretaci (tj. nebudou pouhými statistickými artefakty).

6. Obecné problémy odhadu parametrů strukturních modelů

Uvedené typy modelů lze považovat pouze za jakési základní stavební prvky konkrétních modelů, které se aplikují na konkrétní kauzální systémy. Měly pouze ukázat hlavní rysy strukturních modelů, nikoli čtenáři poskytnout jakýkoli návod na „univerzální model“, který by mohl aplikovat na konkrétní hypotézu. Existuje ještě celá řada speciálních tříd modelů, pro které jejich autoři odvodili určité vlastnosti i specifická pravidla jejich aplikace. Expozice těchto modelů se však vymyká zaměření i možnému rozsahu této stati. Navíc zvládnutí a zejména aplikace těchto specifických tříd modelů (blokově rekurzivní modely, MIMIC modely, modely faktorové analýzy druhého řádu, atd.) předpokládá zvládnutí elementárních modelů, o kterých informuje tato stať.

Výstavba určitého modelu je však pouze prvním krokem ověřování teoretické hypotézy. Je-li zkoumaný kauzální systém reprezentován určitým modelem, který je v pozici hypotézy o tomto systému, otevírá se druhá etapa prací, tj. odhadnutí jednotlivých parametrů modelu a testování jeho vhodnosti jako celku pro vystižení zkoumaného konkrétního kauzálního systému v jeho podstatných rysech. V této druhé etapě, která je vlastně empirickým zkoumáním přijatelnosti vstupní teoretické hypotézy, se prakticky řeší celá řada problémů, které svou povahou již spadají do oblasti matematické statistiky. Zde se pokusíme pouze o sestavení určitého inventáře dvou hlavních okruhů těchto problémů, z nichž každý by vyžadoval samostatný rozbor. Čtenáře, kteří se rozhodnou těmto problémům věnovat dříve, než v československé sociologii bude k dispozici kvalifikované pojednání o těchto problémech, bude doporučen výběr z rozsáhlé literatury, který autor považuje za dobrý vstup do problematiky bez velkých nároků na zkušenost s aplikací rozvinuté matematické statistiky.

a) *Problém určenosti modelu a jeho jednotlivých rovnic*

V případě nerekurzivních modelů jsme již upozorňovali na to, že model jako celek i jeho jednotlivé rovnice musí vyhovovat určitým požadavkům, pokud jde o určenost soustavy rovnic. Nesplňuje-li tyto požadavky, nelze buď parametry modelu odhadnout, nebo – v horším případě – formálně je možné tyto parametry odhadnout, ale tyto odhady nemají z věcného hlediska žádný smysl, resp. jsou zcela arbitrární a nejsou v žádném případě interpretovatelné. V zásadě platí, že model a jeho jednotlivé rovnice jsou přesně určeny tehdy, je-li tolik rovnic, kolik je neznámých, resp. existuje-li pro odhad přesně tolik momentů sledovaných na dané populaci (korelace, kovariance, variance atd.), kolik je jich zapotřebí k tomu, aby pro každý odhadovaný parametr existovalo v soustavě rovnic pouze jediné řešení.

Vzhledem k tomu, že výzkumník usiluje zpravidla o to, aby model byl z hlediska počtu kauzálních vazeb co nejúspornější (parsimonious), dostává se velmi často do situace, kdy pro jeden parametr je více než jedno řešení (existuje více rovnic, než je neznámých). V tomto případě je model nadidentifikován (overidentified) a k použitelnému odhadu parametrů takového modelu se dostane pouze tak, že se zavedou na populační momenty určitá omezení, jimž se ve strukturním modelování říká omezení plynoucí z nadidentifikace (overidentifying restrictions). Parametry takového modelu (a model jako takový) přijímáme pouze tehdy, jestliže se prokáže, že omezení plynoucí z nadidentifikace platí. Testování modelů s vynecha-

nými kauzálními vazbami není tedy ničím jiným než testováním toho, do jaké míry pro danou populaci platí omezení plynoucí z nadidentifikace. Je hrubou (a bohužel častou) chybou považovat tento test za test vyčerpané variance.

Opačným případem je situace, kdy je v soustavě rovnic dané modelem více neznámých než rovnic. V takovém případě je model (či jeho určitá část) nedostatečně určen (underidentified) a v případě, že i za této situace jsou jeho parametry odhadnuty (jako je tomu u většiny programů), nelze je považovat za nic jiného než náhodně vybrané z celé řady hodnot, které všechny jsou formálně konzistentní s populačními momenty, tj. nemají z věcného hlediska naprosto žádný smysl.

Otázkami identifikovatelnosti modelů a rovnic se přehledně zabývá Long [Long 1983], který shrnuje poznatky v tomto směru za posledních dvacet let vývoje. V práci věnované modelům měření [Long 1983a] uvádí pravidla pro ověření identifikovatelnosti modelů měření, ve své druhé práci [Long 1983b] uvádí přehledný rozbor problému identifikovatelnosti strukturních částí modelů. Stejnými otázkami se zabývá Duncan [Duncan 1975] a ukazuje, jak je prakticky možné se ze situace nedostatečné určenosti modelu dostat a přitom se vyhnout triviálním zjištěním plynoucím z aplikace nevhodných postupů.

b) *Odhady parametrů, testování a statistická inference*

Z výše uvedeného je dostatečně zřejmé, že jádrem strukturního modelu jsou jeho parametry, tj. příslušné strukturní koeficienty, reziduální variance a kovariance (korelace), chyby měření a jejich kovariance (resp. korelace). Proces odhadování parametrů modelu je současně procesem testování omezení plynoucích z nad-identifikace, tj. omezení kladených na vstupní matici vznikajících vynecháním určitých parametrů s cílem zjednodušit modelovanou strukturu vztahů. Ačkoli test omezení plynoucích z nad-identifikace nelze považovat *stricto sensu* za test vhodnosti modelu jako takového, lze jej úspěšně aplikovat jako kritérium únosnosti aplikovaných zjednodušení modelu ve srovnání se situací, kdy by model obsahoval tolik parametrů, kolik neznámých je možné řešením dané soustavy rovnic určit (tj. kdyby model byl přesně určen). Pro posouzení celkové vhodnosti modelu je třeba aplikovat i další charakteristiky, včetně statistik ukazujících v podstatě podíl variance jednotlivých endogenních proměnných vysvětlené modelem, rezidua momentů vstupní matice atd. Žádný z formálních testů však nelze považovat za kritérium vhodnosti modelu jako teoretické hypotézy. Teprve konfrontace formálních hledisek vhodnosti modelu s výchozími teoretickými hypotézami a možnými alternativními hypotézami (tj. s testováním alternativních modelů) může dát výzkumníkovi oporu k výročkám o platnosti nebo neplatnosti modelu jako celku.

Teprve na počátku sedmdesátých let byl do strukturního modelování a odhadu parametrů důsledně zaveden rozdíl mezi cílovou a výběrovou populací, tj. součástí odhadů parametrů modelu jsou procedury poskytující podklady pro statistickou inferenci (standardní chyba odhadu). V této souvislosti také došlo ke zpřesnění interpretace testu omezení plynoucích z nad-identifikace. Tento test je nyní interpretován následujícím způsobem: Pokud model platí na celé populaci, na výběrových momentech musí platit omezení plynoucí z nadidentifikace. Statistická inference je dnes považována za nedílnou část strukturního modelování, tzn. že interpretace parametrů bez přihlédnutí ke standardním chybám odhadu a k rozdílům mezi populačními a výběrovými momenty bývá považována za nekorektní.

Vlastní odhad parametrů modelu je již dnes záležitostí vysoce rozvinutých výpočetních programů. Zatímco v minulosti převládala metoda nejmenších čtverců, preferovaná zejména ekonometrie a vhodná zejména v případě přesně identifikovaných soustav rovnic (modelů), sedmdesátá léta přinesla velký pokrok, pokud jde o aplikaci metody maximální věrohodnosti

(maximum likelihood), která si zachovává účinnost metody nejmenších čtverců a navíc poskytuje přímý test omezení plynoucí z nad-identifikace.

V současné době je k dispozici celá řada účinných programů pro strukturní modelování. Mezi sociology se jako nejpoužívanější prosadil program LISREL, který ve snaze vyrovnat se s konkurenčními programy ve své poslední verzi (LISREL VII) poněkud oslabuje požadavky kladené na vstupní proměnné a momenty (vícezměrné normální rozložení s intervalovými proměnnými). Ve srovnání s konkurenčními programy si však zatím zachovává řadu předností (mnohovýběrová analýza a testování shody modelů na různě definovaných populacích, flexibilita a dostupnost verze pro osobní počítače typu IBM-XT/AT). Pro majitele předchozích verzí (LISREL V a VI) byl uveden program PRELIS, který poněkud oslabuje požadavek na intervalový charakter vstupních proměnných zavedením tzv. polychorických a polyseriálních korelací. Z konkurenčních programů se jako velmi perspektivní jeví LISCOMP, který je stavěn tak, aby minimalizoval striktní požadavky na charakter proměnných a na jejich rozložení. Dále bývá aplikován program EQS, jehož předností je úspornost v zadávání a schopnosti automaticky reprodukovat zadání diagramem. Na tuto přednost však autoři programu LISREL reagovali uvedením programu SIMPLIS (SIMPLE LISREL) pro majitele osobních počítačů, který si zachovává řadu předností programu LISREL, je však v syntaxi zadání mnohem úspornější a pro začátečníky vhodnější. Stejně jako EQS produkuje automaticky diagramy a navíc zadání programu SIMPLIS jsou bezprostředně čitelná jeho dvojčetem LISREL VII.

Perioda obnovy programového vybavení pro strukturní modelování je však bohužel mnohem kratší než čas, který u nás uplyne od odevzdání rukopisu po publikaci stati. Proto autor nedává žádné záruky, pokud jde o čerstvost informace o posledních verzích uvedených programů a jejich přednostech. Na druhou stranu ovšem lze konstatovat, že naše sociologická obec zatím nemá k dispozici ani jeden z výše uvedených programů, takže i relativně velmi zastaralá informace může u řady sociologů vyvolat pocit naděje do budoucnosti.

7. Závěrem

Na závěr bych pouze znovu podtrhl již několikrát opakovaný fakt, tj. že zatímco v jednotě s dobrou teorií je strukturní modelování velmi progresivní a účinnou metodou explikace sociálních procesů, bez dobré teorie a bezmyšlenkovitě aplikovaná se tato metoda stává bezcennou. Těm, kteří by chtěli do studia a osvojení si této metody a odpovídajících programů investovat čas a energii, aniž by byli přitom ochotni stejné množství času a energie věnovat výstavbě a prověřování konkrétní teoretické hypotézy, lze jen doporučit, aby raději zůstali na úrovni dobré deskriptivní statistiky, která zdůrazní výzkumníkovy přednosti a neobnaží přitom jeho slabiny.

Literatura

- Alwin, D. F. – Hauser, R. M.: *The Decomposition of Effects in Path Analysis*. American Sociological Review 1975, Vol. 40, s. 37–47.
- Bentler, P. M.: *Multivariate Analysis With Latent Variables: Causal Modeling*. American Review of Psychology 1980, Vol. 31, s. 419–456.
- Bielby, W. T.: *Arbitrary Metrics in Multiple-Indicator Models of Latent Variables*. Sociological Methods & Research 1986, Vol. 15, No. 1–2, s. 3–23.
- Bielby, W. T.: *Arbitrary Normalizations: Comments on Issues Raised by Sobel, Arminger and Henry*. Sociological Methods & Research 1986, Vol. 15, No. 1–2, s. 59–62.

- Bielby, W. T. – Hauser, R. M.: *Structural Equation Models*. Annual Review of Sociology 1977, Vol. 3, s. 137–161.
- Bielby, W. T. – Hauser, R. M. – Featherman, D. L.: *Response Errors of Black and Nonblack Males in Models of the Intergenerational Transmission of Socioeconomic Status*. American Journal of Sociology 1977, Vol. 82, s. 1242–1288.
- Bielby, W. T. – Hauser, R. M. – Featherman, D. L.: *Response Errors of Nonblack Males in Models of the Stratification Process*. Journal of the American Statistical Association 1977, Vol. 72, s. 723–735.
- Blau, P. M. – Duncan, O. D.: *The American Occupations Structure*. New York, John Wiley 1967.
- Duncan, O. D.: *Path Analysis: Sociological Examples*. American Journal of Sociology 1966, Vol. 72, No. 1, s. 1–16.
- Duncan, O. D.: *Partials, partitions and paths*. In: Sociological Methodology, Jossey-Bass, San Francisco 1970, s. 151–169.
- Duncan, O. D.: *Unmeasured variables in linear models for panel analysis*. In: Sociological Methodology, Jossey-Bass, San Francisco 1972, s. 36–93.
- Duncan, O. D.: *Introduction to Structural Equation Models*. New York, Academic Press, Inc., 1975.
- Duncan, O. D. – Featherman, D. L.: *Psychological and cultural factors in the process of occupational achievement*. In: Goldberger, A. S.–Duncan, O. D.: *Structural Equation Models in the Social Sciences*. New York, Seminar Press 1973, s. 229–254.
- Duncan, O. D. – Featherman, D. L. – Duncan, B.: *Socioeconomic background and achievement*. New York, Seminar Press 1972.
- Duncan, O. D. – Haller, A. O. – Portes, A.: *Peer influences on aspirations: a reinterpretation*. American Journal of Sociology 1968, Vol. 74, s. 119–137.
- Goldberger, A. S.: *Econometrics and Psychometrics: a survey of communalities*. Psychometrika 1971, Vol. 36, s. 83–107.
- Goldberger, A. S.: *Structural Equation Models in the Social Sciences*. Econometrica 1972, Vol. 40, s. 979–999.
- Goldberger, A. S.: *Structural Equation Models: an overview*. In: Goldberger, A. S. – Duncan, O. D.: *Structural Equation Models in the Social Sciences*. New York, Seminar Press 1973, s. 1–18.
- Hauser, R. M.: *Socioeconomic Background and Educational Performance*. Washington D.C., American Sociological Association 1971.
- Hauser, R. M.: *Disaggregating a social-psychological model of educational attainment*. In: Goldberger, A. S.–Duncan, O. D.: *Structural Equation Models in the Social Sciences*. New York, Seminar Press 1973, s. 255–284.
- Hauser, R. M. – Goldberger, A. S.: *The Treatment of Unobservable Variables in Path Analysis*. In: Costner, H. L. (ed.): *Sociological Methodology*, San Francisco: Jossey-Bass, 1971, s. 81–117.
- Heise, D.: *Causal Analysis*. New York, John Wiley 1975.
- Joreskog, K. G.: *A General Method for the Analysis of Covariance Structures*. Biometrika 1970, Vol. 57, s. 239–251.
- Joreskog, K. G.: *A general Method for Estimating a Linear Structural Equation System*. In: Goldberger, A. S. – Duncan, O. D.: *Structural Equation Models in the Social Sciences*. New York, Seminar Press 1973, s. 85–112.
- Joreskog, K. G.: *Causal Models in the Social Sciences*. University of Uppsala 1976.
- Joreskog, K. G. – Goldberger, A. S.: *Estimation of a Model with Multiple Indicators and Multiple Causes of a Single Latent Variable*. Journal of the American Statistical Association 1975, Vol. 70, s. 631–639.
- Joreskog, K. G. – Sorbon, D.: *LISREL: Analysis of Linear Structural Relationships by the Method of Maximum Likelihood. User's Guide. Version VI*. University of Uppsala, Sweden 1985.
- Joreskog, K. G. – Sorbom, D.: *New Developments in LISREL*. University of Uppsala 1987.
- Lenski, G.: *Rethinking Macrosociological Theory*. American Sociological Review 1988, Vol. 53, No. 4, s. 163–171.
- Long, J. S.: *Estimation and Hypothesis Testing in Linear Models Containing Measurement Error. A Review of Joreskog's Model for the Analysis of Covariance Structures*. Sociological Methods & Research 1976, Vol. 5, No. 2, s. 157–206.
- Long, J. S.: *Confirmatory Factor Analysis. A Preface to LISREL*. Beverly Hills, Sage Publications 1983.

- Long, J. S.: *Covariance Structure Models. An Introduction to LISREL*. Beverly Hills, Sage Publications 1983.
- Matějů, P.: *K využití logaritmicko-lineárních modelů v analýze mobilitních dat*. Sociologický časopis 1986, č. 1, s. 53–70.
- Řeháková, B.: *Příčinné závislosti a jejich statistický odraz*. Sociologický časopis 1982, č. 5, s. 532–543.
- Sewell, W. H. – Haller, A. O. – Ohlendorf, G. W.: *The educational and early occupational attainment process: Revision and replications*. American Sociological Review 1970, Vol. 35, s. 1014–1027.
- Sobel, M. E. – Arminger, G.: *Platonic and Operational True Scores in Covariance Structure Analysis: An Invited Comment on Bielby's Arbitrary Metrics in Multiple Indicator Models of Latent Variables'*. Sociological Methods & Research 1986, Vol. 15, No. 1–2, s. 44–58.
- Sorbom, D. – Joreskog, K. G.: *The Use of Lisrel in Sociological Model Building*. In: Jackson, D. J. & Borgata, E. F. (eds.): *Factor Analysis and Measurement in Sociological Research: A Multidimensional Perspective*. Beverly Hills: Sage 1981, s. 179–199.
- Štěpánek, P.: *Path analýza a možnosti jejího uplatnění v sociologii*. Sociologický časopis 1970, č. 6, s. 58–70.
- Turner, R. H.: *The Social Context of Ambition*. Chandler Publ. Co., San Francisco 1964.
- Wheaton, B. – Muthen, B. – Alwin, D. – Summers, G.: *Assessing reliability and stability in panel models*. In: R. D. Heise (ed.): *Sociological Methodology*, Jossey-Bass, San Francisco 1977.
- Wiley, D. E.: *The identification problem for structural equation models with unmeasured variables*. In: Goldberger, A. S. – Duncan, O. D.: *Structural Equation Models in the Social Sciences*. New York, Seminar Press 1973, s. 69–83.
- Williams, R. – Thomson, E.: *Normalization Issues in Latent Variable Modeling*. Sociological Methods & Research 1986, Vol. 15, No. 1–2, s. 24–43.
- Williams, R. – Thomson, E.: *Problems Needing Solutions or Solutions Needing Problems? Final Thoughts on the Normalization Controversy*. Sociological Methods & Research 1986, Vol. 15, No. 1–2, s. 64–68.
- Wright, S.: *Mendelian Analysis of the pure breeds of livestock*. Journal of Heredit., Vol. 14, 1923, s. 339–348.
- Wright, S.: *Corn and Hog Correlations*. Agricult. Bulletin, US Dept., Washington DC 1925.
- Wright, S.: *The Method of Path Coefficients*. Annals of Mathematical Statistics, Vol. 5, 1934, s. 161–215.
- Wright, S.: *Path Coefficients and Path Regressions: Alternative or Complementary Concepts*. Biometrics 1960, Vol. 16, s. 189–202.
- Wright, S.: *The Treatment of Reciprocal Interaction, with or without Lag in Path Analysis*. Biometrics 1960, Vol. 16, s. 423–425.

Резюме

П. Матею: Метод структурного моделирования

Статья дает обзор развития и основных проблем, связанных с применением метода структурного моделирования (structural equation models). В введении автор знакомит читателей с ролью описываемого метода по решению вопросов причинного толкования явлений и процессов в общественных науках и с его вкладом в решение отношения между теорией и эмпирией. В этой связи он указывает на то, что успешное применение метода невозможно без обстоятельной теоретической подготовки и формулировки теоретических гипотез.

В следующих текстах статья ориентируется на основные проблемы спецификации структурных моделей и на элементарное изложение основных типов моделей (рекурсивные модели, нерекурсивные модели, модели с латентными и т.п.).

Заключительная глава статьи посвящена общим и некоторым практическим вопросам оценки параметров моделей и дает информацию об основных программах, разработанных для структурного моделирования.

Summary

P. Matějů: The Method of Structural-equation Models

The paper presents an outline of the development and of basic problems connected with applying the method of structural-equation modelling. In the introduction, the reader is acquainted with the role played by the method discussed here in solving problems of the causal interpretation of phenomena and processes in the social sciences, as well as with its contribution to solving the relation between theory and empirical research. In this connection, the impossibility of a successful application of this method without a thorough theoretical preparation and formulation of theoretical hypotheses is pointed out.

In the following parts of the paper, attention is focussed on cardinal problems of the specification of structural-equation models and on the elementary explication of the principal types of models (recursive models, non-recursive models, models involving latent variables, etc.).

The concluding chapter is devoted to general and some practical questions of estimating the parameters of the models, and provides information on the essential programmes developed for the purposes of structural-equation modelling.

30. ročník Demografie

Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje, oslavila v roce 1988 třicet let svého trvání. Toto výročí bylo příležitostí k zamyšlení redakce nad dosavadním profilem časopisu i jeho dalším vývojem. Tematický záběr *Demografie* byl od počátku velmi široký a časopis si stále udržuje svoji pestrou strukturu zaměření i obsahu. Věnuje se hodnocení populačního vývoje u nás i ve světě, otázkám populační politiky, problematice sčítání lidu, domů a bytů a jejich výsledků, vývoji urbanizace, zdravotního stavu obyvatelstva, příjmové úrovně domácností a podmínek jejich života a řadě dalších. Jakkoli zůstává periodikem československé marxistické demografie, značný prostor věnuje tématům na pomezí této vědy a dalších společenskovědních disciplín. V *Demografii* lze najít zajímavé články, recenze a informace od ekonomů, právníků, sociologů, lékařů, psychologů i historiků. To je jeden z důvodů, proč je časopis zajímavý pro celou řadu odborníků, jejichž předmět zájmu souvisí s vývojem obyvatelstva v naší společnosti. Takový charakter má i zmíněný 30. ročník.

Věnujme nejprve pozornost problematice dosavadního populačního vývoje i projekcím na další období. V prvním čísle časopisu je uveřejněna stať M. Kučery, *Československo 1918–1988*, která stručnou a přehlednou formou hodnotí populační vývoj naší republiky od jejího založení do současnosti. Při celkově příznivém vývoji autor konstatuje jeho značnou rozpornost, zejména pro rostoucí rozvodovost a neúměrně vysokou úmrtnost především mužů. Vývoj porodnosti po roce 1945 analyzuje v kontextu populační politiky socialistického státu. Pro nejbližší budoucnost formuluje požadavek jejího širokého pojetí, které bere v úvahu celý komplex životních podmínek mladých rodin s dětmi.

V témže čísle je uveřejněna stať M. Šimka, *Projekce obyvatelstva ČSSR do roku 2010*, která seznamuje s materiálem zpracovaným statistickými orgány. Projekce předpokládá trvání současného poklesu porodnosti až do počátku devadesátých let, následné mírné zvýšení v důsledku většího počtu žen vstupujících do věku maximální fertility a nový pokles po roce 2000. S tímto vývojem souvisí postupné stárnutí obyvatelstva, které se po roce 2005 velmi pravděpodobně projeví rychlým poklesem celkového přírůstku a v ČR zřejmě dojde i k absolutnímu úbytku obyvatel. Dosavadní nerovnoměrný vývoj věkové struktury se dále prohloubí. Autor proto zdůrazňuje nezbytnost aplikovat opatření na podporu rodin s dětmi v době populační deprese a perspektivně více respektovat demografické faktory při dlouhodobých koncepcích sociálně ekonomického rozvoje společnosti.

Ve 4. čísle časopisu je jako každoročně uveřejněna *analýza populačního vývoje v ČSSR v roce 1987*, jejímž autorem je M. Aleš. V uvedeném roce došlo k některým příznivým změnám v populačním vývoji. Jednoznačně pozitivní je další pokles kojenecké a novorozenecké úmrtnosti, která je však i nadále vyšší než ve vyspělých státech Evropy. Mírný pokles celkového počtu zemřelých je považován jen za krátkodobý výkyv související s příznivou epidemiologickou situací v uvedeném roce, a tedy i nižší úmrtností osob starších 70 let. V současnosti již lze konstatovat určité důsledky nových zákonů o umělému přerušení těhotenství. Liberalizace v této oblasti nevedla sice k úbytku počtu narozených, ale k růstu počtu potratů. Dále se prohloubilo chápání interrupce na žádost jako formy „antikoncepce ex post“. Mírně vzrostla sňatečnost v mladých věkových skupinách, což je vysvětlováno zvýhodněním novomanželských půjček. Také rozvodovost po určité stagnaci v roce 1986 vzrostla, a to především v ČR.

Uvedené celkové analýzy populačního vývoje doplňuje řada dalších stať, které se zaměřují na jednotlivé typy demografického chování. Ve 2. čísle je to stať V. Hašanové, *Regionálna diferenciácia úmrtnosti na choroby obehovej sústavy v ČSSR*. Ve 3. čísle *Srovnávací analýzy úmrtnosti podle příčin v České socialistické republice a ve Francii ve vývojovém pohledu od roku 1950*, jejímiž autory jsou J. Vallin, F. Meslé a J. Rychtaříková. Dále stať L. Stloukala, *Potrátovost v regionálném pohledu*. Otázkám populačního vývoje byly dále věnovány některé teoreticko metodologické stati. Je to jednak příspěvek P. Čtrnácta a J. Krause, *Problematika populačních projekcí*, který byl uveřejněn ve 2. čísle a *Mikrosimulačný model vývoje obyvatelstva a domácností* (číslo 4), jehož autorem je B. Vaňo.

Na téma populačního vývoje navazuje zajímavá stať V. Srba *Změny v reprodukci československých Romů 1970–1980*, která je uveřejněna ve 4. čísle ročníku. Na základě srovnání sčítání lidu v uvedených letech autor konstatuje setrávající vysoké tempo přírůstku romské populace, které vyplývá i z faktu, že

počet Romek ve věku 15–49 let vzrostl v té době o 44 %. I když odborníci přiznávají, že sčítání lidu nepostihují všechny Romy, k datu posledního sčítání bylo v ČSSR zjištěno téměř 290 tisíc Romů. Přes vysoké počty porodů na jednu ženu se však v romské populaci projevují podobné trendy jako ve většinové populaci ČSSR. To znamená postupný pokles počtu porodů na jednu ženu, který je rychlejší ve městech a v urbanizovaných oblastech. Zajímavé je zjištění, že vysoká plodnost není deklarována jako ideál romských žen. Z šetření provedených v průběhu osmdesátých let vyplynulo, že ideální počet dětí v rodině se pohybuje kolem tří a plánovaný je ještě o něco nižší. Realizovaná plodnost je ale zatím prakticky dvojnásobná.

Další oblastí, již je ve 30. ročníku *Demografie* věnována značná pozornost, je problematika demograficko-ekonomická. V 1. čísle ročníku je podrobně referováno o demografické konferenci na téma *Zdroje pracovních sil v ČSSR v devadesátých letech*. V tomto období dojde k nástupu enormně vysokých počtů mladých lidí do produktivního věku a po získání kvalifikace do pracovního procesu. Souběžně s tím se začnou projevovat důsledky změn hospodářského mechanismu – relativní snížení potřeb pracovních sil.

V úvodním referátu M. Bartošové byli účastníci konference seznámeni s celkovou problematikou posuzovaného období v delším časovém kontextu až do začátku dalšího století. Jde nejen o otázky vzdělání a kvalifikace nastupujících generací jako rozhodujícího potenciálu přestavby a míry a podmínek ekonomické aktivity starších věkových skupin. Referát P. Čtrnácta byl zaměřen na předpoklady a výsledky výpočtů nové demografické projekce na období do roku 2010, které ukazují vedle zpomalení růstu počtu obyvatelstva významné změny věkové struktury. M. Kučeřa se soustředil na hodnocení výsledků výpočtů předpokládaných počtů ekonomicky aktivních osob, rozdíly v přírůstcích ve třech hlavních věkových skupinách i podle vzdělání mladých lidí. J. Musil uvedl předpokládané změny ve struktuře zaměstnanosti podle pohlaví, věkových skupin a vzdělání, včetně očekávaných územních průměrů změn struktury ekonomiky. L. Kalinová zdůraznila problematiku získávání vzdělání a kvalifikace mladé generace, dlouhodobost dosavadních trendů a význam koncepčních úprav přípravy k zaměstnání spíše až pro období po roce 2000. E. Rendlová se zaměřila na možné dopady intenzifikace ekonomiky v rodině, na změny časového fondu žen, zvláště při úvahách o zkracování pracovní doby a prodloužování mateřské dovolené mladých matek: protože tím může být narušen dosavadní model zaměstnání obou rodičů, tím více je třeba promýšlet koncepci dalšího vývoje rodin s dětmi v nových podmínkách. M. Hiršl v závěrečném referátu hodnotil vliv úrovně zaměstnanosti na výši příjmů domácností s dětmi i na strukturu vydání těchto domácností s jedním nebo dvěma pracovními příjmy. Tento příspěvek byl zařazen jako samostatná stať *Vliv změn v zaměstnanosti na příjmy a vydání domácností v čísle 2*. Na základě analýzy statistických údajů autor konstatuje, že „v budoucnosti nelze v ČSSR očekávat automatický odklon od navykého modelu hospodaření rodin na základě dvou pracovních příjmů, tj. dobrovolné omezování výdělečné činnosti žen. Pokud skutečně vznikne z hlediska národohospodářské efektivnosti potřeba tuto činnost v určité míře omezit, bylo by nutné realizovat opatření, která by různým způsobem kompenzovala domácnostem podstatnou část ztráty druhého výdělků a usnadnila jim tuto volbu“.

Dalším tradičně frekventovaným tématem časopisu *Demografie* jsou otázky vývoje rodiny. J. Dunovský ve statí *Diagnóza poruch funkce rodiny ve vztahu k dítěti po desetiletém ověřování v teorii i praxi* (číslo 1) referuje o výsledcích dlouhodobého ověřování dotazníku funkčnosti rodiny u pediátrů a pracovníků oddělení péče o dítě národních výborů. Jde o relativně jednoduchý a rychlý nástroj diagnózy poruchy rodiny ve vztahu k dítěti. Řadou nezávislých šetření bylo například shodně konstatováno, že u běžné populace žijí děti asi v 85 % ve funkčních rodinách, u dětí ze zvláštních škol a dětí ohrožených prostředím se vyskytují funkční rodiny v necelých 50 %. V závěru autor formuluje tvrzení, že funkčnost rodiny vůči dítěti není ohrožena samotnou sociálně ekonomickou situací nebo prostým faktem její neúplnosti. „Sociální problémy v naší společnosti nemají podobu problémů sociálně ekonomických (hmotných či finančních), ale dostávají subtilnější výraz, jsou více vázány na osobnost jedince či jedinců a na jejich charakter než na objektivní sociální podmínky“ (s. 34). Součástí statí je pouze přehledná tabulka jednotlivých ukazatelů funkčnosti rodiny, která obsahuje také pětistupňovou škálu hodnocení sociálně ekonomické situace rodiny u normální populace, dětí ze zvláštních škol, dětí z ohroženého prostředí a dispenzarizovaných. Poměrně příkré rozdíly v hodnocení uvedeného ukazatele sice zpochybňují výrok autora, avšak další informace o obsahu jednotlivých ukazatelů i jejich vzájemné provázanosti ve statí nejsou k dispozici, a proto lze obtížně polemizovat. Citovaný závěr autora, který se v psychologicko-

kých či sociálně psychologických analýzách rodiny objevuje poměrně často, vede k obecnější metodologické úvaze. Je zřejmé čas důkladněji se zamyslet nad interdisciplinární spoluprací psychologů a sociologů rodiny a překonat současný stav, kdy jsou sociologické výzkumy pouze doplňovány některými psychologickými informacemi a naopak. Průnik lidské psychiky a objektivních podmínek v životě člověka a samozřejmě i jeho rodiny je tématem závažným a vlastně nepříliš častým, které vyžaduje koncepční spolupráci psychologie. Zejména v současnosti, kdy je tak zdůrazňován význam subjektivního činitele pro ekonomický i sociální rozvoj naší společnosti.

J. Prokopec ve 4. čísle uveřejnil stať *Manželství a rozvody v Českých zemích v 19. století*, která je informací o vývoji rodinného práva v uvedené době dopadu na uzavírání a zánik manželství.

Problematicky rodiny se zčásti dotýká i E. Rendlová ve stati *Rodinná a společenská péče o staré lidi* (č. 3). Zdůrazňuje nezbytnost diferencovaného přístupu k potřebám starých lidí a upozorňuje na některé problémy, které souvisejí s vývojem rodiny i systémem řízení sociální a zdravotní péče o staré lidi.

Několik příspěvků je věnováno problematice migrace. Ve 2. čísle je uveřejněn příspěvek D. Drbohlava, *K takzvané „jiným důvodům“ stěhování*. Ve 3. čísle je to zajímavá stať kubánské autorky B. M. Seiasové, *Změny v tendencích vnitřní migrace, urbanizace a ve vesnickém osídlení na Kubě*, která našim čtenářům přibližuje málo známé skutečnosti o vývoji životních podmínek obyvatel Kuby a blíže se věnuje rozptýlenému vesnickému obyvatelstvu, které stále ještě tvoří značný podíl populace. Ve stejném čísle je dále uveřejněn příspěvek M. Mrklasové, *Migrační a sídelní preference ústeckých středoškoláků*, vycházející z analýzy 110 studentů středních škol v Ústí nad Labem a srovnatelného souboru v Praze. Autorka konstatuje značnou migrační aktivitu ústeckých středoškoláků jednak z důvodů dalšího studia na vysokých školách a dále pro vysokou atraktivitu jiných městských oblastí s vyšší kvalitou životního prostředí a rozvinutostí kulturních a rekreačních služeb.

Jubilejní 30. ročník časopisu *Demografie* je dokladem tradičně dobré práce periodika, jehož krédem je seznamovat s vývojem demografické problematiky u nás i ve světě prostřednictvím stručných, informativních statí, zpráv, přehledů a recenzí. Do dalších desetiletí přejme kolektivu redakce i jejím příspěvovatelům mnoho pracovních úspěchů.

Eliška Rendlová

J. Duffková: Zkoumání budoucnosti

Praha, Svoboda 1988, 305 s.

Dříve než přejdu k hodnocení recenzované práce, chtěl bych poukázat na jeden význačný paradox buržoazního teoretického vědomí, které je ostatně na paradoxy a antinomie velmi bohaté. Představitelé nemarxistického (převážně buržoazního) vědomí, tj. především filozofové a sociologové celá desetiletí popírali a horlivě odmítali možnost vědeckého předvídaní budoucnosti. Jakékoli pokusy o předpověď budoucnosti a zvláště v konfrontaci s marxismem označovali za prorocství, věštění, za nevědecké a spekulativní. Tím naznačovali nevědeckost a neudržitelnost socialistického programu z hlediska údajně přísné, exaktní a pozitivisticky chápané vědy, která může a musí zkoumat jen to, co jest. Ale přitom již během druhé světové války a zvláště pak po ní se právě v buržoazních společenských vědách začínají rýsovat a později i převládat názory nejen o možnosti, ale i o nutnosti vědecky předvídat. Formuje se postupně buržoazní futurologie, která chce být vědeckým předvídaním budoucnosti.

Na druhé straně marxismus, který ve svém základním směřování překračuje teoreticky kapitalismus a jeho historické meze a usiluje prakticky o jeho překonání, byl vždy zaujat možnou a žádoucí budoucností, i když ne v pojetí nějakého „stavu, který by měl být nastolen, ani jako ideálu, podle něhož se má řídit skutečnost“. Marx a Engels chápou komunismus jako skutečné hnutí, které překoná nynější stav. Dimenzi budoucnosti spojují s dějinnou aktivitou hnutí, které překračuje stav přítomnosti, aniž ignoruje vnitřní souvislosti minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Ke konstituování specifické vědecké disciplíny o budoucnosti v rámci marxismu, tj. marxistické prognostiky však dochází až po druhé světové válce, a to spíš v šedesátých letech. O těchto souvislostech pojednává J. Duffková v úvodu své práce, když proti sobě klade marxistické a nemarxistické zkoumání budoucnosti. Zdůrazňuje, že komunistické a dělnické strany vycházející z marxismu, se vždy orientovaly na budoucnost a zabývaly se jí. Zárodky marxistické vědy o budoucnosti, tj. marxistické prognostiky lze najít již v šedesátých letech, prosazují se postupně v sedmdesátých letech a stávají se naléhavými v souvislosti s procesy přestavby v SSSR, u nás a v dalších socialistických zemích. Jednou z podmínek úspěšného rozvoje marxistického zkoumání budoucnosti je

kritická analýza možností, nedůsledností i mezi nemarxistických teorií budoucností, jež se soustřeďují v rámci buržoazní futurologie. Jde podle autorky o „konstruktivní moment“ marxistické prognostiky, tj. o vytváření vlastních prognóz rozvoje socialistické společnosti, a o „konfrontačně kritický moment“, o marxistickou kritiku buržoazní futurologie. Ta se vyznačuje třemi základními rysy. Je ve své podstatě apologetická ve vztahu ke kapitalismu, je převážně antikomunisticky a antimarxisticky zaměřena, její vědecké záměry a cíle jsou sporné. Je však možné a nutné se u ní poučit i z nesprávných řešení problémů, jsou tu určité dílčí přínosy (prvky kriticismu u sociálně kritického směru, matematicko-statistické modelování, konkrétní metody a techniky prognózování). Nakonec i kladení a nastolení problémů v rámci futurologie může být pro marxistickou prognostiku inspirací.

Po těchto úvodních přístupech autorka formuluje hlavní cíl své práce, jde jí o nástin vývoje futurologického myšlení v jeho hlavních etapách, o postizení jeho vývojové logiky od počátku futurologie až po současné futurologické koncepte i o snahu poukázat na její negativní i možné pozitivní stránky (s. 19). Celou práci pak rozděluje na dvě základní části. Těmto dvěma částem ještě předeseílá terminologickou poznámku, když se snaží vyjasnit a upřesnit nejednotnost a mnohovýznamovost používaných kategorií a pojmů. Je rozdíl mezi tím, zabývat se budoucností a zkoumat ji. Je rozdíl mezi pojmy futurologie a prognostika. J. Duffková chápe futurologii jako souhrnné označení pro nemarxistické sociálně filozofické koncepte budoucnosti (uznává však, že futurologie nebyla a není homogenním celkem). Prognostiku spojuje se vznikem vědy o budoucnosti na základech marxismu-leninismu. Důležité jsou i rozdíly termínů a výrazů předvídaní, předpovídání, proroctví, předpovědi i projekce. Odlišné významy se spojují s výrazy prognózování, plánování, programování a projektování.

První část práce s názvem *Rámec nemarxistického zkoumání budoucnosti – nutnost a možnost předvídaní*, autorka rozdělila na dvě kapitoly. V první rozebírá problém nutnosti předvídaní jako reálného základu futurologie a ve druhé pojetí možnosti předvídaní jako teoreticko-metodologického základu futurologie. V první kapitole pak ještě podrobněji analyzuje zájem o budoucnost lidské společnosti, sociální přeměny a vědeckotechnickou revoluci jako základní aspekty nutnosti předvídaní a nakonec i ideologické souvislosti nutnosti předvídaní. Ve druhé kapitole zkoumá význam pojetí možnosti předvídaní, agnosticismus v posuzování budoucího vývoje lidské společnosti, dále pak alternativnost možných budoucností, subjektivně omezované předvídaní a pojetí determinismu u nemarxistických teoretiků.

Druhá část práce je nepoměrně rozsáhlejší než část první, má název *Hlavní mezníky geneze futurologického myšlení – nutnost a možnost předvídaní z hlediska vývoje futurologie*. Je členěna na osm kapitol, z nichž jen čtvrtá a devátá kapitola je podrobněji rozčleněna na subkapitoly. V kapitole třetí druhé části se autorka zabývá teoreticko-metodologickými problémy periodizace vývoje futurologie a zdůvodněním této periodizace. Ve čtvrté kapitole rozebírá předfuturesologické sociálně filozofické myšlení až do začátku čtyřicátých let dvacátého století. Sem zařazuje náboženský a utopický přístup k budoucnosti, vznik marxistické koncepte budoucnosti a buržoazní koncepte na přelomu devatenáctého a dvacátého století. V páté kapitole se zabývá vznikem vlastní futurologie v polovině čtyřicátých let dvacátého století, jež je spjata se jménem O. K. Flechtheima. Šestá kapitola pojednává o vytváření teorií industrialismu. V sedmé kapitole autorka analyzuje fenomén „znovuobjevování“ futurologie na počátku šedesátých let. Dilema technologického optimismu a ekologického pesimismu je předmětem autorčina zájmu v kapitole osmé. V deváté kapitole jde o futurologickou deziluzi a hledání nových východisek v polovině sedmdesátých let v souvislosti s dílčími krizemi a pak i celkovou krizí kapitalismu, po níž následovala tendence formování nové futurologické ofenzívy. V poslední desáté kapitole je podána charakteristika obratu k sociálnímu faktoru v období konce šedesátých let až po současnost. Místo závěru autorka zařazuje stručné pojednání o základním paradoxu futurologie.

Kniha J. Duffkové je svým základním obsahem, rozsahem i způsobem zpracování v naší sociologické literatuře o zkoumání budoucnosti prací ojedinělou. Práce, které se soustavně a ve větším rozsahu zabývají problematikou zkoumání budoucnosti, zvláště s akcentem na buržoazní koncepte budoucnosti, u nás neexistují. V tomto ohledu je práce J. Duffkové velmi záslužná a podnětná. Autorka patří k naší nastupující mladé sociologické generaci a její první rozsáhlá monografická práce prokazuje kvality i přednosti, které nejsou u nás zatím příliš běžné. Je autorsky koncepčně promyšlena a založena. Má svou nitřní stavbu a logiku. Vychází ze skutečné znalosti rozsáhlé marxistické a zvláště pak sovětské literatury. Kritizované směry jsou kritizovány na základě znalosti cizojazyčné literatury velkého množství renomo-

vaných a skutečně vlivných autorů. Kritika je zásadová, týká se metodologie i teoretických koncepcí se snahou nezjednodušovat. Práce podává nejen velké množství informací a poznatků, je skutečně kritickou analýzou, hodnocením s kvalifikovanými závěry. Z celé práce je zřejmé vnitřní osobní zaujetí autorky problematikou i přesvědčivé úsilí o uplatnění marxistické metody a marxistického teoretického přístupu.

Při recenzování nových publikací se mnohdy setkáváme s výtkou, kdy je autor kritizován za to, co v jeho práci není. Není to nejvhodnější metoda, nehledě na to, že v každé u nás vydávané práci něco chybí, ovšem bez viny autora. Mám na mysli tu skutečnost, že kvalitní práce opírající se o rozsáhlou a bohatou literaturu a zvláště při kritice vlivných buržoazních koncepcí, vyžaduje několik let badatelské a myslitelské práce. Zde se autor bez vlastní viny střetává se závažným a bohužel stále výraznějším nedostatkem každé skutečně vědecké analýzy buržoazní literatury – s nedostatkem a dokonce i nedostupností potřebné a současné literatury. Týká se nejen knih, ale i zahraničních časopisů. Další překážkou je bez viny nakladatelství – dlouhá doba „výroby“ knihy, což je částečně zaviněno přílišnou liknavostí oponentů, kteří někdy posuzují i velmi dobré práce dlouhé měsíce. Hlavní je však monopol tiskárny vůči nakladatelství. Od doby, kdy kvalitní a přínosná práce je po několika letech dokončena, do doby jejího vydání uplynou celá léta. Pak samozřejmě práce není plně aktuální, protože není v možnostech autora zařadit problémy z nejnovější literatury alespoň jako doplňky při korekturách. Přitom je možné zaznamenat, že J. Duffková se v rámci možností snažila v poznámkách zaznamenat nástup neokonzervatismu na počátku osmdesátých let (viz str. 267–268) i ty práce, které mezitím vyšly.

A nyní několik kritických poznámek k některým částem práce. Autorka správně zachycuje základní paradox buržoazní futurologie. Nutnost předvídaní vzniká i v kapitalistických zemích, ale pokud trvá futurologie na obrazu budoucnosti, který je spjat s pokračováním vývoje v rámci kapitalismu jako jediné alternativy, pak nemůže být plně vědecká. S tím souvisí její apologetický, antisocialistický a antimarxistický ráz. Přesto však myslím, že by bylo nutno více diferencovat. Rozdělení autorů na marxistické a nemarxistické nutně neznamená, že všechno nemarxistické je buržoazní. A nemarxistické směry a proudy v kapitalistických zemích jsou vnitřně ještě bohatě diferencovány. Existují zarytí a programoví antikomunisté a antimarxisté, jsou tu však i liberální autoři, kteří nepřekračují hranice kapitalismu, vidí však jeho chyby i nedostatky, jsou kritičtí. Dále tu mohou být představitelé maloburžoazního demokraticismu a radikalismu, socialisté, marxizující autoři a sympatizující s marxismem. Někteří autoři v kapitalistických zemích mají jiné názory a představy o budoucnosti než komunistické marxisticko-leninské strany. Tím, že nejsou absolutně zajedno s našimi názory, ještě není automaticky dáno, že jejich názory jsou nevědecké, apologetické ve vztahu ke kapitalismu. Na druhé straně ani marxismus-leninismus reprezentovaný svými stoupenci nemusí vždy obecně ve vědě a při zkoumání budoucnosti být prost dogmatismu, utopismu, nevědeckosti, zjednodušování.

J. Duffková sama ve své práci na některých místech mluví o progresivních, sociálně kritických směrech i autorech, kteří zkoumají budoucnost a nevidí jedinou alternativu v pokračování kapitalismu. Navíc kromě alternativy kapitalismus i socialismus i my dnes uznáváme možnost zkázy celého lidstva jednak v rámci jaderné katastrofy vedle dalších možností zkázy lidstva neřešením a nahromaděním ekologických problémů. Nové myšlení, nová atmosféra přestavby v SSSR a v socialistických zemích se vzdává apriorní teze, že ten, kdo vystupuje jménem marxismu, musí mít ve všem pravdu, má monopol na pravdu a nemůže se mýlit a chybovat. Z hlediska toho, co bylo řečeno, je jisté pochopitelné, že se mi nejeví jako přesvědčivé při hodnocení nedostatku modelu Interfutures z roku 1979 tvrzení o další změně sil ve světovém hospodářství ve prospěch socialistických zemí, o růstu jejich podílu na mezinárodní dělbě práce apod. (s. 275). Ani v roce 1979, ani dnes v roce 1989 nebylo a není toto tvrzení ve shodě se skutečností. Naopak v osmdesátých letech kapitalismus přes všechny své vnitřní defekty (inlace, nezaměstnanost, zločinnost, narkománie, militarismus) se vymanil z krizí dílčích i celkové krize sedmdesátých let, rozvinul novou etapu vědeckotechnické revoluce, a to v době, kdy zaostávání socialistických zemí za vědeckotechnickým pokrokem se zvětšilo a jejich podíl na mezinárodní dělbě práce byl velmi malý.

Poslední poznámka se týká dimenzí sociálního a historického času. Autorka si je vědoma rozdílu mezi běžnou kalendářní chronologií a časovými dimenzemi času sociálního a historického. Úvahy o budoucnosti nejsou právě podmíněny jen vnější kalendářní chronologií a periodizací, ale především tím, jaké kvality a výsledky má dějinná aktivita lidí. Dějiny nejsou předem dány, není dána automaticky ani budoucnost. Jen člověk tvoří dějinný a sociální čas. Je možné žít v minulosti i v době kalendářní chronologie roku 1989. Budoucnost tedy není jen věc poznání, přání, projekce teorie. Její záruka je

v aktivitě usilující o budoucnost, v překračování hranice zaostávající přítomnosti.

Bylo již řečeno, že práce J. Duffkové je zdařilá, úspěšná a přínosná. Je přínosem nejen pro obor, v němž autorka pracuje, ale může být užitečná i pro pracovníky příbuzných a styčných oborů. Je zapotřebí vyslovit dík autorce i nakladatelství za tuto práci.

Eduard Urbánek

K. A. Švarcmanová: Současná buržoazní etika: iluze a realita

Praha, Svoboda 1988, 220 s.

Práce, která vyšla v Moskvě už r. 1983, si klade za cíl analyzovat „nejpopulárnější etické systémy v anglicky mluvících zemích“ a je třeba říci, že už apriorně v předmluvě zaujímá téměř ke všem neúprosně kritický postoj. V očích autorky nachází milost pouze pozdní koncepce A. Schweitzera, na níž vyzvedává jednak výrazný odpor proti iracionalismu a relativismu řady jiných buržoazních koncepcí, jednak vymezení dobra jako projevu aktivní činnosti člověka zaměřené na zdokonalení osobnosti i společnosti. Tuto teorii však dále ve své práci neuvádí a neanalyzuje podrobněji. S lítostí je nutno také konstatovat, že autorka nestaví do opozice proti kritizovaným koncepcím žádný propracovaný vlastní, respektive marxistický etický systém (jeho prvky jsou v textu obsaženy pouze implicitně v kritických závěrech jednotlivých kapitol).

Kniha rozebírá v devíti kapitolách jednotlivé směry etiky, jak se vyvíjeli od počátku dvacátého století do začátku osmdesátých let. Ač sleduje především záměr přísného hodnocení, které místy zabíhá do moralizování, podává zároveň cenný (byť ne zcela úplný) přehled o situaci v etice, který je plný sociologických aspektů a dosud nám zcela chyběl. Sociologické momenty jsou ovšem implikovány v etice jako takové a speciálně v moderních přístupech k této u nás tak málo pěstované disciplíně. Svědčí o tom už dvě základní otázky, kolem nichž se točí většina úvah v této oblasti: 1) Mohou mít morální kritéria a soudy objektivní základ? 2) Kde je kritérium dobra a zla a jaký má vztah k sociálním důsledkům jednání? Z těchto otázek vychází první kapitola práce, která celkově informuje o změnách v přístupu k etice v tomto století, respektive o hlavních vývojových proudech s těžištěm v anglosaských zemích.

Reálné impulsy ke změnám v přístupech věd o morálce vidí autorka společně s řadou buržoazních badatelů ve všeobecném, stále se prohlubujícím morálním úpadku západní společnosti, v narůstající krizi hodnot ve veřejném i soukromém životě. Charakteristickými rysy tohoto století je morální skepticismus a nihilismus. Americký sociolog P. Berger hovoří o „strašné demoralizaci, která se zmocnila naší společnosti“ a Klara Aronovna Švarcmanová s ním souhlasí. K podpoření této a podobných tezí dodává, že například v některých kapitalistických zemích poměrně velké množství lidí mlčky sleduje obnovu autoritativní moci, „přestože chápou, že je tato moc nepřátelská zájmům osobnosti a její skutečné svobodě“. Mezi negativní rysy patří lhostejnost k osudům jiných lidí, egoismus, „erose vůle“ – až úplné zřeknutí se morálky. Řada autorů tento jev spojuje s roztržkou mezi formálně uznávanými morálními principy a jejich odvržením v životní praxi. Z reálného života mizí morální principy natolik, že „někteří mladí lidé se otřesou při slově morálka“. S tím souvisí pocity odcizení, izolace od společenských cílů a asociální chování. Projevy amorálnosti jsou ovšem rubem pocítovaného morálního vakua.

Všechny tyto jevy logicky vedly a vedou ke snaze najít objektivní základ pro hodnocení chování, a tím i nové cesty vývoje etiky. Tato snaha vyvrcholila ve třicátých letech v „revoluci“ spojenou s objevem tzv. metaetiky, která postulovala iracionální základ morálky a zároveň nutnost zacházet s morálními soudy podle přísných pravidel formální logiky. Pozitivistické směřování ke statusu „exaktní vědy“ bylo provázeno výskytem řady variant morálního relativismu, které ovšem v duchu dialektické zákonitosti vývoje vyústily nakonec v šedesátých letech v potřebu vytvoření normativního etického systému. V této souvislosti hovoří D. Bell o „schizofrenii“ současné etiky, spočívající v roztržce mezi analýzou pojmů a skutečnou motivací lidského chování. Vznikají diskuse o dobru a zlu, pozornost opět budí filozofie morálky, zdůrazňován je hodnotový přístup, množí se snahy propojit filozofické aspekty s psychologickými a sociologickými. Do popředí stále více vystupují úvahy o rovnosti a spravedlnosti, morální pojetí války, ekologie, etické aspekty sexu, smrti. Zájem o etiku stále narůstá a přesouvá se i do takových „praktických“ oborů, jako je ekonomie, věda o řízení apod.

Po celkovém vývojovém přehledu se práce sovětské etičky věnuje postupně jednotlivým proudům a školám, přičemž se zpočátku snaží postupovat chronologicky. Druhá kapitola proto rozebírá teorii

etického intuitivismu, jejímž zakladatelem je anglický filozof G. E. Moore. Ve své práci *Principia Ethica* (1903) si staví za cíl překonat „naturalistickou chybu“, která redukovala morální pojmy na psychický stav člověka, a poznat samotnou ideu dobra, odhalit její mravní smysl. Staví se proti dřívějšímu utilitarismu a evolucionismu, ale ve snaze o důslednost nakonec přenáší těžiště z ontologického aspektu na logický. Dobro poznatelné pouze intuicí odděluje jak od lidského chování a společenských souvislostí, tak od potřeby logických důkazů, kterou vztahuje výhradně ke konkrétním morálním soudům. Tím předznamená doktrínu logického pozitivismu (emotivismu), kter- je věnována třetí kapitola recenzované práce.

Představitelé emotivismu (např. A. J. Ayer, Ch. Stevenson, R. Carnap) chtěli provádět obsahovou analýzu morálních soudů a dospěli k závěru, že jejich podstatou je vztah jednoho člověka k druhému, který má emocionální ladění, a ne formu hodnocení vyžadující racionální zdůvodnění. Obecné hodnoty emotivisté uznávají, ale zamítají sociální normy. Otevřeně hlásají princip tolerantnosti v etice. Významnou variantu pozitivistické etiky představuje škola lingvistické analýzy, která morálku chápe jako specifickou oblast jazyka. Představitel preskriptivismu R. Hare nahrazuje emotivní význam jazyka morálky významem hodnotícím a do jisté míry vrací morálku do oblasti jednání a vrací jí také normativní charakter. Základem pro něj je však svobodná vůle, která je nezávislá na společenských předpisech. Absence objektivního kritéria vede k principu neutrality etiky.

Zejména tento princip, z něhož vyplývá subjektivní relativizace morálních postojů, vyvolal koncem šedesátých a začátkem sedmdesátých let širokou diskusi vedenou snahou seriózně přehodnotit situaci v etice. Ústí především v tzv. nový naturalismus, jemuž je věnována kapitola čtvrtá. Jeho pozornost se jednoznačně přesouvá z jazyka morálky na její obsah a přitom se obrací k empirii. Nová teorie hodnot se snaží najít je v reálném světě. Za objektivní základ morálky je opět považována „přirozenost člověka“, chápána většinou jako souhrn vrozených biopsychických vlastností. Dosud dominující subjektivismus chtějí noví naturalisté překonat zdůrazněním objektivní determinace, většinou přírodní, nikoli společenské. Američan C. Lewis se pokoušel propojit naturalistické pojetí s pozitivistickým. Vytyčil imperativ racionálnosti, neboli zákon objektivity, který je dán člověku a priori, nemá žádný vztah ke zkušenosti a lze jej formulovat takto: „Jednej ve vztahu k ostatním tak, jak chceš, aby oni jednali ve vztahu k tobě“. Některé nejnovější naturalistické koncepce ztotožňují biologické a morální hodnoty a vedou k tzv. etickému scientismu, který vylučuje hodnotové východisko. Ve vztahu k ekologické krizi se přenáší platnost etických principů a norem do světa živočichů, respektive na celou přírodu. Hovoří se o etice přírody a o ekologické etice (např. H. Rolston, L. Tribe, Ch. Stone, P. Shepherd). Extrémní stanoviska požadují, aby přírodním objektům byla přiznána zákonná práva a právní status. Velmi úzké je propojení těchto etických směrů s etologií, která přispívá k vyjasnění otázky, jaký okruh chování slouží „ke štěstí člověka a k uspokojení jeho zájmů“, co je jeho dobrem a zlem. Řada současných západních vědců se staví proti těm scientistickým pojetím, která chtějí potlačit individuální zvláštnosti lidí pomocí armády sociálních inženýrů, vědy a techniky.

Kapitola pátá je věnována novým systémům normativní etiky, jejichž cílem je obnovit morální stav společnosti. V sedmdesátých letech byl velmi populární američan B. F. Skinner, představitel neobehaviorismu, který soustřeďuje pozornost na negativní důsledky vědeckotechnické revoluce a vytváří „technologii chování“, na jejímž základě „může jeden člověk ovládat druhého ve jménu samotných lidí“. Cílem je vytvoření společnosti, v níž budou lidé šťastni, společnosti bez takových antihumánních jevů, jako je válka, násilí apod. Velkou pozornost věnuje Skinner odhalení mechanismu vzájemného působení člověka a prostředí, který aktivizuje lidské chování. V této souvislosti hovoří o formování a zpěvňování (posilování) chování neboli o „operantním chování“. Technologii chování spojuje s možností vybudovat demokratickou společnost, v níž budou lidé sami, bez volených mocenských orgánů, kontrolovat své chování. Chování je morální, pokud je schvalují ostatní lidé. Morálka je funkcí vnějšího prostředí, vychází ze společenské nutnosti. Tato koncepce má výrazné antihedonistické rysy, neuznává autonomního člověka ani potřebu svobody.

Dalším charakteristickým rysem šedesátých a sedmdesátých let je oživení zájmu o utilitaristickou etiku, již je věnována šestá kapitola. „Utilitarismus“, píše J. Harsanyi, „je velmi přitažlivá etická teorie nejen z intelektuálního, ale i z praktického hlediska“. Navrhuje, aby se naše rozličné morální soudy objasňovaly pojmy-jediného, jednoduchého a hlavně jasného postulátu, jímž je větší sociální užitečnost. Nowell-Smith vyzvedá na utilitarismu iluzi objektivního kritéria volby, kterou je všeobecná představa o štěstí. A protože princip užitečnosti je základem činnosti člověka, vede i k citu pro spravedlnost. Teorie současného

utilitarismu má řadu variant, které už málo korespondují s principy původní doktríny osmnáctého století.

Alternativou k teorii užitečnosti je Rawsova teorie spravedlnosti, která se rovněž stala velmi populární v sedmdesátých letech a kterou autorka rozebírá v sedmé kapitole. Tato teorie má kořeny v liberalismu, s nímž jsou spojovány naděje na odstranění společenské nerovnosti, dosažení harmonie v mezilidských vztazích a upevnění rozpadlé morálky. V podstatě jde o představu sociálně politické a morální obrody společnosti, která není prosta utopických visí. J. Rawls chce, aby společnost byla souhrnem víceméně nezávislých lidí, kteří ve svých vzájemných vztazích uznávají společná pravidla chování a většinou podle nich jednají. Hlavním úkolem je právě zformulování nezbytných pravidel jednání neboli principů spravedlnosti. Spravedlnost by měla být i základem ctností sociálních institucí i základem sociální struktury. Měla by usměrňovat i volbu politické konstituce společnosti a její ekonomický systém. V jistém smyslu jde o určitou novou podobu etického naturalismu, protože spravedlnost je zde chápána jako přírodní, byť specificky lidská způsobilost, jako morální cit. Řadí se k ní koncepce konkrétních ctností, které určují morální hodnotu osobnosti a spojují ji s chápáním dobra (které je synonymem štěstí): „Sebeúcta a pevné přesvědčení o hodnotě druhého člověka jsou nejdůležitějším obsahem dobra jako morální hodnoty.“

Významný proud v etice šedesátých a sedmdesátých let konečně představuje hnutí za obnovení morální ortodoxie iniciované teologií, jímž se zabývá kapitola osmá. Jeho protagonisté se většinou hlásí k historickému přístupu, který bere v potaz specifika současné situace. Jejich názory se různí v otázce preference obecných morálních norem (sjednocujících všechny křesťany) či konkrétních morálních pravidel odpovídajících jednotlivým případům. Populární osobností je J. Fletcher, který se přiklání ke kompromisu mezi situační etikou (vzniklou již ve čtyřicátých letech) a tzv. absolutním principem křesťanské lásky. Pro Fletchera jevy a činy se stávají hodnotami v závislosti na tom, zda člověku přinášejí dobro nebo zlo. Odvádí tedy pozornost od dogmatu ke konkrétnímu chování lidí. Hlásá „aktivní etiku“ jako vědu o „praktickém rozumu“. Člověk má uplatňovat imperativy křesťanské morálky v praxi a zvažovat přitom konkrétní situační faktory. Absolutní normou, „která dodává relativistické metodě novou hodnotu“, je pro něj „láska“, jejíž úlohu není třeba dokazovat. Od ní je odvozen „zlatý fond lidské mravnosti“, do něhož patří slušnost, přátelství, soucítění s druhými, pravdomluvnost, svědomitost, úcta ke svobodě, vlasti apod., a platí, že „láska je spravedlnost a spravedlnost je láska“.

Poslední kapitola knihy je věnována teorii mravní výchovy, která v tomto století dlouho stála mimo zájem etiky (s výjimkou J. Deweyho) a byla znovu nalezena až v posledních letech. Obrací se proti technokratickým a behavioristickým koncepcím výchovy a podtrhává humanistický přístup, postavený jak na požadavku racionálního zdůvodnění chování, tak na citové identifikaci s morálními imperativy. Základem teorie výchovy má být filozofie výchovy a nejdůležitějším cílem je formování hodnotové orientace osobnosti obsahující společensky prospěšné hodnoty a rozvíjení schopnosti správně se rozhodovat v konkrétních životních situacích. Tuto koncepci rozvíjí například M. Warnock, R. Barrow, P. Hirst, A. Brent a další. Někteří zdůrazňují psychologický aspekt (např. A. Harris), i když trvají i na pochopení podstaty a struktury morálky. Významné je učení L. Kohlberga, který navrhl schéma postupného vývoje morálního vědomí. Cílem je dosažení morální vyspělosti jedince, cesta vede přes rozvíjení schopnosti samostatného uvažování a rozhodování, metoda je postavena na výchově k citu pro morálku a spravedlnost a obsahuje experimentální prvky. Výchovný proces se podle Kohlberga má opírat nejen o psychologii, ale i o sociologii. Dospěl k závěru, že ve všech společnostech existují stejné, invariantní formy mravního myšlení lidí, tak jako existují univerzálně platné morální principy, normy, hodnoty. Úlohu společenských institucí, jako je rodina, stát, právo, ekonomika, vidí ve stimulaci morálního vývoje, ve vytváření podnětů k pochopení role jiných lidí, ve schopnosti sžít se s jejich zájmy (je odpůrcem „teorie rolí“ postavené na víceméně pasivní interiorizaci, která podle něj znehodnocuje osobnost). Sladění vzájemného působení prostředí a poznávacích schopností člověka vnáší vnitřní harmonii nejen do chování jednotlivců, ale do celého sociálního systému.

Jak správně vystihuje K. A. Švarcmanová, každá ze zmíněných teorií či koncepcí je svým způsobem jednostranná. Opírá se o určitou premisu, kterou se snaží důsledně propracovat, a pohybuje se ve své vlastní logice, kterou staví proti logice jiných koncepcí. Tento způsob je však ve vývoji vědního poznání běžný a asi jedině možný, má-li si obor zachovat živý, dynamický charakter. Kromě toho je zjevné, že na západě vývoj vědy o morálce silně odráží vývoj společnosti, že společnost jí nabízí naléhavé problémy k řešení, které ona přijímá, i když je úplně nikdy nevyřeší. Nezbyvá než položit si nakonec otázku

naznačenou již na začátku : jak se vývoj naší společnosti odráží ve vývoji naší etiky (respektive marxistické vědy o morálce) a také ve vývoji naší socialistické morálky?

Marxistická etika ještě donedávna řešila problém, zda je samostatnou vědou a zpracovávala svou vazbu na historický a posléze i dialektický materialismus, zabývala se rozdílem mezi etikou a morálkou apod. Hlásí se k ideji humanismu, kterou ale zatím hlouběji nerozpracovala, a k striktní determinaci sociálním prostředím, kterou spojuje s odvřením práva na subjektivní relativizaci morálních norem. O tyto momenty se opírá kritika buržoazních koncepcí morálky a etiky v naší knize. Jde však tak daleko, že zamítá téměř všechny společné rysy morálky naší a kapitalistické společnosti, což při nejmenším odporuje historickým tradicím, existenci určitého společného kulturního dědictví, k němuž se v posledních letech hlásí i představitelé sovětské kultury a politiky, a které je i základem pro porozumění mezi národy východu a západu, základem mírového soužití. Je škoda, že nebyla přeložena nějaká novější, méně předpojatá práce, užitečná by byla také publikace autentických textů západních autorů doplněných podrobným komentářem. Informační hodnota dané knihy se poněkud ztrácí ve snaze zaujmout za každou cenu kritický postoj. Lze se ptát, zda je dosažená zručnost v kritice buržoazních etických koncepcí postačujícím podkladem pro konstruktivní budování vlastního etického systému, jehož potřeba nesporně stoupá, stejně jako potřeba sociologických analýz v této oblasti. Naše sociologie morálky se totiž vyskytuje jen ve formě stopových prvků ve výzkumech hodnotových orientací a v emocionálněji laděných neempirických textech. U nás i mnoho sociologů „se otfese při slově morálka“, v níž vidí především omezené moralizování. Paradoxně je to dáno i tím, že jsme se nevyhnuli zavrhované subjektivní relativizaci morálních kritérií, stejně jako jsme se nevyhnuli na jedné straně rysům pragmatizace a utilitarizace, na druhé straně symptomům dogmatizace. Morálka je živý, vyvíjející se společenský jev hodný sociologického zkoumání, jehož úkolem samozřejmě není nastolování nových morálních norem ani kontrola jejich dodržování. Ovšem lepší poznání společnosti z tohoto úhlu je důležité i pro její ovlivňování, pro rozvíjení metod jejího optimálního řízení. To je jeden z důvodů, proč v západních zemích vzrostl v posledních letech tak silně zájem o etiku, o její aplikaci v teorii výchovy, proč se kladl velký důraz na výuku etiky u budoucích politiků, ekonomů, manažerů. Lze doufat, že praktické požadavky přestavby socialistické společnosti obrátí i u nás pozornost na rozvoj věd o morálce.

Alena Vodáková

R. Stollberg: Soziologie der Arbeit (Sociologie práce)

Berlin, Die Wirtschaft 1988, 320 s.

Marxisticko-leninská sociologie v NDR je vědou s dlouhou tradicí. Vedoucí sociologové, k nimž patří autor recenzované knihy, se svými spolupracovníky po desítky let vykonávají svou průzkumnou, teoretickou i pedagogickou práci. Mají za sebou celou řadu teoretických sporů i práce v terénu.

Když sociologie ve svém vzestupném vývoji narazila na složité problémy, dokázali z nich vyjít bez otfesů a prudkého přehazování výhybek, reformovali svou práci a našli její konstruktivní pokračování. Sociologie proto mohla akumulovat poměrně obšírné teoretické i empirické poznání.

R. Stollberg (prof., DrSc.) patří k oporám sociologie. Učí na Univerzitě M. Luthera v Halle a provádí empirický výzkum v okolním (zejména těžebním, chemickém a strojírenském) průmyslu. V oboru sociologie práce patří k nejpřednějším.

Dá se o něm říci, že pracuje v odvětví sociologie obecně a v oboru sociologie práce zvláště. Spolu s G. Assmannem (Humboldtova univerzita, Berlín) napsal *Základy marxisticko-leninské sociologie* (v sedmdesátých letech). Stollbergova monografie o sociologii byla nedávno přeložena a vydána v SSSR. Značný úspěch měla jeho populární vědecká brožura *Co je sociologie*.

Autor se podílí na mezinárodních sociologických výzkumech Evropského střediska pro koordinaci a dokumentaci ve společenských vědách. Je v kontaktu i s našimi odborníky, zná řadu našich sociologických prací a poměrně hojně na ně odkazuje (právě tak jako na práce sovětské a polské).

Nová kniha o sociologii práce staví do středu pozornosti proměny práce v socialistickém výrobním způsobu. Je to kniha značně rozsáhlá, vyznačuje se přehledností tématu, střídáním teoretických výsledků a empirických nálezů, působí instruktivně (psal ji zkušený vysokoškolský učitel).

Sociologie práce má sedm kapitol. V první kapitole shrnuje teoretické principy marxisticko-leninské sociologie práce, její místo v obecné sociologii a praktickou orientaci. Vychází z kategorie práce, znovu

zpracovává marxistické teoretické dědictví, zaujímá stanovisko k tomu, co přidali rozmanití autoři. V závěru kapitoly je specifikován pojem charakter práce a jeho socialistická forma. Je zde shrnuto teoreticko-metodologické východisko pro celé dílo.

Druhá kapitola je věnována vztahu člověka k práci. Po obecném úvodu se člení do tří částí: Jak vyplývá z rozvoje výrobních sil a sociálně ekonomických poměrů. Potom jak je spoluurčován vědomím pracujících. Konečně formování socialistického vztahu k práci z objektivních i subjektivních hledisek. Je to největší kapitola, zabírá přibližně třetinu knihy a její poslední část zase představuje polovinu celé kapitoly.

K problémům rozebíraným v této kapitole náleží kupříkladu práce a výkon, práce jako samoučel a životní potřeba, práce jako morální povinnost, motivace k práci, dělba práce, práce dělníka a inteligence, pracovní soutěžení, pracovní nadšení a pracovní kázeň aj. Na konci je shrnutí, jak upevňovat socialistický vztah k práci.

Třetí kapitola nese zvláštní název *Pracovní uspokojení jako zvláštní ukazatel subjektivního vztahu k práci*. Rozpakuje se nad obsahem tohoto pojmu, kritizuje jeho zjednodušování v buržoazní sociologii a hledá pro něj širší substitut, jako „uspokojení z práce“, které chápe jako úhrn pozitivních osobnostně formativních účinků práce.

Ve čtvrté kapitole je na pořadu pohyb pracovní síly, její sociální mobilita. Je to krátká kapitola. Hlavním problémem jsou změny technologického obsahu práce a získávání nové pracovní síly a druhým je mezipodniková fluktuace a zkušenosti jak se dá zastavit její nezdravý růst.

Pátá kapitola pojednává o práci jako povolání (profesi). Zajímavou část představuje problém volby povolání, pracovní poradenství k volbě povolání a rozmísťování kvalifikovaných pracovníků.

Kapitola šestá patří opět ke krátkým. Její náplň tvoří pohyb vztahu k práci z hlediska techniky a organizace práce. Zvláště se autor rozepisuje o automatizované výrobě, o práci v montážních „hnízdech“ (skupinových pracovištích) a na pásu a také o práci ve dvou až třech směnách nebo s nepřetržitým režimem.

Poslední, *sedmá kapitola* se vrací k sociologii práce a klade si otázku její praktické užitečnosti, cesty k „přetvářecí sociologii“, jež účinně dokáže působit na proměny praxe. Úplně poslední část je zaměřena na metodické zkušenosti v práci sociologa v praxi.

Přehled kapitol ukazuje, že je to obšírná práce. Přesto by bylo možné uvažovat o tom, že obsah je dost tradiční a na nejnovější problémy práce, například spojené s nejpokročilejšími technologiemi, vysokou mírou pružné automatizace, úzkým sepětím práce dělníka a inženýra, prohloubeným kolektivismem atp. se dostalo málo (a někde vůbec nic).

Do práce ještě nepronikly vyšší formy demokratismu a spojování demokratismu s růstem výkonnosti. Nemuselo by jít jen o ty formy, které se v socialistických zemích zavádějí právě nyní, ale vůbec o nové politicko-ekonomické a sociální souvislosti, které jsou příznačné pro moderní výroby, v nichž se dosahuje využívání vyššího sociálního a lidského potenciálu nových technologií.

Knihy je ve všech svých kapitolách pojata tak, že se nejprve podává teoretický úvod. Autor vychází z idejí klasických myslitelů komunismu a sleduje vývoj sociologických úkolů v rozhodnutích SED. Potom teoretický program ověřuje pomocí empirického materiálu.

Škoda, že zde chybí teoretické zpracování sociálního procesu jako osnova dalšího výzkumu (především procesu práce). Tuto připomínku by však bylo možné adresovat většině sociologických knih, což svědčí o některých obecnějších nedostatecích sociologického výzkumu (v době, kdy se z velké části dal cestou konkrétních sociologických výzkumů).

V knize se stále uplatňuje „německý sloh“, jenž patří k tradicím německé odborné mluvy: výklad je téměř důsledně členěn do odstavců zaprvé, zadruhé, zatřetí atd. Považuje se to za prostředek pregnantního a ukázněného odborného vyjadřování.

Nás může potěšit, jak časté jsou odkazy na československou sociologickou odbornou literaturu. Dalo by se například očekávat, že otázka výkonnosti, sám princip výkonnosti je typicky německým stavěním problému práce, ale nakonec zjistíme, že teoreticko-empirický materiál pochází ze Slovenska. Smutnější stránkou je, že většina českých nebo slovenských jmen není úplně v pořádku.

Kdo studuje práci jako teoretický předmět, kdo se věnuje organizování práce nebo vykonává řídicí činnost, koho zajímá aktivizování pracovníků, najde v knize utříděný a poučný výklad. Máme před sebou stěžejní dílo soudobé německé sociologické marxisticko-leninské literatury.

Jaroslav Jirásek

Valné shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV

Podle stanov Československé sociologické společnosti při ČSAV se znovu po třech letech konalo její valné shromáždění dne 13. prosince 1988 v Paláci kultury v Praze za účasti 213 členů.

Zprávu hlavního výboru přednesl předseda Společnosti člen korespondent ČSAV prof. Jaroslav Kohout. Z jeho projevu vyjímáme:

Valné shromáždění organicky navazuje na těsně předcházející Celostátní vědeckou konferenci k tématu *Vztah sociálního a ekonomického rozvoje v etapě přestavby československé společnosti*, která se konala ve dnech 12.–13. prosince 1988 tamtéž. Jednání konference pomohlo zveřejnit a zbilancovat celou řadu prací sociologů, které se váží na úkoly přestavby, a formulovat řadu rozličných názorů.

Československá sociologická společnost je v oblasti společenských věd jednou z nejpočetnějších dobrovolných vědeckých společností při ČSAV. Hlavní charakteristika její práce není dána ukazateli kvantitativními, ale kvalitativními – prací v sekcích a pobočkách, v četných seminářích, konferencích a sympoziích, vydanými sborníky, bohatou přednáškovou a publikační činností členů.

Československá sociologická společnost vždy cílevědomě usilovala o rozvoj styků se sociology z ostatních socialistických zemí. Za velmi významné lze považovat setkání s prof. Weidigem, předsedou Výboru pro sociologii v NDR, a s akademičkou Taťanou Zaslavskou, předsedkyní Sovětské sociologické asociace.

V uplynulém období delegace Společnosti reprezentovala Československo na XI. světovém sociologickém kongresu v New Delhi, kde kromě referátů delegátů bylo prezentováno i sedm dalších referátů československých sociologů.

Bude úkolem nového výboru, aby ihned po tomto valném shromáždění začal připravovat účast na XII. světovém sociologickém kongresu, který se bude konat v r. 1990 ve Španělsku na téma *Sociologie jednoho světa, jednota a rozdílnost*.

Bratrská Slovenská sociologická společnost při SAV začala v uplynulém období důsledněji plnit své poslání. Významným přelomem v její činnosti se stal 1. sjezd slovenských sociologů, který se konal v říjnu 1986 a jímž se slovenští sociologové přihlásili k aktivní realizaci závěrů XVII. sjezdu KSS, ke strategii urychlení sociálně ekonomického rozvoje.

V květnu 1987 se konalo v Bratislavě Valné shromáždění Slovenské sociologické společnosti při SAV, kde byla zabezpečena obměna ve vedení Společnosti a byly vytvořeny dvě nové sekce: sekce sociologie politiky a řízení a sekce sociologie vědy. Výbor rozvinul intenzivní koncepční práci zaměřenou na řešení některých přetrvávajících problémů rozvoje sociologie ve Slovenské socialistické republice. Předložil iniciativní návrh na založení sociologické edice v nakladatelství Pravda a ve spolupráci s Ústavem filozofie a sociologie SAV vydal interní materiál o činnosti Společnosti od jejího vzniku až po současnost. Dále se z jeho podnětu zpracovává rozsáhlá informační analýza výuky sociologie na všech typech slovenských vysokých škol.

Zvláštní pozornost se věnuje rozvoji spolupráce sekcí Slovenské sociologické společnosti při SAV a Československé sociologické společnosti při ČSAV v rámci přípravy celostátních seminářů a prohlubování jejich vazby na činnost státních orgánů a jiných společností, jako je Vědeckotechnická společnost, Socialistická akademie ap. Hledají se nové formy spolupráce s vědeckými společnostmi, zejména s filozofickou, ekonomickou, etnografickou, demografickou, psychologickou a pedagogickou.

Slovenská sociologická společnost se stává místem diskusí k závažným teoreticko-metodickým otázkám rozvoje naší sociologie. Zvláště je třeba zhodnotit výsledky semináře na téma *Sociologie v přestavbě, sociotechnická stránka společenskovo vědního poznávání*, který se konal v r. 1987 a byl první významnou integrační akcí.

V současnosti byly zahájeny práce na přípravě II. sjezdu Slovenské sociologické společnosti, který se má uskutečnit v Matici slovenské v Martině ve dnech 26.–29. září 1989. Ústředním tématem bude rozvoj Slovenska v socialistickém Československu.

Ve zprávě pak byly uvedeny některé výsledky činnosti jednotlivých poboček Československé

sociologické společnosti při ČSAV. Ukazuje se, že kromě největší pobočky v Brně, která je též nejaktivnější, je v ostatních pobočkách stále problémem členská základna, velká roztržitost pracovníků a s tím související roztržitost sociologické práce, někdy i neochota vedoucích pracovníků uvolňovat na akce poboček.

Pokud jde o činnost sekcí, bylo poukázáno na několik významných akcí.

Sekce sociologických metod a technik uspořádala tzv. sociologickou dílnu, kdy účastníci ve čtyřech setkáních prošli celým průběhem výzkumu. Daří se spolupráce s tematicky stejnou sekcí Slovenské sociologické společnosti, přičemž o některé akce je větší zájem, než je možno uspokojit. Nejzajímavější akcí byl seminář *Osobní počítače a zpracování výzkumných dat*, který musel být pro velký zájem opakován.

Sekce sociologie práce, průmyslu a podniku zorganizovala v r. 1987 konferenci na téma *Podniková sociologie a strategie urychlení* a v r. 1988 konferenci na téma *Řízení sociálních procesů v podmínkách přestavby*.

Sekce sociologie zemědělství a venkova realizovala seminář na téma *Vybrané otázky životního způsobu, života pracovníků socialistického zemědělství* a seminář *Sociální aspekty řízení podnikové sféry*. Přípravuje seminář *Aktuální sociologické otázky rozvoje venkova a města*.

Sekce výzkumu socialistického způsobu života uspořádala seminář na téma *Územní aspekty životního způsobu v současné etapě vývoje ČSSR* a seminář na téma *Hodnoty vědy, hodnoty života*.

Sekce sociologie kultury a volného času zajistila mimo jiné zajímavou projekci sociologických filmů a ve spolupráci s pracovišti Univerzity Karlovy uspořádala konferenci s názvem *Kultura, osobnost, socialistická společnost* za účasti zástupců SSSR, NDR, MLR a BLR.

Sekce sociologie integrálního zkoumání člověka jako jedna z nejaktivnějších koná pravidelně přednášky k aktuálním otázkám. V další činnosti se chce zaměřit na problematiku lidského činitele v procesu přestavby.

Sekce sociologie veřejného mínění zorganizovala velmi úspěšný seminář na téma *Formování veřejného mínění a propaganda*.

Sekce sociologie rodiny uspořádala seminář *Mladá rodina v současném Československu*, dále seminář *Rodina a kulturní vývoj v československé společnosti* a celostátní seminář *Příprava dětí a mládeže na manželství a rodičovství*.

Sekce sociální patologie pořádá semináře, které soustřeďují značný zájem i z jiných profesí, například seminář *K drogové závislosti*. Na r. 1989 plánuje seminář *Ochrana mládeže před protisociálními jevy*.

Nejmenší co do počtu, ale velmi aktivní sekce sociologie tělesné kultury a sportu se zapojila do mezinárodních výzkumů a zorganizovala mezinárodní sympozium *Research Committee 27*, jehož zasedání a řízení se aktivně zúčastnila na Světovém sociologickém kongresu v New Delhi.

Z přehledu činnosti vyplývá široký záběr aktivity Československé sociologické společnosti při ČSAV. Jen málokterá společenská věda je tak úzce spjata s konkrétními a aktuálními problémy našeho společenského vývoje. Podařilo se zlepšit vzájemnou spolupráci mezi sekcemi, a to i slovenskými, a spolupráci s jinými organizacemi. Správná je též orientace na problémy přestavby. K publikační činnosti je však třeba říci, že sociologické publikace by měly více ovlivnit veřejné mínění a jeho vztah k sociologii i k veškeré sociologické práci. Hodně se sice publikuje v odborných časopisech, ale bylo by vhodné převzít zkušenost z jiných socialistických zemí, kde se výsledky výzkumů nabízejí deníkům, týdeníkům a časopisům, které mají masový dosah. Byla oceněna iniciativa ve věci koncepčního vydávání sociologické literatury. Nový výbor bude v tomto úsilí pokračovat.

V otázce stále snahy dále posunout problém podnikových sociologů a jejich zařazování byl zaslán dopis ministru práce a sociálních věcí, který vítá a oceňuje zájem Československé sociologické společnosti při ČSAV o řešení postavení podnikových sociologů a dále nabízí možnost spolupráce na vypracování metodických doporučení pro podniky.

V závěru zprávy byly shrnuty hlavní úkoly Československé sociologické společnosti při ČSAV do příštího valného shromáždění v těchto bodech:

1. Podle závěrů 10. pléna ÚV KSČ a na základě jednání celostátní konference československých sociologů dále systematicky orientovat činnost československé sociologické fronty na angažovanou účast v přestavbě naší ekonomiky i celé společnosti.

2. Těžiště činnosti Československé sociologické společnosti je dále v sekcích a pobočkách; v nich pokračovat v úspěšných formách spolupráce mezi sekcemi, mezi Československou a Slovenskou sociologickou společností, s VTS a Socialistickou akademií.

3. Zintenzívnit publikační činnost nejen v odborných časopisech, nýbrž i v ostatních prostředcích masové komunikace.

4. Pokračovat v jednání s představiteli československých nakladatelství a toto jednání rozšířit i na ediční oddělení univerzit, vědeckých ústavů a vysokých škol. Přispět tak k vytvoření koncepce cílevědomé vydavatelské politiky v oblasti sociologické vědy.

5. Zahájit přípravu československé účasti na XII. světovém sociologickém kongresu, zejména informovat o kongresu hlavní pracoviště, začít s přípravou reprezentační publikace o československé sociologii v ruském a anglickém jazyce a inspirovat práce na přípravě referátů. Zajistit včasné zaslání anotací referátů připravovaných pro tento kongres organizátorům kongresu a nabídnout i personální spolupráci na kongresu.

6. Využít nabídky ministerstva práce a sociálních věcí ke spolupráci na metodickém vedení personální práce v podnicích s cílem optimalizovat podmínky profesionálního zapojení podnikových sociologů.

7. Dále rozvíjet intenzivní spolupráci s bratrskými sociologickými asociacemi v socialistických zemích, zejména se Sovětskou sociologickou asociací, a koordinovat spolu s nimi přípravu i na příští světový sociologický kongres.

8. V rámci mírových iniciativ Sovětského svazu a Československa usilovat o rozšíření spolupráce se sociologi v evropských zemích, zejména v zemích na linii doteku.

9. Pověřit výbor Československé sociologické společnosti při ČSAV, aby připravil návrh koncepce sjezdu československých sociologů v příštích letech. Konkrétní termín stanoví výbor Československé sociologické společnosti.

Následovala *zpráva revizní komise* o hospodaření Československé sociologické společnosti při ČSAV za uplynulé funkční období, kterou přednesl Ivo Pujman.

Poté probíhala *diskuse*, v níž byly předneseny tyto příspěvky:

Karel Vítěk především zdůraznil, že by se mělo energičtěji bojovat za podstatné rozšíření počtu studujících sociologie. Například na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci neexistuje samostatný studijní obor sociologie. Určité řešení by bylo možno vidět v zavedení studijní kombinace, například sociologie a ekonomie, nebo sociologie a psychologie či sociologie a výchova a vzdělávání dospělých ap. Dále zdůraznil nutnost zpracovat učebnici sociologie nejen pro studenty, ale i pro veřejnost. Sociologický časopis by měl sehrát kladnou úlohu i ve výchově sociologů, což vyžaduje, aby se nikoli jako dosud spíše věnoval metodickým problémům a někdy dosti odtažitému teoretizování, ale aby se podstatně kritičtěji zamýšlel nad nanejdávějšími aktuálními varovnými jevy současnosti, jako jsou třeba znepokojující postoje části mládeže, nespokojenost občanů, stoupající zločinnost atd. Podle jeho názoru je okruh přispěvatelů dosti zúžený. Dále se zabýval otázkou kvalifikačního růstu sociologů a kriticky se vyjádřil k určité praxi obhajob a přiznávání vědeckých titulů doktorů věd. Vyjádřil názor, že početné publikované práce (někdy 250–300 titulů) by měly být základním a rozhodujícím vodítkem při udělení titulu doktora věd, nikoli autoritářské rozhodování o jediné oponované práci. Zdůraznil dále potřebu společných výzkumů například s pedagogy, psychology i odborníky dalších profesí. Dójit by mělo i k novému způsobu vysvětlování úpadkových jevů, jako je zločinnost, špatná pracovní morálka, prospěchářství apod., a k poskytnutí prostoru pro samostatnost myšlení a názorovou svobodu. Navrhl též vystřídání členů delegací na sociologické kongresy v zahraničí a zmírnění důrazu na odlišnost naší reality od sovětských poměrů.

Karel Bláha předložil písemný návrh na vytvoření sekce sociologie politiky a globálních problémů.

Josef Bečvář uvedl některé zkušenosti z výzkumů sociálních problémů kvalifikace technicko-hospodářských pracovníků na úseku silniční a městské dopravy, z nichž vyplývá zásadní podceňování technické inteligence. Podle jeho názoru bychom měli vést inteligenci k tomu, aby sama měla zájem o svůj další růst. Upozornil dále na nedořešenou problematiku společenské struktury i na to, že je ke škodě sociologie, jestliže se mohou vyskytovat připomínky, že máme mnoho výzkumných ústavů a přesto je naše společnost v současných obtížích. Vyslovil názor, že prestiži sociologie škodí odtrženost sociologických výzkumů a že ji pomůže obnovit čistota svědomí, poctivost, etický přístup.

Otakar Havlín se vyslovil poněkud skepticky o boji za sociologii, který trvá už více než 40 let. Zmínil se

o volání po učebnici sociologie, přičemž uvedl, že první rukověť sociologie vydal prof. Masaryk v r. 1904. Citoval z jeho díla o humanitních ideálech: „Pracovat znamená odírat zlému vždy, všude a především zlému v jeho začátcích“. Vyslovil pak svou myšlenku, že to neznamena být radikální, ale vytrvalý.

Karel Rychtařík reagoval na vystoupení K. Vítka a vysvětlil, jak pracuje komise pro obhajoby doktorských dizertací, která vyžaduje, aby doktorské práce byly jednoznačným vědeckým přínosem, řešily aktuální problémy a byly pozitivně hodnoceny odbornou veřejností. Pokud se hovoří o omezeném okruhu autorů Sociologického časopisu, není to vina tohoto časopisu. Je otázkou, zda sociologická fronta má potřebný vnitřní náboj a entuziasmus. Uvedl, že redakční rada časopisu byla rozšířena o několik generačně mladších členů, na stránkách časopisu byl otevřen prostor pro diskusi *Sociologie a přestavba*. V tomto případě se upustilo od tradičního posuzování příspěvků a oponování dvěma specialisty. Pokud příspěvky mají určitou úroveň a mají co sdělit, jsou publikovány. K. Rychtařík vyzval k větší spolupráci s časopisem. Přimluvil se též za to, aby Československá sociologická společnost při ČSAV podpořila snahu katedry sociologie na Univerzitě Palackého v Olomouci mít vlastní posluchače. K diskusnímu vystoupení Josefa Bečváře uvedl, že prestiž sociologa a sociologie je zejména ve schopnosti nebo neschopnosti. Uzavřel své vystoupení tím, že procesy přestavby a urychlení jsou šancí celého lidstva, podle některých autorů dokonce šancí poslední.

Jan Rytina charakterizoval činnost Sociálně ekonomického ústavu ČSAV v Ústí nad Labem, který byl založen z iniciativy krajských stranických orgánů před dvěma lety a jemuž předcházela samostatná činnost poboček Ekonomického ústavu a Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Věcná orientace byla stanovena tak, že má připravovat vědecky zdůvodněné podklady pro rozhodování o dalším řízení rozvoje kraje, zejména jeho západní části. V současné době byl koncipován úkol *Sociálně ekonomický rozvoj územních systémů a růst úlohy subjektivního faktoru*, který má být řešen do r. 1995. Jedním z osmi úkolů je tzv. vědecká koncepce rozvoje Severočeského kraje, která bude každoročně předkládána decizním orgánům. Projevem konkrétní spolupráce pobočky Československé sociologické společnosti v Ústí nad Labem a ústavů ČSAV je projekt výzkumu *Vztah ke kraji jako faktor sociálního a ekonomického rozvoje*. V závěru zdůraznil nutnost volby hlavních sociologických aspektů přestavby, kterou považuje za problém přechodu z orientace rozvoje těžkého strojírenství na orientaci útlumu tohoto rozvoje, za otázku zásadních změn ve vědomí velkých skupin lidí a rekvalifikace.

Vladimír Čech uvedl, že ve veřejnosti doposud sociologie nevybojovala své pozice. Upozornil na to, že velký akční rádius mají takové společnosti, jako je Vědeckotechnická společnost a Socialistická akademie, a že by měla být posílena spolupráce s nimi, zejména se Socialistickou akademií. V Plzni byla již zahájena Univerzita třetího věku, v níž jsou zařazeny přednášky ze sociologie, horší však je to s akcemi pro lidi střední generace, často vysokoškolsky vzdělané v humanitních oborech. Pokud jde o oblast sociologie průmyslu a podniku, tedy sociologii výrobně ekonomických systémů, vidí tyto úkoly: 1. Více se zabývat sociologickými otázkami organizace (podniky jsou často ryze inženýrskými organizacemi). 2. Zasahovat do oblasti personálního a sociálního řízení, které je často doménou pouze psychologů a personalistů. 3. Zabývat se problematikou sociologických aspektů vědeckotechnického rozvoje, což je jádro přestavby vedle prohlubování socialistické demokracie. V závěru se zmínil o zajímavém programu „computer integrated manufacturing“, zaváděném v NDR, přičemž uvedl jako příklad továrnu, kde je 400 konstruktérů, 300 technologů, 200 racionalizátorů a menší počet THP pracovníků, ale jenom 500 výrobních dělníků, zatímco v podniku Škoda Plzeň na 1 THP připadají 3–4 dělníci.

Helena Válková navrhla zřídit sekci kriminologie se zdůvodněním, že jsme jedinou socialistickou zemí, kde neexistuje institucionální základna pro rozvíjení nadresortní kriminologie, přičemž kriminalita je závažným sociologickým jevem. Jako další argument uvedla, že sekce sociální patologie, v rámci níž kriminologové pracují, je obsahově i personálně velmi heterogenní.

Vladimír Juřík vyslovil svůj kritický podnět k vytyčeným hlavním úkolům Československé sociologické společnosti při ČSAV, v nichž postrádá úkol sociologie jako společenské vědy, aby společnost nejenom vysvětlovala, ale ji i měnila, a to prostřednictvím vědomí lidí. Doposud sociologické výsledky byly určeny pro vyšší orgány, ale sociologie by měla ovlivňovat vědomí řadového pracovníka a desetitisíců funkcionářů. V rámci úkolů mu též chyběl prognostický plán. Doporučil zařadit mezi úkoly prognostické přednášky a nabídl svou přednášku na téma Kultura v epoše elektroniky.

Jarolím Skalka jako předseda Československé pedagogické společnosti při ČSAV vyslovil jménem jejího hlavního výboru pozdrav a přání úspěšného jednání. Zároveň vyjádřil přesvědčení, že se budou

prohlubovat odborné kontakty v zájmu dalšího rozvoje sociologických a pedagogických věd a jejich aktivní účasti na komplexní společenské přestavbě.

Za Demografickou společnost pozdravil zasedání její předseda *Zdeněk Pavlík*. Popřál sociologům mnoho úspěchů v další činnosti a informoval o akci, která je připravena pro r. 1989 – mezinárodní konferenci k demografickému stárnutí.

Předseda *J. Kohout* pak uzavřel jednání tím, že diskuse byla kvantitativně uspokojivá a kvalitativně charakterizována otevřeností. V mnoha diskusních příspěvcích zaznělo, že se z přestavby nesmí stát fráze a že sociologická fronta by měla více publikovat. Daleko aktivněji by se měli sociologové vyjadřovat k problémům současnosti i budoucnosti přestavby, daleko aktivněji se vyjadřovat prognosticky. V závěru citoval úryvek dopisu ministra práce a sociálních věcí: „Využijeme Vaši nabídky ke spolupráci. Doporučuji současně, aby iniciativa Československé sociologické společnosti byla zaměřena i na studijní přípravu sociologů tak, aby byla zbavena prvků akademismu a těsněji spojena s podnikovou praxí. Tím by se vytvořily podmínky pro to, aby sociologové byli připraveni navrhnout podnikům konkrétní cesty ke zvýšení celkové efektivity, mobilizaci lidského potenciálu, a tak ve větším rozsahu prokazovali svoji potřebnost“.

Jaroslava Bauerová jako předsedkyně volební komise sdělila výsledky volby členů hlavního výboru, náhradníků a revizorů. Předsednictvo a jednotliví funkcionáři Společnosti byli pak zvoleni na první schůzi nového hlavního výboru.

Předseda :

prof.ing. František Zich, DrSc.

Místopředsedové :

doc.JUDr.PhDr. Antonín Burian, CSc., doc.PhDr. Blanka Filipcová, DrSc., PhDr. Róbert Roško, CSc.

Vědecký tajemník :

doc.ing. Dalibor Holda, CSc.

Hospodářka :

PhDr. Jana Vitečková, CSc.

Členové předsednictva :

prof. PhDr. Rudolf Franěk, CSc., PhDr. Jiří Linhart, PhDr. Libor Lubelec, CSc., PhDr. Antonín Matějovský, CSc., Ladislav Macháček, CSc., PhDr. Jiří Musil, CSc., PhDr. Miloslav Petrusek, CSc., doc.PhDr. Jan Sedláček, CSc., doc.PhDr. Juraj Schenk, CSc., doc.PhDr. Ján Stena, CSc., RNDr. Ivan Tomek, CSc., Věra Urbanová, CSc., PhDr. Helena Woleková, CSc.

Členové hlavního výboru :

doc.ing. Vlastislav Bauch, DrSc., PhDr. Zlatica Buocová, CSc., PhDr. Jiří Buriánek, CSc., PhDr. Soňa Bútorová, CSc., PhDr. Martin Cejp, prof.PhDr. Vladimír Čechák, CSc., PhDr. Zdena Čermáková, MUDr. Jiří Drtíl, CSc., PhDr. Vladimír Dubský, CSc., PhDr. Jana Duffková, CSc., PhDr. Pavel Dvořák, CSc., PhDr. Václav Hradecký, doc.PhDr. Luboš Chaloupka, CSc., PhDr. Hynek Jeřábek, CSc., doc.ing. Alena Kunstová, CSc., RSDr. Ján Mišovič, CSc., PhDr. Ivo Možný, PhDr. Milada Mrkosová, CSc., doc.PhDr. Dušan Pavlů, CSc., PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., PhDr. Jan Rytina, CSc., PhDr. Richard Růžička, CSc., PhDr. Petr Sak, CSc., doc.PhDr. Marcel Sloboda, CSc., RNDr. Věra Trnková, CSc., doc.PhDr. Eduard Urbánek, CSc.

Náhradníci hlavního výboru :

doc.PhDr. Alexander Fazik, CSc., doc.RNDr. František Charvát, DrSc., prof.dr. Jaroslav Kohout, DrSc., člen korespondent ČSAV, PhDr. Vladimír Krivý, CSc., doc.RSDr. Jaroslav Ražnok, CSc., PhDr. Soňa Szomolányová, CSc., doc.ing. Věra Tauberová, CSc., ing. Lubomír Vacek, CSc.

Revizoři :

RSDr. Ivo Pujman, CSc., PhDr. Milan Aleš, PhDr. Ludmila Benkovičová, CSc., ing. Marie Dohnalová, CSc., PhDr. Zdena Mansfeldová, CSc., PhDr. Jiří Svítek, PhDr. Jana Šindlářová.

Valné shromáždění přijalo toto usnesení:

Valné shromáždění

1. schvaluje zprávu předsedy o činnosti Společnosti za uplynulé období;
2. schvaluje zprávu revizorů a návrh na absolutorium odstupujícímu výboru;
3. schvaluje zaměření činnosti a hlavní úkoly Společnosti na léta 1989–1991;

4. ukládá hlavnímu výboru, vedení poboček a sekcí zpracovat zaměření činnosti, hlavní směry, náměty a připomínky z jednání valného shromáždění do plánů činnosti na příští funkční období;
5. novému hlavnímu výboru ukládá připravit koncepci sjezdu Československé sociologické společnosti při ČSAV, orientovat činnost Společnosti na angažovanou účast v přestavbě naší společnosti a rozvíjet intenzivní spolupráci zejména se socialistickými sociologickými asociacemi;
6. hlavnímu výboru ukládá vytvářet prostor pro rozvíjení ediční činnosti; k tomu ustavit komisi pro ediční činnost;
7. hlavnímu výboru ukládá využít všech možností pro rozvoj teoreticko-metodologické, metodické, konzultační a informační činnosti a v celém systému práce Československé sociologické společnosti usilovat o rozvoj vědeckého dialogu;
8. rozvíjet spolupráci mezi jednotlivými sekcemi Československé sociologické společnosti při ČSAV a Slovenské sociologické společnosti při SAV bez formálního omezení;
9. připravit statut, podle kterého by byly udělovány čestné ceny Československé sociologické společnosti při ČSAV za sociologické práce mimořádného významu, za sociologický debut a za vědecko-popularizační práci v oboru;
10. doporučit ministerstvu školství ČSR, aby posoudilo možnost využití katedry aplikované sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci k intenzivnější přípravě kvalifikovaných kádrů;
11. projednat možnost vytvořit sekci, která by se orientovala na otázky kriminologie;
12. bere na vědomí volbu nového hlavního výboru, náhradníků a revizorů.

Dále bylo konstatováno, že v rámci vyhlášené dobrovolné akce na pomoc postižené Arménii účastníci valného shromáždění přispěli částkou Kčs 2.130,-, která bude odeslána na příslušný účet.

Všem účastníkům valného shromáždění byly dány k dispozici informace o Československé sociologické společnosti při ČSAV v období od valného shromáždění 31. 10. 1985 do 13. 12. 1988, z nichž vyjímáme:

Československá sociologická společnost působí v rámci ČSAV jako jedna ze 43 vědeckých společností.

K 31. 10. 1988 měla celkem 919 členů z ČSR (1) (639 řádných, 280 mimořádných), z toho 374 žen (234 řádných členek, 140 mimořádných), 296 členů do 40 let (148 řádných, 148 mimořádných) a 623 členů nad 40 let (491 řádných, 132 mimořádných).

Nejvíce členů bylo k 31. 10. 1988 v sekci sociologie metod a technik (356), dále v sekci sociologie práce, průmyslu a podniku (309) a v sekci sociologie mládeže (282). Pokud jde o pobočky, největší počet členů měla pobočka v Brně (97) a dále byly pobočky v Ústí nad Labem (47) a v Ostravě (41).

Od r. 1986 do r. 1988 pobočky a sekce Československé sociologické společnosti uspořádaly 24 semináře, jednu konferenci spolu se Slovenskou sociologickou společností, jednu mezinárodní konferenci a jednu celostátní vědeckou konferenci, na niž navázalo valné shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV.

Za uplynulé období vydala Společnost 10 sborníků, jedno číslo interního bulletinu Zprávy a jednu sociologickou ročenku (náhradou za bulletin).

Stav poboček a sekcí Československé společnosti při ČSAV a jejich předsedů po provedených volbách vypadá takto:

Pobočky a jejich předsedové:

Brno	doc.JUDr.PhDr. Antonín Burian, CSc.
Hradec Králové	doc.PhDr. Josef Patera, CSc.
Olomouc	PhDr. Dana Sýkorová
Ostrava	PhDr. Miloš Smutek
Plzeň	PhDr. Václav Hradecký
Ústí nad Labem	PhDr. Jan Rytina, CSc.

Sekce a jejich předsedové:

marxistické sociologické teorie	prof.ing. František Zich, DrSc.
sociologických metod a technik	prof.PhDr. Rudolf Franěk, CSc.

- 1) Slovenští sociologové jsou sdruženi ve Slovenské sociologické společnosti.

sociologie práce, průmyslu a podniku
sociologie města
sociologie zemědělství a venkova
sociologie kultury a volného času
sociologie rodiny
sociologie mládeže
sociologie veřejného mínění
sociální patologie
sociologie integrálního zkoumání člověka
sociologie životního způsobu
sociologie tělesné kultury a sportu

doc.ing. Miloslav Tomášik, CSc.
PhDr. Jiří Musil, CSc.
RNDr. Věra Trnková, CSc.
PhDr. Martin Cejp
PhDr. Milada Mrkosová, CSc.
PhDr. Aleš Kabátek
RSDr. Ján Mišovič, CSc.
MUDr. Jiří Drtil, CSc.
doc.PhDr. Alexander Fazik, CSc.
PhDr. Richard Růžička, CSc.
prof.PhDr. Vladimír Čechák, CSc.

Libuše Lišková

Soutěžní přehlídka prací mladých sociologů ÚFS ČSAV v roce 1988

Stalo se již pravidlem, že jeden z podzimních dnů je v ÚFS ČSAV věnován prezentaci vědeckých prací sociologického dorostu, který v rámci pracovišť Ústavu působí. Proto se také začátkem listopadu 1988 konala v zasedací síni Ústavu soutěžní přehlídka prací mladých sociologů, resp. přehlídka prací sociologicky orientovaných. K odbornému posouzení a k veřejné obhajobě bylo předloženo celkem sedm témat, které se pokusíme několika slovy ilustrovat:

Přemysl Čech v příspěvku *Longitudinální analýza vývoje plodnosti pro jednotlivé generace žen 1930–1964 v ČSR* představil praktické využití nové metody převodu III. hlavního souboru na I. a II. hlavní soubory v Lexisově diagramu ¹⁾ Navrhovaná metoda převodu, která byla dříve popsána samostatně, by měla umožňovat spočítat I. či II. hlavní soubor pro jevy, pro něž jsou publikovaná data uváděna v třídění, do III. hlavního souboru. Mezi tyto jevy patří i údaje o plodnosti, které byly doposud v ČSSR zveřejňovány ve formě III. hlavního souboru. Toto třídění umožňovalo provést longitudinální analýzy plodnosti pro pětileté kohorty. Navržená metoda by měla umožňovat výpočet analýzy pro jednoleté kohorty. Výsledky provedené analýzy znázornil autor v grafech. Zdůraznil dále skutečnost, že pro vlastní výpočty byly sestaveny vlastní programy, které mají obecné využití a nejsou závislé jen na prováděných analýzách plodnosti.

Milan Frydryšek ve studii *K problematice zkoumání pracovní spokojenosti* poukázal na vybrané aspekty fenoménu „pracovní spokojenost“. V úvodní části vymezil pracovní spokojenost jako postoj jednotlivce a jako součást veřejného mínění v určité výrobní organizaci, resp. ve společnosti, přičemž obě tyto roviny pracovní spokojenosti nechápal odděleně, nýbrž ve vzájemné jednotě a ovlivnitelnosti. Dále charakterizoval nejčastěji zkoumané faktory pracovní spokojenosti – faktory související s vykonáváním práce v určité organizaci a faktory působící z mimopracovních sfér. V závěrečné části se autor zabýval možnostmi užití výsledků získaných výzkumy pracovní spokojenosti. Zdůraznil, že pracovní spokojenost je v první řadě indikátorem, jenž odráží sebereflexi jedinců a skupin vzhledem k vlastnímu postavení nejen k práci, ale i ve společnosti a ve svém životě jako celku. Pracovní spokojenost rovněž vyjadřuje, nakolik jsou uspokojovány různé lidské potřeby. V neposlední řadě je pracovní spokojenost i určitým motivačním a akčním potenciálem.

Daniel Hanšpach postavil svůj příspěvek – *Několik úvah k problematice společenského vědomí mládeže v období přestavby společnosti* – na skutečnosti, že mládež sehrává v procesu společenské přestavby klíčovou roli, neboť míra jejího zapojení do společenských přeměn podmiňuje jejich úspěšnost z dlouhodobého hlediska. Vycházel z řady sociologických výzkumů československé mládeže a zdůraznil, že poměrně značná část mladých lidí se staví k cílům přestavby zdrženlivě až s despektem. Příčiny tohoto stavu spatřuje především v nedostatečně naplňované společenské úloze Svazu mládeže a v množství rozporů a nedostatků v nejrůznějších sférách života společnosti. Pro dokumentaci tohoto tvrzení uvedl

1) Pojem Lexisův diagram se používá v odborné demografické literatuře k označení schématu popisujícího jevy (události) třídění podle věku a kalendářního času.

autor některé empirické údaje, které získal z mezinárodního výzkumu hodnotových orientací mládeže (NDR a ČSSR). Tyto údaje jednoznačně svědčily o tom, že mladí ve své většině přisuzují minimální význam společensko-politické angažovanosti. Hodnoty veřejně prospěšná činnost a politická angažovanost se objevily na posledních příčkách hodnotového žebříčku mladých lidí.

Michal Komárek se v práci *Minulost ještě neskončila* zamýšlel nad vybranými aspekty sociologického myšlení Daniela Bella. Své úvahy zarámoval jak do popisu soudobé průmyslově vyspělé civilizace (kapitalistických zemí), přičemž poukazoval na význam vědy a techniky jako faktoru změn struktury ekonomiky, tak na druhé straně se dotkl problémů československé společnosti a společenských věd. Cenným příspěvkem byla prezentace a popis názorů nejvýznamnějších nemarxistických badatelů budoucího vývoje světa v konfrontaci s názory D. Bella. V závěru autor poukázal na nezbytnost překonání deformací československých společenských věd, k nimž došlo v uplynulém období, a to překonání cestou otevřenosti a obnovy tvůrčí atmosféry, cestou zvyšování hodnoty teoretických i empirických poznatků a cestou obrody jejich politického a kulturního významu.

Renata Markusová předložila práci *Úvod k sociální problematice mentální subnormality*. Ve třech kapitolách načrtla některé základní problémy socializace, vzdělávání a kvalifikace mentálně subnormálních osob v československé společnosti. V přístupu k problému vyšla autorka ze skutečnosti, že mentální dispozice, tedy obecná inteligence, je základním předpokladem lidské sociální adaptace, chápané jako dynamický vztah aktivních a pasivních složek přizpůsobení jedince podmínkám vnějšího prostředí. Jedinec se subnormální inteligencí se dostává do rozporu s požadavky prostředí utvářeného stupněm rozvoje společnosti. Mentální omezení individua v konfrontaci s nároky prostředí nabývá sociální dimenze, vyžaduje intervence společenských institucí do výchovy a vzdělávání postiženého. Autorka dospěla k závěru, že problematika osob se subnormální inteligencí je historicky novým jevem a vyžaduje si pozornost společenských věd, mimo jiné také sociologie.

Jiří Svíték se v práci *Neformální zájmové skupiny mládeže* dotkl základních charakteristik těchto skupin a otázkám zájmového sdružování mládeže, které jsou v současnosti u nás nejvýznamnější. Dále se pokusil ilustrovat složitost komplexu neformálního zájmového sdružování mládeže zdůrazněním některých aspektů pojmů kultura, mládež a jejich vzájemných vztahů. Po definování neformálních zájmových skupin jako skupin, které vznikají na průsečíku tzv. vládnoucí kultury, původní kultury členů těchto skupin a masové kultury a které jsou podmíněny jak sociálně třídní strukturou, tak její reprodukcí, vytvořil autor přehled zájmových skupin mládeže (o 11 položkách). Vycházel přitom z dat získaných výzkumem vybraných malých sociálních skupin (oddělení pro výzkum mládeže ÚFS ČSAV 1988). Text koncipoval jako výsledek prvních analýz získaných dat s tím, že pokračování budou představovat případové studie o jednotlivých neformálních zájmových skupinách mládeže v ČSSR.

Jiřina Šmejkalová v příspěvku – *Raymond Williams: Kultura a metoda* – využila poznatky, které získala během studijního pobytu ve Velké Británii. Jejím cílem bylo představit osobnost a dílo Raymonda Williamse, který v lednu roku 1988 zemřel. Byl sociologem kultury a literatury, působil jako literární kritik, učil ve vzdělávacích institucích a přednášel na univerzitě v Cambridgi a široce se angažoval ve veřejně společenském životě. Autorka se soustředila na výklad jednoho z jeho pozdních děl – *Kultura* (1981), v němž se nejzřetelněji projeví Williamsovy základní metodologické principy komplexního, interdisciplinárního a procesuálního zkoumání vztahů kultury a společnosti. Williams k tomu využil rozpracování tzv. operacionálních pojmů, jako například transformace, přístup, vzdálenost, výběr apod. Autorka zdůraznila, že mezi pilíře Williamsovy metody patří respektování historických a sociálních souvislostí, komplexní a syntetizující pohled a důraz na aktivní funkci lidského činitele v produkci i reprodukci kultury.

Na soutěžní přehlídce prací mladých pracovníků ÚFS ČSAV se tedy prezentovala nebyvale široká škála zpracovávaných témat. Svědčí to o rozšiřujícím se zájmovém spektru jak mladých pracovníků, tak pracovišť, na nichž působí. Lze oprávněně předpokládat, že tento trend se bude nadále prohlubovat, poněvadž je to ku prospěchu nejen marxisticko-leninské sociologie, ale také společenskovědního výzkumu jako celku. Závěrem informace o soutěžní přehlídce je možné vyjádřit naději, že alespoň práce, které při své prezentaci zaujaly, budou moci být postupně představeny v odborných a populárně vědeckých časopisech v mnohem větší míře, než tomu bylo v předcházejících letech.

Ve dnech 22.–23. listopadu 1988 se ve středisku Videopress MON konal bilaterální seminář Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze a Ústředního ústavu pro výzkum mládeže v Lipsku (ZIJ), na téma *Mládež – malé společenské skupiny a společenské procesy*. Organizátorem bylo oddělení pro výzkum mládeže ÚFS ČSAV.

S úvodním referátem na téma *Mládež v procesech společenské přestavby* vystoupil P. Sak (ÚFS ČSAV). Analyzoval sociálně ekonomické procesy, které formovaly mládež jako subjekt koncem sedmdesátých a v první polovině osmdesátých let a které limitují její úlohu subjektu v procesech přestavby. Zvyšující se dynamika společenského vývoje a kvalitativně nové jevy ve společnosti vedou k větší diferenciaci po sobě následujících věkových skupin mládeže, způsobené odlišným vlivem společných podmínek na její sociální zrání. V závěru se P. Sak zamýšlel nad otázkou, kam směřuje naše společnost a zda má mládež dostatek možností podílet se na řízení společenských procesů.

Na P. Saka navázal A. Hoffmann (ZIJ Lipsko) referátem *Aktuální otázky rozvoje teorie mládeže v NDR*. Zhodnotil genezi výzkumného zaměření ústavu za dvacet let jeho existence a zformuloval klíčové otázky, na něž by měla sociologie mládeže dát v nastávajícím období odpověď (např. využití potenciálu vzdělání, kreativita). To předpokládá přechod od kvantitativní ke kvalitativní analýze, dlouhodobé srovnávání empirických výsledků a zejména diferencovaný přístup k mládeži. Citelným nedostatkem je také absence jednotné teorie mládeže a nedostatečný přehled o aktuální situaci v oboru ve světě.

A. Kabátek (ÚFS) hovořil o *generační kultuře a generačních skupinách*. Načrtl pojetí generační kultury mládeže jako integrálního prvku kultury společnosti a jako historicky a sociálně podmíněné kategorie. Dále se zabýval místem a úlohou generační kultury a generačních skupin v procesu kulturní kontinuity společnosti a společenského zrání mladých lidí. Vycházel z toho, že generační kultura je jedním z inovačních faktorů kultury společnosti a má tudíž i vliv na dynamiku společenského vývoje.

Obsahovými a metodickými problémy *vymezení okrajových skupin mládeže* se zabýval W. Brück (ZIJ). Toto téma se teprve nedávno dostalo do centra pozornosti sociologů. S tím jsou spojeny i terminologické problémy, malé zkušenosti z empirického výzkumu tohoto mnohdy velmi obtížně dostupného objektu. Poté podal W. Brück typologii marginálních skupin mládeže v NDR s jejich základními charakteristikami, v některých případech velmi zajímavou rodinnou anamnézou a regionálními rozdíly. Analýza byla doplněna výsledky názorů a postojů německé mládeže k těmto skupinám. V závěru referující naznačil slabiny v přístupu společnosti k těmto skupinám.

Na toto vystoupení vhodně navázal J. Svítek (ÚFS) referátem o *zájmových skupinách mládeže*. Na základě výsledků výzkumu malých sociálních skupin podal určitý přehled o stupni rozvinutosti a míře významnosti neinstitucionálního zájmového seskupování mládeže v ČSSR v současné době. Vymezil tyto skupiny jako relativně malá vrstevnická seskupení, sdružující mladé lidi přibližně stejných zájmů a cílů, v nichž není kodifikován pevně stanovený systém pravidel, norem, postavení, rolí apod. a které se alespoň v počáteční etapě svého vývoje formují vně společenských institucí a jsou fakticky dobrovolná.

Na závěr prvního dne semináře vystoupila G. Ullrichová (ZIJ) s referátem o *problémech formálních a neformálních skupin mládeže ve volném čase*. Vyšla z problému definování volného času (na němž se dosud sociologové neshodli) a jeho funkcí. Zejména funkce rozvoje osobnosti je pro mládež významná, ale její realizace závisí na tom, jak mladí lidé s volným časem nakládají. Nezastupitelnou úlohu zde plní neformální skupiny (k nimž patří asi dvě třetiny mladých lidí). G. Ullrichová zdůraznila nerealnost předpokladu, že všechny zájmy mladých lidí lze pokrýt organizovanými formami.

Druhý den jednání zahájil B. Kaftan (ZIJ) referátem *Analýza skupinových procesů v mládežnických pracovních kolektivech*. Mládežnické pracovní kolektivy a členství v nich mají v NDR vysokou prestiž a mladí lidé mají o členství v nich zájem. Všichni vedoucí pracovníci však neumí využít specifických vlastností a předností těchto kolektivů a na druhé straně jim poskytnout podporu v době, kdy se teprve připravují na dosahování špičkových výkonů. B. Kaftan upozornil na to, že dosud se sledovaly jen pozitivní rysy těchto brigád, chybí jejich komplexní analýza.

Od sféry práce se pak zájem přesunul na období přípravy na povolání. M. Čermáková (ÚFS) vystoupila na téma *Vzdělání, kvalifikace a rozvoj osobnosti*. Východiskem byl pohled na školství jako na komplikovaný sociální a ekonomický systém, odrážející sociální realitu a její nedostatky. Rozdílné vzdělávací příležitosti znamenají nejen rozdíl v dosahovaném formálním vzdělání a s ním spjatých

kvalifikačních znacích, ale i rozdíly ve vzdělanosti samé, včetně s ní spojených schopností využívání volného času, sociálních a kulturních hodnot. Ovlivňují i schopnost zaujmout aktivní postoj ke společenskému dění.

Vzděláním v podmínkách NDR se pak zabývala A. Gläserová (ZIJ), která hovořila o faktorech stimulujících rozvoj schopností v základní škole. Ve svém referátu vycházela z dlouhodobého opakovaného výzkumu sledujícího vztah mezi školními a inteligenčními výkony a proměnu tohoto vztahu v čase. Zmínila se i o experimentech prováděných na základě těchto výsledků v některých školách.

Jako poslední vystoupila H. Navarová (ÚFS) na téma *Rodina v procesu generační kontinuity a diskontinuity*. Věnovala pozornost změnám, k nimž dochází v současné rodině, zejména demokratizaci vztahů v rodině a to jak mezi manželi, tak mezi rodiči a dětmi. V rodině je možno sledovat jak zlom kontinuity generací, nepředitelnost zkušeností, tak i přenos určitých norem, vztahů a hodnot, především kulturních. H. Navarová hovořila také o složitém postavení současné ženy v rodině a ve společnosti a o nutnosti vytvoření nového modelu rodiny, respektujícího individualitu lidí.

Seminář byl všemi účastníky hodnocen jako pozitivní přínos ke vzájemné spolupráci a dialogu o aktuálních otázkách postavení mládeže v současné společnosti v obou zemích a její faktické účasti (a také jejích limitech) v procesu společenské přestavby. Bohatá diskuse se vyznačovala snahou analyzovat problémy v širších společenských souvislostech a najít historické kořeny současných jevů.

Zdena Mansfeldová

Konference „Automatizované systémy řízení a inovace v řízení sociálního rozvoje – ASŘ/ÍRSR '88“¹⁾

Dlouhodobě sledovaný problém „automatizace a sociální rozvoj“ byl v loňském roce probíráán na jubilejní, desáté konferenci. Zaměření a program konference vycházely z poznatků a doporučení konference předcházející²⁾. Teoretická východiska i problémy výzkumu a praxe řízení sociálních procesů byly nastolovány a diskutovány se zaměřením na změny a modifikace vyvolané současnými podmínkami přechodu na organizační formy státního podniku, samofinancování a samosprávu, jakož i dalšími vlivy nového hospodářského mechanismu. Konference byla orientována na hledání cest a forem nejučinnější pomoci procesům přestavby společnosti, jejíž osou v politické rovině je demokratizace veškerého života, v rovině řízení hospodářství pak jde především o přechod od direktivně administrativních metod plánování a řízení k metodám ekonomickým.

V zahajovacím slově zdůraznil předseda přípravného výboru konference V. Pernica (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), že ekonomický a sociální rozvoj jsou nerozlučně spjaty s rozvojem politickým. Socialistická demokracie a samospráva jsou podmínkou i předpokladem a nástrojem dalšího rozvoje naší společnosti. Tyto bezesporné a obecně uznávané fakty se v běžném životě mohou dostávat do rozporu při stanovení odpovědnosti za sociální rozvoj v konkrétní oblasti, při vyčleňování materiálních a finančních prostředků na mzdy a sociální zabezpečení a konečně také v procesu zohledňování vzdálených nepříznivých vlivů výrobní činnosti. Oblastí zvláštního zájmu se stává sociální aspekt programů útlumu některých výrob a možnosti řešení sociálního problému pomocí sociálního programu. Přestavba je nutným, avšak rozporuplným procesem, v jehož průběhu nelze vyloučit, že sociální rozvoj v konkrétní

¹⁾ Konference konaná ve dnech 28.–30. listopadu 1988 v Olomouci byla desátou teoreticko-praktickou konferencí řešitelů hlavního úkolu státního plánu základního výzkumu IX–3–3 *Řízení, plánování a prognózování společenských procesů v období výstavby rozvinutého socialismu v ČSSR*, koordinovaného dr.ing. F. Kuttou, DrSc. z ÚFS ČSAV, Praha a pracovníků řídící praxe všech úrovní. Organizačně zabezpečuje konferenci Dům techniky ČSVTS Praha, ten je také vydavatelem sborníků referátů z každé konference.

²⁾ Podrobné zprávy o konferencích jsou každoročně zveřejňovány v Sociologickém časopise (zpráva o konferenci v r. 1987 viz SČ č. 3/1988). V čísle 6/1986 jsou zveřejněny výsledky všech konferencí konaných do roku 1986.

organizaci může být odsunut na okraj pozornosti vlivem jednostranných technických a ekonomických přístupů. Nezbytnou součástí a základem orientace prognóz, plánů, programů a projektů se musí stát sociologické, psychologické, právní a jiné expertizy, což ovšem klade vysoké požadavky na společenské vědy a jejich metodickou a metodologickou výzbroj.

Úvodní referát *Sociální rozvoj a společenská přestavba* přednesl F. Kutta (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Na základě Leninova požadavku, sjednotit společenský vývojový princip s obecným principem jednoty světa, přírody a pohybu, analyzoval vývoj socialismu v ČSSR, formování brzdících vlivů a principy změn.

Zastaralý ekonomický mechanismus, spjatý se zbyrokratizovanou řídicí sférou, se stává základem brzdícího mechanismu nejen ve sféře vědeckotechnické a ekonomické, ale i ve sféře sociální, kulturní, morální.

Nepríznivý vývoj pozorujeme i v oblasti vzdělanosti a kvalifikace, kde vznikají velké ztráty intelektuálního potenciálu destrukcí a „zkameněním“ kádrových struktur. Postupná ztráta sociálně ekonomické dynamiky naléhavě vyžaduje revoluční přestavbu celého společenského života. Nastínil problémy realizace přestavby a v závěru konstatoval, že všechny problémy přestavby sociální sféry jsou těsně spjaty s přestavbou v oblasti politické, v oblasti vědy a techniky a ekonomiky. Půjde tu zvláště o rozvoj další účasti občanů na všech formách řízení, o široký rozvoj sortimentu, zvláště předmětů dlouhodobého užití, a služeb, které značně zaostávají za rozvojem výroby.

Příspěvek *Sociální rozvoj pracovního kolektivu v podmínkách přestavby* přednesla L. Svobodová (Federální ministerstvo práce a sociálních věcí, Praha). Otevřeně a kriticky ukázala na problémy i možné směry řešení nových pravidel ekonomického ovlivňování pracovních podmínek, rizikovosti práce, financování podnikové společenské spotřeby, na problémy hrazení nákladů na výchovu odborníků podniky. Zabývala se změnami nástrojů řízení a usměrňování sociálního a personálního rozvoje a posuny v dělbě práce mezi ministerstvy a podnikovou sférou. Za nástroje řízení sociálního rozvoje jsou považovány dlouhodobé koncepce a prognózy, pracovní řády a zákoník práce, pracovní smlouvy, kolektivní smlouvy a plán personálního a sociálního rozvoje. Obsah, forma, pojetí i způsoby hodnocení plánů personálního a sociálního rozvoje jsou napříště v plné kompetenci podniků. V nich se řeší potřeby i zájmy pracovního kolektivu podniku, budou proto rozmanité co do formy i obsahu. Jejich příprava vyžaduje vyšší účast společenských organizací a těsnější sepětí s kolektivní smlouvou. Centrum se bude zabývat širšími problémy, jako jsou zaměstnanost, pracovní doba a pracovní režimy, všeobecné otázky bezpečnosti a hygieny práce, zdravotnická péče a zásady rehabilitace a rekreace, závodní stravování. Dále hovořila o pokrývání výdajů na společenskou spotřebu.

Referát vyvolal bohatou diskusi, v níž se hovořilo o problému rizik při nezaviněném porušování bezpečnosti a hygieny práce a způsobech snižování rizik na úrovni podniků například formou pojištění, o úhradě nákladů na všechny druhy sociální činnosti a zvláště pak na odborné vzdělávání. Účastníci konference byli vyzváni, aby přispěli k práci komise, která připravuje příslušné návrhy.

I. Tomeš (Technickoekonomický výzkumný ústav hutního průmyslu, Praha) přednesl referát *Posuny v rolích subjektů sociální politiky*, v němž zobecnil některé sociologické výzkumy. V současné době působí nové impulsy ekonomické reformy také na metamorfózy myšlení řídicích pracovníků. Zájem se přesouvá na otázky reprodukce pracovní síly a formování výkonných pracovních kolektivů. Praktická opatření vyvolávají sociální napětí, které má objektivní i subjektivní složky.

K objektivním faktorům lze řadit úsilí centra o zachování některých regulačních nástrojů ve mzdové politice, bránících růstu průměrných mezd a rostoucí podmíněnosti úhrad sociálních nákladů tvorbou a pravidly pro rozdělování zisku. Brání to úsporám pracovníků a vyvolává tlak na omezení rozsahu podnikové sociální vybavenosti.

K subjektivním faktorům patří sociální „negrattnost“ v myšlení zejména technických kádrů, které dramatizují technický rozvoj jako všelék sociálních problémů. Patří sem i nedostatek humanistického myšlení řídicích pracovníků a pracovníků ekonomických úseků. Výzkum názorů řídicích pracovníků ukázal, že relativně sociálně nejzraleji uvažují vedoucí pracovníci I. linie (mistři, vedoucí provozů), kteří jsou denně vystavováni holé sociální realitě.

Příspěvek na téma *Sociální informatika a sociální projektování* připravili Z. Dráb (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) a M. Vitek (Vysoká škola chemickotechnologická, Pardubice). Sociální informatika má významnou úlohu i v sociálním projektování, neboť sociální projektování, stejně jako

sociální plánování, naplňuje marxistickou koncepci aktivní funkce sociálního poznání. Především sociologii se otevírá možnost dalšího racionálního využití poznatků a závěrů konkrétních výzkumů ve prospěch společenské praxe.

M. Tomšík (Vysoká škola ekonomická, Praha) přednesl referát *Automatizace řídicí práce v podmínkách přestavby hospodářského mechanismu*. Poukázal na objektivní podmíněnost informatizace společnosti a na základě dosavadních poznatků i výzkumné sondy formuloval závěr: S nástupem nové počítačové techniky (terminálové sítě, osobní počítače, počítačové sítě) se nabízí její využití v práci řídicích hospodářských pracovníků ve třech základních směrech:

- jako automatizačního prostředku řady rutinních kancelářských prací;
- jako nástroje umožňující řešení složitých úloh především koncepční povahy;
- jako nástroje racionálního uspořádání kontaktů se spolupracovníky a nových forem komunikace s nimi.

Příspěvek *Podíl ROH na řízení sociálního rozvoje a problémy pracujících žen* přednesla D. Rejlková (Teoretické pracoviště ÚRO, Praha).

R. Kryš (Ústav věd pro řízení PAV, pracoviště Bytom, PLR) připravil referát na téma *Automatizovaný systém práce s řídicími kádry v podniku*. Podle návrhu přípravného výboru i účastníků konference přednesl referát *Zobecnění praxe řízení v podnicích PLR v 80. letech*. Krátce popsal model struktury samosprávy pracovního kolektivu a kompetence orgánů samosprávy. Formálně byly orgány samosprávy zřízeny ve všech podnicích, které mají právo vytvářet rady pracovních kolektivů. Výzkumy ukazují na velké rozdíly skutečného vlivu na řízení podniku. Ve většině případů hrají v řízení podniku rozhodující roli vyšší řídicí kádry. Rady pracujících ovlivňují většinou problémy, v nichž se projevuje osobní zájem profesních skupin, které v radě převládají (dělníci, technici apod.). Orgány samosprávy samostatně rozhodují jen ve 22–25 % případů. Vážný problém je v tom, že pracující nepovažují orgán samosprávy za nezbytný a důležitý a neidentifikují se s ním. Radu chápou spíše jako „svého druhu odborový orgán“, který má hájit zájmy dělníků a ne jako zástupce „vlastníka“, podnikatele. Lze však vystopovat pozitivní posuny v rozvíjení podnikových samospráv.

Druhý den jednání uvedl M. Filka (Vysoká škola chemickotechnologická, Pardubice) referátem *Sociální řízení státního podniku*. Ekonomický i sociální mechanismus jsou vytvářeny určitou formou řídicích vztahů a jim odpovídajících metod řízení. Zásadní změnu v soustavě sociálního řízení státního podniku představuje vytvoření orgánů podnikové samosprávy pracujících, které především ve sféře sociálního rozvoje podniku mohou uplatňovat potřeby a zájmy pracujících a provádět důslednou společenskou kontrolu efektivnosti a kvality sociálního řízení státního podniku. V tomto smyslu je důležité jak věcné zaměření sociálních opatření, tak jejich efektivnosti vyjadřující jak jejich sociální a politickou účinnost, tak hospodárnost při využívání vynakládaných prostředků. Uplatnění a trvalý rozvoj sociálního mechanismu řízení státního podniku je nedílnou součástí komplexně pojaté přestavby hospodářského mechanismu a podmínkou pro splnění jí proklamovaných společenských důlů.

Referát *Automatizace řízení personálního rozvoje* přednesl M. Haňdiak (Východoslovenské železářny, Košice). Konkrétní sociologický výzkum v podniku zbořil mýtus, že jde o moderní špičkový podnik. Je zde příliš vysoký podíl ruční práce a nízký podíl plně automatizované práce. Proto se „výhled technického, ekonomického a personálního rozvoje do roku 2000“ připravuje jako jediný komplexní dokument. Úsek kádrové a personální práce vlastní počítačový program, který umožňuje analyzovat vhodnost daného pracovníka pro dané pracovní místo. Těsná spolupráce personálního odboru s odborem racionalizace a ekonomika práce i odboru technického rozvoje přináší výsledky pro celý podnik.

B. Čabanová (Technicko-ekonomický výzkumný ústav hutního průmyslu, Praha) přednesla příspěvek *Rostoucí role sociologie v průmyslové praxi*. Podnikoví sociologové nemohou vystačit s diagnostickými či plánovacími metodami tak, jak se vyvinuly v praxi sociálního plánování na všech stupních řízení v minulých letech. Musí nabídnout další nové formy účasti na společenském rozvoji.

Na téma *K vývoji vztahu technického rozvoje a struktury pracovních sil v rudném hornictví* hovořil R. Raschman (Ústav pro výzkum rud, Košice). Shrnuje poznatky a zkušenosti z analýzy dlouhodobého vývoje řídicích procesů v podniku. Jde o to, aby v zájmu zvýšení účinnosti řízení sociálního rozvoje byly rozhodovací procesy založeny na systémovém přístupu, který v oblasti rozvoje výrobních sil bude – mimo jiné – vycházet co nejvíce z analýzy výrobních systémů a co nejméně ze subjektivních představ některých řídicích pracovníků.

Příspěvek *Sociologie organizací* připravil V. Čech (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň). V praxi se nejednou ukázalo, že implementace zpočátku jen věcně chápaných organizačních struktur v reálných podmínkách výrobně ekonomických systémů přinášela sociologické problémy a důsledky, které nezdůrazňovaly původní záměry organizačních projektantů. Není proto divu, že například na Západě byly vědecké pokroky při zkoumání struktury a fungování organizací spojeny s prohlubováním sociologického přístupu k organizacím. O činnosti na poli racionalizace a vytváření organizačních struktur v podnicích často pečují specializované podnikové útvary zabývající se organizací a technikou řízení. Jako u všech specializovaných lidských činností však přitom vzniká nebezpečí jednostrannosti pohledů. Právě sociologická problematika organizace nebývá v těchto útvarech uspokojivě řešena. Účinnost jejich práce se zvýší, jestliže se budou opírat o expertní a konzultační skupiny odborníků, v nichž budou zastoupeny hlavní funkční a štábní útvary, včetně sociologických. Sociologové se přitom budou zabývat jak sociálními souvislostmi organizace, tak prosazováním celkových, systémových přístupů k tvorbě a používání organizací.

Referáty *Psychologické služby pro řízení sociálního rozvoje* P. Krejčího (Psychologický ústav ČSAV, Praha) a *Sociologické služby* H. Wolekové (Projektový org. ústav ZTS, Bratislava) se zabývaly náměty na organizaci psychologických a sociologických služeb podnikům. V. Chlumský (Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví Bratislava, pracoviště Praha) v příspěvku *Socialistické podnikání a stát – sociologické aspekty* se zamýšlel nad rozpory a zájmy. K. Vališ (DRUPOS – VVS, Brno) v referátu *Rozvoj bydlení v ČSSR jako řízený sociální proces* analyzoval sociální aspekty a sociální význam bydlení.

Problémy územního řízení uvedl M. Illner (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV) referátem *K výzkumu řízení sociálního a ekonomického rozvoje měst*. Informovat o výsledcích terénního výzkumu aktuálních problémů v dané oblasti. Faktická závislost MěNV, vertikální – vůči NV vyšších stupňů, i horizontální – vůči ústředně řízeným organizacím, ovlivňuje činnost MěNV i v těch oblastech, kde by měly být strážci celospolečenských zájmů. Organizace, řízení a ekonomika místního hospodářství ve městech jsou poznamenány chronickým nedostatkem hmotných i finančních prostředků, dlouhodobým podceněním společenského významu služeb, následky direktivního řízení a jednostranného centralismu. Věcné problémy jsou zde pocítovány tak tíživě, že otázky zdokonalování organizace a řízení místního hospodářství se zdají být až sekundární. Řešení tíživých otázek místního hospodářství ve městech a postavení MěNV je v první řadě závislé na celkové dynamizaci společenského rozvoje. Výzkum přispěl k identifikaci řady problémů a k vypracování doporučení; základem zlepšení je demokratizace a přestavba hospodářského mechanismu.

Možnosti inovace v řízení sociálního rozvoje analyzovali ve svém příspěvku V. Ulman a J. Kovář (Výzkumný ústav oblastního rozvoje a měst, Ostrava). Na základě analýzy dosavadního vývoje v územním řízení formulovali náměty a doporučení k inovaci územního řízení. Přechod na nový systém řízení a plánování sociálního rozvoje musí být zřejmě etapový. Jeho podmínkou jsou mimo jiné i změny makroekonomického charakteru, především v tvorbě cen (sblížení cen ani ne tak s jejich nákladovým vyjádřením, jako s užitnými hodnotami zboží a služeb), dále plné osamostatnění podniků v taktické a operační rovině řízení, demokratizace řízení jak v podnikových, tak i územních strukturách.

Příspěvek *Systémové metody pro územní řízení* připravili V. Chrobok (ONV Pardubice) a M. Vitek. J. Premusová (Výzkumný ústav palivoenergetického komplexu, Ostrava) hovořila na téma *Pracovní síla jako předmět územně odvětvové koordinace*. V. Walló (Ministerstvo vnitra a životního prostředí ČSR, Praha) se zabýval otázkami služeb v příspěvku *Hospodářský mechanismus a lidský faktor dynamizace v podmínkách místního hospodářství a služeb*. V příspěvku *Řízení mobilizace sociálních zdrojů a rozvíjení inovační aktivity podniků* se P. Kunst (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) zabýval otázkami významu a formování „řídící síly“ nezbytné k dosažení žádoucích změn společenských řídicích systémů.

Problémový okruh informatizace byl zahájen referátem *K rozvoji informačních systémů v ČSSR*, který přednesl M. Srb (Ústředí vědeckotechnických informací – TZ, Praha). Zabýval se problémy informatizace ve vztahu k dynamice společenského rozvoje. V posledních dvou desetiletích se v ČSSR vytvářely automatizované informační a řídicí systémy na základě postupů používaných v zahraničí. Rozdílnost technických, ekonomických i ostatních podmínek vedla k neadekvátnímu používání technologie automatizovaného zpracování dat a vytvoření systémů, které neodpovídají potřebě uživatelů. Podobné nebezpečí se rysuje při překotném vybavování organizací osobními počítači. Doposud přetrvávající přístup k tvorbě

a provozu automatizovaných informačních systémů, budovaných v souladu s existující legislativou, by měl být nahrazen jiným přístupem.

K. Štětka (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce Bratislava, pracoviště Praha) přednesl příspěvek *Automatizované registry pracovních sil a síť registrů o lidském činiteli*. V příspěvku *Komunikační potenciál a rozvoj společnosti* V. Šamonil (Výzkumný ústav spojů, Praha) zdůvodňoval neudržitelnost tendence k zadržování informací a význam komunikace pro informaci. Komunikační technologie příštích let jsou víceméně známy a jasné, jejich projektanti však potřebují přiměřenou sociální instrukci, jak tyto systémy utvářet, aby se nestaly disfunkčními vůči společenskému ideálu. E. Mleziva (Výzkumný ústav dopravní, Praha) přednesl referát *Možnosti a limity informací pro řízení sociálních procesů*.

V úvodu třetího dne jednání (30. 11.) P. Neoral (Severomoravské celulózy, Paskov) přednesl referát *Automatizace v řízení sociálního programu organizace*. Seznámil účastníky konference s originálními postupy podniku, který výstavbu ASŘ podřizuje rozvoji výroby a velkou váhu přikládá motivaci pracovníků, promítajícími se do komplexní podoby sociálním programem i účinnosti sociálních opatření. V podniku opustili rozsáhlé tiskové soubory a přešli od samého začátku budování ASŘ k distribuci konkrétních informací na obrazovku terminálu v místě uživatele. Pro podnikového psychologa a sociologa je vyčleněn PC vybavený programy pro vyhodnocování úplného profilu pracovníka v kontinuitě na předcházející zaměstnání, spokojenosti, sociální stability, pracovních a motivačních představ ve vazbě na realitu, ve strukturovaném členění (pohlaví, věk, sociální skupina atd.). Zrcadlově je zkoumána i fluktuální skupina s cílem regulace zpětné vazby na stabilizaci pracovníků. Jsou připravovány a ověřovány programy řešící biopsychosociální reakci pracovníků. Velkou pozornost vzbudil příklad integrovaného ASŘ, dodržující jednotu řízení věcně výrobních, ekonomických a sociálních procesů. Podnik zavedl „směnové řízení výroby“, což znamená, že organizačním útvarem je směna, vedoucí směny je „ředitelem podniku pro směnu“. Mění se pojetí pracovních funkcí a obsah profesí, nově se definuje dělník-operátor, technicko-hospodářský pracovník, vedoucí pracovník-podnikatel. Pro každou směnu, která je mimo jiné „sociálním útvarem“ je zavedena funkce „personální mistr“. Rozvoj motivace vychází z brigádní formy organizace práce a odměňování, zvládání více profesí, z přechodu na pružný režim práce. Konečným „sociálním cílem“ je přechod na 36 hodinový pracovní týden. Změna vztahu pracovníků k výrobním prostředkům je založena na principu „pronájmu“ zařízení uceleným výrobním a obslužným útvarům. Příspěvek vyvolal bohatou diskusi.

V. Musil (Ústav ekologie průmyslové krajiny ČSAV, Ostrava) přednesl příspěvek *Vztah podniků k přírodnímu prostředí*. Kriticky zhodnotil „reaktivní strategii“ (termín autorův) ochrany životního prostředí, která u nás převažuje a je zatím nevyhnutelná. U všech inovací a investic je však nutno prosazovat „preventivní strategii“ ochrany životního prostředí. To vyžaduje nové ekonomické, technické, sociální a ekologické přístupy a změny cílů podniků.

Příspěvek *Hodnocení kvality životního prostředí – podklad k rozhodování a řízení* připravil V. Voráček (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). *Inovace v základních vědeckých přístupech* formuloval i zdůvodňoval M. Vítek v příspěvku *K sociální synergetice*. Změny východisek kritérií hodnocení sociálního pokroku a formování základních názorů na sociální pokrok analyzoval V. Pernica v referátu *Ke kritériím sociálního pokroku*. Začlenění kritérií lidských hodnot do škály výrobních ukazatelů by měli dělat ekonomové ve spolupráci s dalšími odborníky, včetně zdravotníků. Rozhodující roli by měli sehrát sociologové. Zásadním hlediskem je, že rozvoj člověka je možný pouze v souladu s přírodou, a nikoli v rozporu s ní. Tímto směrem je nutno prohlubovat především kritéria produktivity práce a rentability fondů. Formování kritérií sociálního pokroku ve prospěch plánovitěho řízení sociálního je zatím ve stadiu poznávání a vytváření výchozích přístupů a formování osobnostních postojů k problematice. Na závěr přednesl E. Mleziva humorný fejeton *Anulace aktivní adaptací aneb jak se řízpůsobit vědě ovládané počítači*.

Večer druhého dne jednání byla zorganizována panelová diskuse, kterou řídil Z. Dráb. Volba témat diskuse: *Inovace v řízení sociálního rozvoje* byla ovlivněna celkovým složením účastníků konference³⁾.

³⁾ Konference se zúčastnilo celkem 114 zájemců, z toho 50,9 % z řídící praxe různých úrovní a 49,1 % vědecké a výzkumné základny. Podle typů organizací se na konferenci podíleli pracovníci vysokých škol (8,8 %), akademických ústavů (8 %), ostatních výzkumných ústavů (32 %), centrálních řídicích orgánů ústředních i národních (8,8 %), podniků (35 %), územních orgánů (7,4 %) a dalších organizací.

Panelové diskuse se zúčastnila téměř polovina účastníků konference, diskuse se soustřeďovala na změny podmínek financování sociálního rozvoje a na sociální plán. Všeobecně se soudí, že plány sociálního a personálního rozvoje je účelné doplnit nebo i nahradit dlouhodobějším programem sociálního rozvoje. Příkladem je postup Severomoravské celulózky, Paskov, kde cílem rozvoje výroby v prvních fázích je zabezpečit růst platů a v dalším období snížit pracovní dobu na 36 hodin za týden. Řada námětů z panelové diskuse byla zapracována do závěrů konference.

Jednání konference potvrdilo velký zájem o všechny otázky spojené s formováním nových společenských a ekonomických mechanismů. Projevily se také určité rozpaky především v podnikové sféře, v níž se nyní koncentrují požadavky i nároky vyplývající z nových principů řízení a formování hospodářského mechanismu. Mezi účastníky konference, kteří samozřejmě netvořili reprezentativní vzorek, převládá názor, že citelných změn je zatím relativně málo a očekávají se spíše „shora“. Zdá se, že aktivní přístup a podnikavost základních výrobních organizací se zatím silněji neprosazuje. Samofinancování a z něho odvíjený způsob financování sociálního rozvoje jsou většinou poznamenány „zbytkovým přístupem“ a vyvolávají obavu, že na sociální rozvoj ve většině jeho dimenzí prostě nezbude. Rozvoj sociální oblasti ve funkci základního kritéria rozvoje organizace a základu aktivity lidí se zatím plně neprosazuje.

Zaostávání automatizačních prostředků československé výroby se dále prohlubuje, což vyvolává na jedné straně rezignaci na pronikavější pokrok v rozvoji automatizace řízení a tvůrčí práce pomocí domácích techniky a na druhé straně tlaky na individuální dovozy z kapitalistických zemí, bez centrálních vlivů. Obojí vede ke ztrátám. Ukázalo se, že problémy plánovitého řízení sociálních procesů a jejich automatizace bude účelné rozčlenit do dílčích, relativně samostatných problémů a v dalších akcích se orientovat na řešení takto vytipovaných užších problémů.

Na základě jednání a výsledků panelové diskuse byly zformulovány návrhy a doporučení k předání společenské praxi:

- k rozvinutí inovací v řízení sociálních procesů je účelné prohloubit spolupráci společenských věd, především sociologie, psychologie a práva;
- inovace plánovitého řízení sociálních procesů musí vycházet z hlubšího poznání mechanismů fungování společnosti v jejich politických, sociálních, ekonomických, právních i technických a technologických aspektech, především však v jejich zásadních interakcích;
- základním nedostatkem výzkumu i praxe prognózování, plánování a řízení sociálního rozvoje se stává nedostatečná komplexnost, znovu se objevuje potřeba upevnit a prohloubit týmovou práci v této oblasti jako základní metodu dosažení vyšší komplexnosti výzkumu, formování závěrů a realizace opatření;
- ve spojení s prognostickou činností je účelné vytvořit předpoklady (kádrové, organizační, materiální) pro permanentní vědeckou analýzu stavu společnosti s orientací na odhalování prostorů možných sociálních napětí a jejich variantní řešení; k tomu by bylo možné využít také plán základního výzkumu, který se pro další období tvoří;
- plán sociálního rozvoje na úrovni organizace (podniku) by měl mít dlouhodobější charakter, jednorocní plány nedovolují řešit závažnější úkoly, jako jsou například byty apod.; mohl by tak sehrát úlohu dlouhodobé koncepce pro každoroční kolektivní smlouvy, která by konkretizovala jeho realizaci;
- z účastníků konference je účelné rekrutovat externí spolupracovníky FMPSV pro řešení metodologických a metodických otázek plánovitého řízení sociálních procesů v organizacích i územně správních celcích;
- společenskovědní fronta by měla zvážit zapojení do výzkumu „humanizace práce“, od základního výzkumu počínaje; dále by bylo účelné hlouběji propracovat metodologické a metodické otázky sociálního prognózování, programování a projektování;
- zatím jsou v oficiálních dokumentech slabě definovány vazby investic, zdraví a bezpečnosti práce;
- pochopení a ovládnutí sociálního rozvoje jako základního kritéria rozvoje vyžaduje zvýšit sociální kompetenci řídících pracovníků a jejich kvalifikaci v oblasti vedení a řízení lidí i pro jednání s lidmi; k tomu zkvalitnit jejich přípravu v oblasti psychologie, sociologie a práva;
- formující se samosprávné orgány (rady pracujících) by měly být vzdělávány nejenom v ekonomice, ale

Z celkového počtu bylo 33 (28,9 %) účastníků s předem přihlášenými referáty a sděleními, v diskusi v průběhu jednání vystoupilo 29 účastníků (25,4 %).

- také v právu, psychologii a sociologii; k tomu by měly příslušné vědní disciplíny vytvářet poznatkovou a publikační základnu;
- významným sociálním fenoménem je bydlení v celé jeho šíři, je to klíčová záležitost sociální stránky života; v této oblasti by měla do větší šířky i hloubky rozvinout poznávací činnost sociologie;
 - pro kvalifikované řešení sociologických, psychologických i právních otázek plánovitého řízení sociálního rozvoje bude účelné zřizovat poradenské organizace složené z dobře připravených specialistů a fungující na komerční bázi; rozšířit tak stávající servis poskytovaný vysokými školami o družstevní, event. i soukromé služby;
 - prohlubovat demokracii znamená také, mimo jiné, plány a programy sociálního rozvoje, event. dílčího opatření dotýkajícího se života lidí v organizaci či v územní jednotce připravovat ve variantách, aby byla možná volba; zvolené opatření pak nebude výhradně „darem shora“, ale tím, co jsme si zvolili a co také jsme schopni a musíme sami udělat;
 - za důležité se považuje formulace plánových dokumentů jako plánů „sociálního a hospodářského rozvoje“
 - v podnicích by se měl otázkami sociálního rozvoje zabývat v řídicí linii jediný funkční útvar, vždy však ve spolupráci se všemi ostatními útvary podniku, radou pracovního kolektivu a orgány ROH;
 - v řešení všech otázek sociálního rozvoje je zapotřebí důsledně uplatňovat systémový přístup;
 - je účelné seznamovat se, studovat a dále rozšiřovat poznatky vedení Severomoravské celulózy, Paskov, a to v oblasti zdokonalování řízení podniku, v řízení sociálního rozvoje, využívání sociologie a psychologie, jakož i přístupu k zavádění automatizace řízení, v tom i řízení sociálního a personálního rozvoje; dále pak ve spojení sociálního programu závodu a města;
 - formuje se nová forma potřeb – potřeby informační a komunikační, uvedené oblasti zatím nejsou ve smyslu potřeb chápány; opomíjení této skutečnosti může vést k sociálním napětím v „překvapivé oblasti“; už dnes je zapotřebí učit se výběru informací, především je eliminovat a konfrontovat; věda by se měla zabývat problémy pohybu potřeb, což je základ pro ovládnutí procesů jejich uspokojování;
 - zavádění automatizace, výpočetní techniky může být účelné jen za předpokladu, že lze definovat očekávané výsledky ve zvyšování výroby, kvality nebo snižování nákladů;
 - nově zřizovaná pracoviště sociologie a psychologie je nutno obsazovat výhradně pracovníky s příslušnou kvalifikací; ukazuje se, že je účelné vybavit pracoviště podnikového sociologa a psychologa osobním počítačem (PC);
 - bude účelné, aby přípravný výbor konference, jakož i další účastníci konference se zapojili do prací na legislativních otázkách informatizace a vědního oboru informatika

Na závěr bylo doporučeno, aby jednání příští konference bylo zaměřeno na vztahy informatiky a sociálního rozvoje s pozorností k základním problémům prohlubování vlivu vědy na tvorbu programů a projektů sociálního rozvoje organizace. Jednací procedury je třeba dále orientovat na osvědčené aktivní formy jednání ⁴⁾.

Vladimír Pernica

Seminář „Přeměny práce a řízení pracovních kolektivů v podniku“

V souladu se svým profilujícím zaměřením na sociální řízení podniků uspořádala katedra ekonomiky a řízení chemického průmyslu na Vysoké škole chemickotechnologické v Pardubicích v červnu 1988 již třetí seminář s mezinárodní účastí *Přeměny práce a řízení pracovních kolektivů v podniku*. 35 příspěvků přednesených na semináři je zařazeno ve zvláštním sborníku vydaném pořadatelem. V této informaci se soustředíme na některé z nich, které jsou zajímavé pro sociologického čtenáře.

⁴⁾ Předem vydaný sborník dovolil, aby publikované referáty a sdělení byly doplňovány nebo vysvětlovány s následnou diskusí, což podporuje vysokou aktivitu účastníků.

Je to především úvodní příspěvek M. Belici (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava), který naznačuje *vlastnosti práce v druhé etapě vědeckotechnické revoluce*, v níž se prosazuje mikroelektronika, mikropočítače a mikroinformatika. Uvádí znaky společenské práce na rozdíl od práce dílčí (regionální, podnikové) a poukazuje na růst dekoncentrace, která kontinuálně zvyšuje pozici primárního výrobního kolektivu (3–5 lidí) a výsledků jeho práce v soustavě světové práce. Růst intelektuální práce se promítá do informace různými formami (vědecké poznatky, know-how, licence, software, filmový záznam, videozáznam apod. se stávají zbožím a mění se na soukromé a individuálně využitelné výrobní prostředky). V nejvyspělejších zemích se tvorba a zpracování informací věnuje kolem 50 % pracujících. Změny struktury společenské práce se projevují v růstu odvětví náročných na vědu, výzkum a špičkovou pracovní sílu a s tím i vyšším růstem produktivity společenské práce. Zvýšení neurčitosti procesu práce je kompenzováno zvýšením flexibility na všech stupních. Výrobní prostředky se ve svých vlastnostech podřizují člověku a mohou být obsluhovány malými výrobními kolektivy. Výroba pro výrobu (masovost) je nahrazována orientací na kvalitu a konečného spotřebitele jako o konečný cíl společenské práce. Rozvoj člověka (kultura, vzdělání, rekvalifikace, sport, záliby) je oblastí podnikání, pocit subjektivity, seberealizace a ztotožnění s vlastní prací narůstá. Společenská práce v druhé etapě vědeckotechnické revoluce tvoří flexibilní, dynamickou a víceúrovňovou strukturu, sestávající z množství autoregulačních a autokreativních podsystémů – ekonomických subjektů většinou malého rozměru.

S. Rufert (Vysoká škola ekonomická, Praha) ve svém referátu rozlišil *aspekty pracovní síly* (fyziologický a ekonomický) od aspektů, které zahrnuje lidský činitel (aspekty politické, psychologické, sociologické, kulturní, pedagogické, pracovní právní a sociálně právní). Naznačil *žádoucí směry působení nového mechanismu řízení na lidského činitele* (samostatnost, iniciativa, kázeň, vzdělávání atd.).

H. J. Aust (Technická vysoká škola, Merseburg, NDR) charakterizoval *přístup věd o práci ke komplexnímu hodnocení výrobků a technologií*. Doporučil postupně přihlížet k proveditelnosti pracovního úkolu, jeho zdravotní nezávadnosti, přijemnosti a působení na rozvoj osobnosti.

Přesnou metodu hodnocení práce UMEWAP-87 a její použití pro objektivizaci tvorby mezd v PLR vysvětlil Z. Waszak (Politechnika, Lodž, PLR). Podle této metody může pracovník získat za složitost práce až 225 bodů, za odpovědnost až 180, za obtížnost až 135 a za pracovní podmínky až 90 z celkového počtu 630 bodů.

Efektivnost řídicí práce vztáhl J. Nowakowski (Politechnika, Lodž, PLR) k míře plnění úkolů a cílů řízeného objektu. Poukázal na nutnost hodnocení dílčích aspektů, tj. kdo, jak, koho, co a v jakém prostředí řídí. Z hodnocení efektivnosti by mělo vyplynout upřesnění funkcí a rolí řídicích pracovníků.

Přeměnami inženýrské práce ve směru prosazování systémového inženýrství se zabýval Z. Dráb (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Tyto přeměny odpovídají systémovým aspektům rozvojových směrů vědy a techniky. Rychle se prosazuje celá řada nových inženýrských disciplín (genové, informační, znalostní, hodnotové, biologické aj.).

Výsledky sekce sociologie práce brněnské pobočky Československé sociologické společnosti shrnul ve svém vystoupení M. Gregor (Univerzita J. E. Purkyně, Brno). V té souvislosti potom uvedl některé nové pojmy z oblasti sociologie práce: termín „pracovní societa“ označuje sociální útvar práce, protože instituce a fungující sociální útvary nemusí být totožné, její ostře ohraničenou formu nazval „pracovní skupinou“ a neostře ohraničenou formu „pracovním centroidem“. Societa se vyznačuje řadou relativně stálých sociálních kvalit, například existencí integrujícího jádra, norem, soustavy hodnot aj. Množinu osob, mezi nimiž jsou jen institucionální vztahy, lze považovat za institucionální seskupení pracovníků a z něho může societa vzniknout neformální integrací. Tato integrace však není plynulým či rovnoměrným procesem, dochází k dezintegračním fázím a prolínání více societ. Sociální kvality society se týkají jednak její existence, jednak pravidel jejího jednání (tj. kultury práce). Efekty práce society jsou orientovány jednak do společnosti, jednak dovnitř society, a to v různé míře pozitivit.

O činitelích autoregulace pracujících societ pojednal L. Musil (Ústav energetického a palivového komplexu ČSAV, Ostrava). Vyšel z názoru, že pracující societa má potřebu, schopnost a možnost regulovat své vlastní jednání. Při hledání konkrétních činitelů autoregulace konkrétní pracující society se jedná o shluky činitelů. Obsahem evoluce činitelů je interiorizace vnějších vlivů a adaptace objektivních vlivů. Vcelku můžeme klasifikovat činitele autoregulace society podle kritérií: modifikované – nemodifikované, vnější – vnitřní, objektivní – subjektivní, ovlivnitelné – neovlivnitelné, konstantní – proměnlivé.

Přitom roste váha činitelů modifikovaných, vnitřních, subjektivních, ovlivnitelných. V kultuře pracovní společnosti se ustaluje stereotyp možností vlastní autonomie.

Poznátky o *autoregulaci v kontextu sociální synergetiky* dokreslil M. Vitek (Vysoká škola chemicko-technologická, Pardubice) na modelu rozvoje iniciativy a soutěžení pro 9. pětiletku. Model klade důraz na odpovědnost pracovních kolektivů za uplatnění vědeckých poznatků a na míru spolupráce s vědeckými pracovišti.

K možnostem *projektování vybraných sociálních potřeb* na příkladu pracovníků jaderných elektráren hovořil J. Paulovič (České energetické závody, Pardubice). Předložil praktickou metodiku projektování počtu členů rodin, počtu dětí, podílu imigrujících pracovníků, podílu mužů, podílu ženatých (vdaných), potřeby bytů, počtu míst v jeslích, mateřských školách a základních školách a potřeby pracovních míst pro manželky.

M. Filka (Vysoká škola chemickotechnologická, Pardubice) vymezil *sociální řízení státního podniku v podmínkách přestavby*. Poukázal na dynamiku sociálních přeměn v podnicích a územních celcích, diferenciaci sociálních programů a plánů jednotlivých státních podniků, vnitřní rozpornost technicko-ekonomických a sociálních procesů a na nutnost posílení sociální kompetence vedoucích pracovníků.

Ostatní příspěvky byly zaměřeny na otázky ekonomické a sociální informatiky za podpory počítačů, na rozšíření ekonomické analýzy v podmínkách restrukturalace národního hospodářství, na faktory urychlování inovačních procesů v podnicích atd.

Seminář s mezinárodní účastí byl vhodným prostředím pro výměnu poznatků a zkušeností řešitelů úkolů základního a ekonomického výzkumu, zaměřených na řízení sociálního rozvoje a práce v podnicích.

Miloš Vitek

Содержание № 4/1989

Профессиональный кодекс социолога	337
КОНФЕРЕНЦИЯ	
«Отношение социального и экономического развития на этапе перестройки чехословацкого общества»	
Пленарное заседание	
Когоут Я.: Экономические и социальные процессы и их рефлексия в социологической теории.	340
Рихтаржик К.: К методологической проблематике социологического познания.	346
Зих Ф.: Перестройка и социология	350
Секции	
Витечкова Я.: Секция «Социальные барьеры и ресурсы ускорения общественной динамики»	357
Лубелец Л.: Секция «Роль социологии по усовершенствованию социальной политики»	364
Томек И.: Секция «Формирование социалистического общественного сознания»	375
Сак П.: Секция «Роль молодого поколения в процессе общественной перестройки»	380
Переговоры за круглым столом	
Шенк Ю.: Из переговоров за круглым столом «Избранные вопросы развития марксистско-ленинской социологической теории»	388
Бурианек Й.: – Ержабек Г.: Из переговоров за круглым столом «ЭВМ, или качественные методы»	389
Томшик М.: Из переговоров за круглым столом «Использование достижений социологии в общественной практике».	390
ДИСКУССИЯ	
Матейовски А.: Перспективы социологических исследований	392
Муншафьяров Х.: Социологическое познание и общественная практика	397
МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА	
Матею П.: Метод структурного моделирования	399
РЕЦЕНЗИИ	
Рендлова Э.: 30 год журнала «Демографии»	418
Урбанек Э.: Я. Дуфкова, Изучение будущего	420
Водакова А.: К. А. Шварцман, Современная буржуазная этика: иллюзии и действительность	423
Ирасек Я.: R. Stollberg, Soziologie der Arbeit	426
СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ	
Лишкова Л.: Общее собрание Чехословацкого социологического общества при ЧСАН	428
Свитек Й.: Конкурс-смотр работ молодых социологов Института философии и социологии ЧСАН в 1988 г..	434
Мансфельдова З.: Семинар «Молодежь – небольшие общественные группы и общественные процессы»	436
Перница В.: Конференция «Автоматические системы управления и инновации в управлении социальным развитием – АСУ/ИУСР '88»	437
Витек М.: Семинар «Преобразования труда и управление трудовыми коллективами на предприятии»	443

Table des Matières No. 4/1989

Le code professionnel du sociologue	337
CONFÉRENCE	
„Relation entre le développement social et économique dans l'étape de la reconstruction de la société tchécoslovaque“	
<i>Session plénière</i>	
<i>Kohout J.</i> : Les processus économiques et sociaux et leur réflexion dans la théorie sociologique . . .	340
<i>Rychtařík K.</i> : Sur les problèmes méthodologiques de la connaissance sociologique	346
<i>Zich F.</i> : La reconstruction et la sociologie	350
<i>Sections</i>	
<i>Vítečková J.</i> : La section “Barrières sociales et les sources de l'accélération de la dynamique sociale“	357
<i>Lubelec L.</i> : La section “Tâches de la sociologie au perfectionnement de la politique sociale“ . . .	364
<i>Tomek I.</i> : La section “Formation de la conscience sociale socialiste“	375
<i>Sak P.</i> : La section “Le rôle de la génération jeune dans le processus de la reconstruction sociale“ .	380
<i>Tables rondes</i>	
<i>Schenk J.</i> : Des discussions à la table ronde “Questions choisies du développement de la théorie sociologique marxiste-léniniste“	388
<i>Buriánek J. – Jeřábek H.</i> : Des discussions à la table ronde „L'ordinateur ou les méthodes qualitatives“	389
<i>Tomšík M.</i> : Des discussions à la table ronde “Application de la connaissance sociologique dans la pratique sociale“	390
DISCUSSION	
<i>Matějovský A.</i> : Les perspectives de la recherche sociologique	392
<i>Munžafjarov Ch.</i> : La connaissance sociologique et la pratique sociale	397
RUBRIQUE METHODOLOGIQUE	
<i>Matějů P.</i> : La méthode du modelage structural	399
COMPTES RENDUS	
<i>Rendlová E.</i> : 30 ^{ème} année de la revue “Demografie“	418
<i>Urbánek E.</i> : J. Duffková, Zkoumání budoucnosti (La recherche du futur)	420
<i>Vodáková A.</i> : K. A. Švarcmanová, Současná buržoazní etika: iluze a realita (L'éthique bourgeoise contemporaine : L'illusion et la réalité)	423
<i>Jirásek J.</i> : R. Stollberg, Soziologie der Arbeit (Sociologie de travail)	426
RAPPORTS ET INFORMATIONS	
<i>Lišková L.</i> : Session plénière de l'Association sociologique tchécoslovaque affiliée à l'Académie des sciences tchécoslovaque	428
<i>Svítek J.</i> : Revue des ouvrages présentés au concours en 1988 par les sociologues jeunes, travailleurs de l'Institut pour la philosophie et sociologie, Académie des sciences tchécoslovaque	434
<i>Mansfeldová Z.</i> : Le séminaire “La jeunesse – petits groupes sociaux et processus sociaux“ . . .	436
<i>Pernica V.</i> : La conférence “Systèmes de gestion automatisés et innovations dans la gestion du développement social – ASŘ/IRSR '88“	437
<i>Vítek M.</i> : Le séminaire “Transformation du travail et la gestion des collectifs de travail dans l'entreprise“	443

Contents No. 4/1989

The Sociologist's Professional Codex	337
--	-----

CONFERENCE

"Relation between Social and Economic Development at the Stage of the Reconstruction of Czechoslovak Society"

Plenary Session

<i>Kohout J.</i> : Economic and Social Processes and Their Reflection in Sociological Theory	340
<i>Rychtařík K.</i> : On Methodological Problems of Sociological Cognition	346
<i>Zich F.</i> : Reconstruction and Sociology	350

Sections

<i>Vítečková J.</i> : Section "Social Barriers and Sources of Speeding Up Social Dynamics"	357
<i>Lubelec L.</i> : Section "The Tasks of Sociology in Improving Social Policy"	364
<i>Tomek I.</i> : Section "Formation of Socialist Social Consciousness"	375
<i>Sak P.</i> : Section "Role of the Young Generation in the Process of Social Reconstruction"	380

Round Tables

<i>Schenk J.</i> : From Round-table Discussions on "Selected Questions of the Development of Marxist-Leninist Sociological Theory"	388
<i>Buriánek J. – Jeřábek H.</i> : From Round-table Discussions on "The Computer or Qualitative Methods"	389
<i>Tomšík M.</i> : From Round-table Discussions on "Application of Sociological Knowledge in Social Practice"	390

DISCUSSION

<i>Matějovský A.</i> : Perspectives of Sociological Research	392
<i>Munžafjarov Ch.</i> : Sociological Cognition and Social Practice	397

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Matějů P.</i> : The Method of Structural-equation Models	399
---	-----

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 23 19 115, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. – Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha, ACT Kafkova 19, 160 00 Praha 6, PNS-ÚED Praha, závod 02, Obránců míru č. 2, 656 07 Brno, PNS-ÚED Praha, závod 03, Gottwaldova 206, 709 90 Ostrava 9. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS-ústřední expedice a dovoz tisku Praha, administrace vývozu tisku, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Návštěvní dny: středa 7,00 – 15,00 hodin, pátek 7,00 – 13,00 hodin. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,-, roční předplatné Kčs 60,-. – Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. – Tisknou Tiskařské závody, n.p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. – Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1988, číslo vyšlo v červenci 1989.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 25; 1989 (6 issues) DM 129,-.

REVIEWS

<i>Rendlová E.</i> : 30th Volume of the Review "Demografie"	418
<i>Urbánek E.</i> : J. Duffková, Zkoumání budoucnosti (Future Research)	420
<i>Vodáková A.</i> : K. A. Švarcmanová, Současná buržoazní etika: iluze a realita (Contemporary Bourgeois Ethics: Illusions and Reality)	423
<i>Jirásek J.</i> : R. Stollberg, Soziologie der Arbeit (Sociology of Work)	426

NEWS AND INFORMATION

<i>Lišková L.</i> : General Assembly of the Czechoslovak Sociological Association Affiliated to the Czechoslovak Academy of Sciences	428
<i>Svítek J.</i> : Competition Survey of the Works Produced by Young Sociologists of the Institute for Philosophy and Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences, in 1988	434
<i>Mansfeldová Z.</i> : The Seminar "Youth – Small Social Groups and Social Processes"	436
<i>Pernica V.</i> : The Conference "Automated Management Systems and Innovations in Social-development Control – ASŘ/IŘSR '88"	437
<i>Vítek M.</i> : The Seminar "Transformations of Work and Working-collectives Control in the Enterprise"	443

Inhalt Nr. 4/1989

Professioneller Kodex des Soziologen	337
--	-----

KONFERENZ

"Beziehung zwischen der sozialen und der ökonomischen Entwicklung in der Etappe der Umgestaltung der tschechoslowakischen Gesellschaft"

Plenarsitzung

<i>Kohout J.</i> : Ökonomische und soziale Prozesse und deren Reflexion in der soziologischen Theorie	340
<i>Rychtařík K.</i> : Zur methodologischen Problematik der soziologischen Erkenntnis	346
<i>Zich F.</i> : Umgestaltung und Soziologie	350

Sektionen

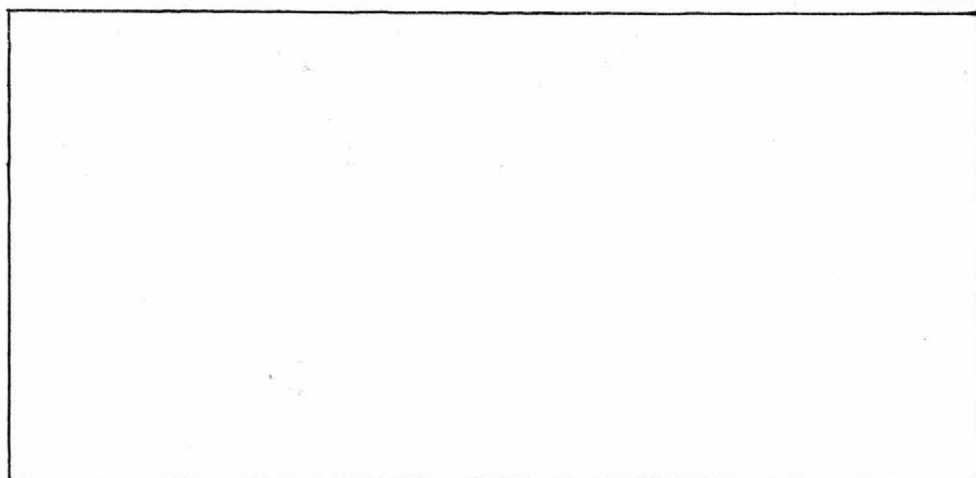
<i>Vítečková J.</i> : Die Sektion "Soziale Barrieren und Quellen der Beschleunigung der sozialen Dynamik"	357
<i>Lubelec L.</i> : Die Sektion „Aufgaben der Soziologie bei der Vervollkommenung der Sozialpolitik“	364
<i>Tomek I.</i> : Die Sektion "Gestaltung des sozialistischen sozialen Bewusstseins"	375
<i>Sak P.</i> : Die Sektion "Role der jungen Generation im Prozess der gesellschaftlichen Umgestaltung"	380

Rundtische

<i>Schenk J.</i> : Aus Verhandlungen am Rundtisch "Gewählte Fragen der Entwicklung der marxistisch-leninistischen soziologischen Theorie"	388
<i>Buriánek J. – Jeřábek H.</i> : Aus Verhandlungen am Rundtisch "Der Rechner oder qualitative Methoden"	389
<i>Tomšík M.</i> : Aus Verhandlungen am Rundtisch "Verwendung der soziologischen Erkenntnisse in der gesellschaftlichen Praxis"	390

DISKUSSION

<i>Matějovský A.</i> : Perspektiven der soziologischen Erforschung	392
<i>Munžafjarov Ch.</i> : Soziologische Erkenntnis und soziale Praxis	397

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Matějů P.</i> : Methode der strukturellen Modellierung	399
---	-----

REZENSIONEN

<i>Rendlová E.</i> : 30. Jahrgang der Zeitschrift "Demografie"	418
<i>Urbánek E.</i> : J. Duffková, Zkoumání budoucnosti (Zukunftsforschung)	420
<i>Vodáková A.</i> : K. A. Švarcmanová, Současná buržoazní etika: iluze a realita (Die gegenwärtige bürgerliche Ethik: Illusionen und Realität)	423
<i>Jirásek J.</i> : R. Stollberg, Soziologie der Arbeit	426

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Lišková L.</i> : Plenarsitzung der Tschechoslowakischen soziologischen Gesellschaft bei der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften	428
<i>Svítek J.</i> : Wettbewerbsübersicht der Arbeiten junger Soziologen des Instituts für Philosophie und Soziologie der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften im Jahre 1988	434
<i>Mansfeldová Z.</i> : Das Seminar "Die Jugend – kleine Gesellschaftsgruppen und soziale Prozesse"	436
<i>Pernica V.</i> : Die Konferenz "Automatisierte Leitungssysteme und Innovationen in der Lenkung der sozialen Entwicklung – ASŘ/IRSR '88"	437
<i>Vítek M.</i> : Das Seminar „Umwandlungen der Arbeit und Leitung der Arbeitskollektive im Betrieb“	443

Je nesporné, že současné myšlení ve společenských vědách, stejně tak jako celé společenské vědomí, je ovlivněno idejemi politiky přestavby, kterou nastolila Komunistická strana Sovětského svazu. I když v rozdílné míře, platí to nejen pro naši a další socialistické země, ale vlastně pro celý svět. Nove myšlení pro celý svět je nadějí, že budou postupně vyřešeny všechny problémy ohrožující samu podstatu lidstva. „Jádrem nového myšlení je uznání priority všelidských hodnot, přesněji řečeno, přežití lidstva“, uvádí Michail Gorbačov [Gorbačov 1987: 129]. Dodává, že „tento fakt neznamená, že se marxisté zřekli třídní analýzy příčin soudobých světových problémů. Třídní antagonismus nadále existuje, plodí rozpory, ovlivňuje mezinárodní vztahy a postoje k řešení všech úkolů, stojících před lidstvem“ [Gorbačov 1987: 131].

Nové myšlení je inspirací pro řešení všech složitých problémů, jež se nahromadily na cestě budování socialismu. Není sporu o tom, že v procesu výstavby socialismu v naší zemi bylo dosaženo mnohého. Byly industrializovány zaostalé části naší země, na základě socialistických výrobních vztahů došlo k dalšímu rozvoji výrobních sil. Kolektivizace zemědělství přinesla úsporu živé práce, růst zemědělské výroby a téměř samostatnost ve výrobě potravin. Byl vybudován socialistický politický systém, v jehož rámci existuje prostor pro realizaci zájmů širokých vrstev pracujících. Byly upevněny sociální jistoty obyvatel, došlo k rozvoji kultury, vzdělanosti apod.

Skutečností však také je, že dosavadní vývoj obsahuje mnoho nedostatků, z nichž mnohé se v současné době projevují jako vážné sociální problémy. Jejich pomalé řešení se stává zdrojem nespokojenosti a kritiky. Obecný problém, jehož důsledky se projevují ve všech sférách společenského života, spočívá v tom, že není plně využíván a dále rozvíjen dynamický materiální i duchovní potenciál naší společnosti. Nejsou využívány reálné možnosti socialistické ekonomiky ani rozvinutý potenciál vzdělání, kvalifikace, zkušeností, schopností a zájmů lidí. Každé prodlení v této oblasti přináší velké ztráty nejen materiální, ale také morální povahy. Proto na XVII. sjezdu KSČ byla přijata linie urychlení hospodářského a sociálního rozvoje, jejíž podstata spočívá v aktivizaci lidí k plnému využití socialistických výrobních vztahů. Základem tohoto procesu se stala opatření komplexní přestavby hospodářského mechanismu a prohloubení socialistické demokracie. Zásadní význam v tomto ohledu má zejména 7. plenární zasedání ÚV KSČ v prosinci 1987, které přijalo usnesení o komplexní přestavbě hospodářského mechanismu v ČSSR. Vypracovávají se základní východiska a zásady této přestavby, týkající se změn v postavení hospodářských organizací, změny úlohy centra v soustavě řízení a vytyčuje se postup celé přestavby.

Ruku v ruce s opatřeními v hospodářské oblasti musí jít rozvoj demokratizace v naší společnosti. Představuje důležitou podmínku pro překonání direktivně byrokratických metod řízení společenských procesů, které se ve společnosti hluboce zakořenily. Je předpokladem i pro překonání jednostranného chápání aktivity lidí jen jako práva na kvalitní výkon při plnění shora stanovených úkolů. Plenární zasedání ÚV KSČ v dubnu 1988 ukázalo, že procesy demokratizace nelze zjednodušovat. Dotýkají se nejen možnosti vyjadřovat vlastní názor, ale především obsahují rozšíření faktického podílu zastupitelských orgánů, politických a společenských organizací na přijímání rozhodnutí i zodpovědnosti za jejich plnění. Také rozšíření samosprávy v oblasti ekonomiky znamená růst požadavků na kompetentnost příslušných orgánů za činnosti instituce v souladu s jejím celospolečenským posláním.

Z jednaní u okrúhleho stola „Vybrané otázky rozvoja marxisticko-leninskej sociologickej teórie“

Diskusiu k tejto téme viedol z poverenia organizačného výboru konferencie Juraj Schenk.

Ako vstup do diskusie boli predložené tri problémové okruhy:

1. súčasný stav teoretického poznania v našej sociológii (kľúčové a marginálne oblasti, perspektívne úseky a anticipované problémy sociologického teoretizovania, dynamizujúce faktory rozvoja teoretického poznávania),

2. metodologické problémy rozvoja teoretického poznania v našej sociológii (problém teoretického pluralizmu, multiparadigmálnosti a interparadigmálnosti teoretického poznania, plnosť a úroveň rozvoja systému sociologických poznatkov a jeho parametre, rozvoj funkcií sociologickej teórie, úrovne teoretického poznania v sociológii, problém konzistencie, integrácie a kumulatívosti poznatkov),

3. teoretické poznanie v sociológii a spoločenský pohyb (sociologické poznanie a spoločenský pohyb: prístupy a stratégie vstupu sociologických poznatkov do praxe, limity „sociologickej intervencie“ do spoločenského pohybu a etické imperatívy sociologického poznávania; vzťah spoločenskej praxe a teoretického poznania: prípadové štúdie, empirické generalizácie a pod. ako stupne budovania sociologickej teórie rozličných úrovní).

Problémové okruhy boli charakterizované ako komplexy relevantných otvorených otázok, na ktoré treba hľadať adekvátne odpovede. Široko koncipované boli predovšetkým preto, aby vytvorili potrebný priestor pre diskusiu a uplatnenie individuálnych záujmov v jej rámci.

V obsažnej besede odznelo vyše 30 príspevkov, poznámok a pripomienok. Viacerými vstupmi do diskusie prispeli pak F. Zich, K. Rychtařík, A. Matějovský, S. Szomolányiová, V. Krivý, Z. Bútorová a M. Potůček. Všetky diskusné vystúpenia nemožno na tomto mieste podrobnejšie charakterizovať. Vzhľadom na to – i keď za cenu nevyhnutného zjednodušenia – možno len zosumarizovať dominantné diskutované otázky a vo všeobecnosti naznačiť základné závery, ktoré z diskusie k nim vyplynuli.

Jednotlivé diskusné vystúpenia sa viazali na tri dominantné problémové okruhy, ktoré vzájomne úzko súvisia: funkcie sociologickej teórie, sociálna determinovanosť sociologického poznávania a kontinuita a diskontinuita v procese rozvoja teórie marxisticko-leninskej sociológie. Z diskusie k prvému okruhu vyplynulo, že je nevyhnutné proporcionálne rozvíjať poznávaciu i prakticko-aplikačnú funkciu sociologickej teórie s tým, že práve v súčasnom období sa v našej sociológii presadzuje orientácia na úzky kontakt so skutočnosťou a aplikovateľnosť poznatkov v spoločenskej praxi. V druhom problémovom okruhu sa ako nepopierateľná skutočnosť potvrdila sociálna determinovanosť každého vedeckého a teda aj sociologického poznávania. Svoju ideologickú funkciu, ktorá jej je imanentná, môže však marxisticko-leninská sociológia naplno a efektívne plniť len vtedy, keď bude disponovať sústavou zdôvodnených a spoľahlivých teoretických poznatkov. V treťom problémovom okruhu sa pozornosť diskutujúcich koncentrovala na otázku kontinuity a diskontinuity ako prejavu pôsobenia dynamizujúcich faktorov rozvoja sociologického poznávania. Diskusia ukázala, že v rámci marxisticko-leninskej sociológie, ktorý je daný sústavou jej základných metodologických princípov, je možné a potrebné rozvíjať diferencované poznávacie prístupy a stratégie,